

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА
СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ИНСТИТУТИ

МАДАНИЯТШУНОСЛИК
(бакалавриат учун)

Маърузалар матни

Тошкент - 2012

Биринчи боб

МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

1 – мавзу

МАДАНИЯТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

РЕЖА:

1. Маданиятшунослик фанининг предмети. Унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги. “Маданият” тушунчаси таърифи. Бу тушунча талқинига турлича ёндашувлар.
2. Маданият ва фаолият. Маданият ва шахс камолоти. Маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётида тутган ўрни.
3. Моддий ва маънавий маданият – маданиятнинг икки соҳаси. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги.
4. Маданият тараққиётида кадриятларнинг ўрни. Ворисийлик, тадрижийлик – маданий тараққиётнинг асосий қонунияти.

Маданиятшунослик фанининг мақсади. Ватанимизнинг келажаги бўлган ёш авлоднинг маънавий оламини бой, ҳар соҳада баркамол қилиб тарбиялаш учун бутун инсоният неча минг йиллар давомида яратган моддий ва маънавий маданият хазиналаридан баҳраманд этиш, унда барча халқларга ҳурмат, миллий ифтихор, ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғуларини уйғотиш ва шакллантиришдан иборат.

Шу олижаноб мақсадга хизмат қилгани учун маданиятшунослик фанининг предмети, объектлари бутун инсоният кўп асрлар давомида яратган моддий ва маънавий маданият хазиналаридир.

Маданиятшунослик турли белгиларига кўра, қуйидаги соҳаларга, шаклларга ва кўринишларга бўлинади:

1. Маданият соҳалари бўйича қуйидагича тасниф қилинади:

а) **Иқтисодий маданият** (бу соҳа ишлаб чиқариш маданияти, тақсимот маданияти, айирбошлаш маданияти, истеъмол маданияти, бошқарув маданияти, меҳнат маданияти каби турларни ўз ичига олади).

б) **Сиёсий маданият**: жамиятда сиёсий маданият тараққиёт кўрсаткичлари – шахснинг фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари борлигидир. Бу ҳуқуқлар халқаро мезонларга мослиги, амалда қўлланиши, партиялар ўртасидаги курашларнинг усул ва шакллари ва ҳоказолар билан белгиланади.

Сиёсий маданият - инсонларнинг сиёсий манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий - ҳуқуқий ғоялар мажмуидир. Сиёсий маданият маънавий кадриятларга алоқадордир. Бу маданият тури тарихий тараққиёт жараёнида жамиятнинг ижтимоий табақалари манфаатларига, жамиятнинг сиёсий фаолиятига боғлиқ ҳолда вужудга келади. Сиёсий маданият инсон фаолиятининг бир кўриниши бўлиб, унинг табиатида қайта яратиш ва уни тарбиялаш жараёнларини қамраб олади.

Сиёсий фаолият амалий жиҳатдан ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий ҳокимиятга таъсирида намоён бўлади. Маънавий томондан эса табақалаштирилган ижтимоий муносабатларни англаб етиш, дастурлар ишлаб чиқиш, муайян сиёсий ғояларни тарғиб қилишни назарда тутди. Мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият кабилар сиёсий маданиятни ҳаётга татбиқ қилиш омилларидир.

в) **Касб маҳорати маданияти** : аниқ меҳнат тури билан боғлиқ махсус назарий билим ва амалий кўникмалар йиғиндисидан иборат.

г) **Педагогик маҳорат маданияти** – илмий билимларни ва ахлоқий кадриятларни

мазкур жамиятдаги ёш авлодга етказишдан иборат.

д) **Экологик маданият** – инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни қамраб олади. Бу соҳа маданиятшуносликка оид тадқиқотларда энг фаол ривожланиб бораётган соҳадир. Экологик маданиятга айниқса Ғарб олимлари алоҳида ёндашиб, атроф муҳит омилларидан келиб чиққан ҳолда маданиятнинг турли шакллари таҳлил қиладилар. Бу таҳлилларга биноан, маданият табиий шароитларга кўникиш воситаси сифатида тушунилади. Хўжаликнинг, яшаш биноларининг, меҳнат қуролларининг, кийим ва урф–одатлар маълум даражада иқлим, географик жойлашув, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, температура ва бошқа объектив сабаблар билан белгиланади. Жумладан, Осиё ва Африканинг сахро ва чўл ҳудудларида султ маҳсулотлари гўшт маҳсулотларига қараганда муҳим ўрин эгаллайди. Дунёнинг бошқа ҳудудларида эса ўсимликдан тайёрланган овқат гўшти овқатларга нисбатан юқори ўринда туради. Кейинги бир неча юз минг йил давомида инсонларнинг ошқозон–ичаклари узунлиги қисқариб кетди. Оловда пиширилган овқатнинг ҳазм бўлиши хомини ҳазм қилишга нисбатан осонроқ бўлиб қолди, тараққиёт бу вазиятни ҳисобга олди. Овқат ҳазм қилиш аъзоларининг солиштирма оғирлиги қисқариши эса бошқа аъзоларнинг ривожланишига яхши имконият яратиб берди, аъзоларнинг қон билан таъминланиши яхшиланди. Балки, бу ҳолат инсон миясининг тараққиётига ҳам таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Умуман, инсоният ер юзида олға силжиши натижасида унинг табиат билан ёки маълум географик шароит билан боғлиқ хўжалик–маданий кўриниши пайдо бўлган. Инсонлар маълум географик шароитга мос тарзда яшаш тарзини яратганлар.

Кўринишлари бўйича маданият қуйидагича тасниф қилинади:

а) **Ҳукмрон маданият** – мазкур жамият аъзоларининг кўпчилиги истифода этадиган қадриятлар, инонч–эътиқодлар, анъана ва урф–одатлардан иборат.

б) **Қишлоқ маданияти** – фақат қишлоқ жойда доимий яшаб, қишлоқ хўжалиги билан машғул бўлган одамлар ўртасидаги муносабатлар, ҳаёт тарзи ва б.лардан иборат.

в) **Шаҳар маданияти** – йирик ва қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмайдиган саноат ва маъмурий марказдир. Ҳамма шаҳар аҳолиси учун ягона маданият мавжуд эмас. Чунки шаҳарлар фақат географик ва геополитик (Европа ва Японияга яқинлиги) аҳоли миқдори, шаҳар кенглиги билангина эмас, балки ишлаб чиқариш соҳасига кўра ҳам фарқ қилади: тўқимачилик саноати, кончилик саноати марказлашган шаҳарлар, шахтёрлар шаҳри, автомобиль ишлаб чиқаришга ихтисослашган шаҳарлар, илм–фан марказлари бўлган шаҳарлар, курорт шаҳарлар, ҳарбий шаҳарчалар борки, буларнинг ҳар бирида ўзига хос маданият мавжуд.

б) **Ўрганиш бўлиб қолган маданият** – инсон яшаб турган ижтимоий ва миллий муҳитда кундалик ҳаёт кўникмаларини эгаллашдан иборатдир. Бу маданият кўриниши оилада, тенгдошлар, қариндош уруғлар даврасида юз берадиган мулоқотдан, мактаб таълимидан ва оммавий ахборот воситалари орқали олинган оммабоп билимлар ва кўникмалардан иборат бўлади.

в) Ихтисослашган маданият – фан, санъат, фалсафа, ҳуқуқ, дин кабиларга оид билимларни тўлиқ эгаллаган ва ўз соҳалари бўйича эгаллаган билимлари орқали алоҳида гуруҳларни ташкил қиладиган вакилларнинг касб маҳоратидир.

Маданият пайдо бўлиши ва даражасига кўра қуйидаги шаклларга эга:

а) **Юксак маданият** – оддий одамлар тушуниши қийин, жамиятдаги махсус ижодкорлар яратган маданият шаклидир. Бу маданият шакли нафис санъатни, мумтоз мусиқани ва адабиётни ўз ичига олади.

б) **Халқ маданияти** – оммавий ва халқ оғзаки ижоди маданиятини ўз ичига олган маданият шакллари бўлиб, кенг омманинг меҳнати ва турмушига боғлиқ ҳолда яратилган қадимий ижод намуналаридир. Халқ маданиятининг бу шаклига бугунги турмуш тарзи, урф–одатлар, кўшиқлар, фольклор ансамбллари, халқ оғзаки ижоди жанрлари – афсоналар, эртақлар, эрослар ва бошқа жанрлар мансуб.

в) **Оммавий маданият** – байланмилал ва миллий кўринишга эга бўлиб, кенг

аудиторияга мўлжалланган, муаллифи мавжуд, одамларнинг талаб ва эҳтиёжларини бир зумда қондирадиган ҳар қандай янги ҳодисаларга таъсир билдириб, уларни акс эттирадиган маданият шаклидир. Эстрада, цирк, радио, телевидение ва бошқа айрим мусиқа турлари шу маданиятга алоқадордир.

Булардан ташқари, **бадий маданият** ва **жисмоний маданият** каби комплекс кўринишлар ҳам бор. Мутахассислар ва ҳаваскорлар яратган ижод намуналари бадий маданиятга мансуб. Санъат ҳам бадий маданиятнинг бир қисмидир. Жисмоний маданият кенг маънода танани жисмоний машқлар ёрдамида тарбиялаш, спортга асосий машғулот тури сифатида қараш, соғлом турмуш тарзини кечириш, яъни чекиш, ичкиликбозликдан воз кечиш, жисмоний машқлар, туризм билан шуғулланиш, юзни пластик операция ва косметика қилдириш, озиш, спорт ва ҳаваскорлик рақслари, рақс бўйича ўтказиладиган халқ сайиллари ва мусобақалари, танани ҳар хил иллатлардан, жароҳатлардан замонавий ва анъанавий тиббиёт ёрдамида халос қилишдан иборат.

Маданиятшунослик фанининг ўзига хос хусусияти – унинг кенг қамровлиги эканлиги, унинг кўп фанларга, айниқса, гуманитар фанларга яқинлигидир. Жумладан, маданиятшунослик тарих ва этнография, диншунослик, илоҳиёт, мусиқа, ҳайкалтарошлик, меъморчилик фанлари билан зич алоқада, тўғривоғи, маданиятшунослик шу фанларнинг ўрганиш объектидан озиқланади. Маданиятшунослик фалсафага ҳам яқиндир. Хусусан, маданиятшуносликнинг назарий масалалари маданият фалсафасига алоқадор.

Абду Наср Муҳаммад Форобийнинг фикрича, жамиятнинг тараққиёти инсонларнинг ақлий ва руҳий оламидаги қувватлардан қандай фойдаланишга боғлиқдир. У, “Мадинату-л - фузало” асарининг 15 – бобида “жамиятда инсон эҳтиёжлари ва ўзаро ёрдами ҳақида фикр юритиб, айтадики, фуқароларига бахт-саодат келтирадиган шаҳар (давлат) жамияти фозил, фазилатли одамлар жамиятидир. Фозил одамлар шахрининг барча аъзолари солим (соғ-саломат) бўлган ва дамнинг тирикчилигини асраб турадиган вужуд-танага ўхшайди. Тирик вужуд аъзолари марказий аъзо-юракка яқинликда (бу ерда аҳамияти жиҳатдан яқинлик айтилмоқда) бир-биридан аълороқ бўлгани каби, ... жамият фуқаролари ҳам (бахт-саодатли жамият учун) бажараётган вазифаларга қараб, бир-биридан аълороқ бўладилар”².

«Шарқ Арасту» Форобийнинг шаҳар ва қишлоқ фуқаролари табиий эҳтиёжларини қондириш учун бир-бирларига муҳтож бўлишлари сабабли ҳам жамият бўлиб яшашлари ҳақидаги ғоялар кейинчалик Беруний, Ибн Сино, ғаззолий, Ибн Рушд, Ибн Ҳолдун каби мутафаккирлар томонидан янада ривожлантирилди.

Фалсафада Арасту ва Форобий издоши бўлган Ибн Сино “Метафизика” асарида оламни билишга доир, маданиятнинг олий турларидан ҳисобланган фалсафага доир илмларни бундай таснифлайди: 1. Амалий фанлар. Инсон фаолиятига боғ фанлар. 2. Назарий фанлар. Инсондан ташқаридаги оламни (Ер, осмон, ҳайвонот ва ўсимликлар оламини) ўрганувчи фанлар³.

Ибн Синонинг фикрича, бу фанларнинг ҳар бири яна уч турга бўлинади:

I. Амалий фанлар: Жамиятни, халқни бошқаришга доир фанлар. Бу қисмнинг фанлари яна учга бўлинади: 1. Дин, шариат илмлари. 2. Уйни, оилани бошқаришга доир, ота, она, фарзандлар, ҳожа ва хизматкорлар муносабатини ўрганувчи илмлар. 3. Инсон ўзининг танаси ва руҳини бошқаришга доир илмлар.

II. Назарий фанлар. Бу ҳам учга бўлинади: 1. Табиатдан юқори турувчи олий ёки асосий фан-метофизика. 2. Ўрта даражадаги фанлар –математика (ҳисоб, геометрия, тригонометрия ва ҳоказо).

III. Қуйи даражали, яъни табиат ҳақидаги (табиий) фанлар (Биология, геология, зоология ва ҳоказо).

Ибн Сино инсон ҳаёти давомида иши тушадиган ўрта даражадаги фанларга

² Фараби. Философские трактаты. Алма-ата. «Наука», 1972, стр. 305.

³ Донишнома – Душанбе. Ирфон. 1980. 104 –бет.

математика фанлари қаторига кирувчи арифметика, астрономия, музыка, механика, оптика (ёруғликка оид), асбоб-ускуналар ҳақидаги фанларни киритади.

Юқорида Форобий ва Ибн Синонинг фанлар таснифи ва ролига оид қарашларидан шу нарса маълум бўладики, маданиятшунослик инсон ҳаёти, маърифати, маънавиятига доир билимларни ўрганадиган фан сифатида ўша даврлардаёқ шакллана бошлагани аён бўлади.

Ҳозирги кунда турли-туман, катта ва кичик фанларнинг сони уч мингга яқин. Бундан икки-уч минг йиллар муқаддам фақат битта фан – фалсафа бор эди. Математика, медицина, астрономия бошқа табиий фанлар, мантиқ, этика, эстетика, социология, политология каби ижтимоий фанлар бирин - кетин мустақил бўлиб, фалсафадан ажралиб чиқди ва ўз навбатида ўнлаб фанларга бўлиниб кетди. Фанлар дифференциацияси (тармоқлашуви) ҳозир ҳам давом этмоқда. Турли фанлар туташган, кесишган жойда янги фанлар пайдо бўлиши жараёни ҳам давом этмоқда.

Барча фанларни таснифлаш улар уч гуруҳга бўлинади: 1) табиий фанлар; 2) ижтимоий фанлар; 3) гуманитар фанлар. Маданиятшунослик ижтимоий-гуманитар фанлар жумласига киради. Аслида дунёдаги жамики бор нарсаларни Ибн Сино “Метафизика” асарида иккига бўлиб ўрганишни тавсия этади. Биринчиси, инсондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ер, осмон, юлдузлар, табиат, моддий олам; иккинчиси – инсон онги, ақл-заковати билан яратилган жамики нарсалар, яъни маданият.

Бу ҳолда фанларни ҳам яхлит қилиб, иккига ажратиш мумкин бўлар эди: 1) табиатни ўрганадиган фанлар; 2) маданиятни ўрганадиган фанлар. Бунда барча ижтимоий-гуманитар фанлар битта ном билан маданиятшунослик деб аталган бўлар эди.

Маданиятшунослик юқорида санаб ўтилган фанлардан фарқли ўлароқ, маданиятни яхлит ҳолда, бир бутун мезон асосида умумлашган ҳолда ўрганади. Масалан, халқ оғзаки ижодини фольклоршунос ўрганар экан, фольклор асарларининг табиати, фольклор жанрларининг пайдо бўлиши ва тараққиёти ва ҳоказоларни ўрганади. Маданиятшунослик нуқтаи назаридан эса халқ оғзаки ижоди жанрларининг бадиий-эстетик аҳамияти ва маҳаллий халқ турмушидаги роли, ижтимоий вазифаси маънавий мерос сифатида ўрганилади. Ёки адабиёт ҳам маънавий мерос сифатида маълум бир даврда халқнинг маданий юксалишига, жамиятнинг маънавий ҳаётини соғломлаштиришга қўшган ҳиссаси маданиятшуносликнинг объекти ҳисобланади. Хуллас, ўша фанлардан олинган ҳамма маданий тушунчалар маданиятшуносликнинг объекти ҳисобланади. Маданиятшунослик фани – маданиятнинг шаклланиши ва тараққиёти босқичларини, ривожланиш қонуниятлари ва тамойиллари, буларнинг амал қилиш ички механизмларини ўрганади. Бу фан миллий, минтақавий, умуминсоний маданиятларнинг моҳияти, ўзига хослиги, маданият типлари ва турларини таҳлил этади. Маданият ривожига ворислик, халқлараро маданий мерос, уларнинг бир-бирларига таъсири, ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги каби ҳодисаларни тадқиқ этади. Қисқача қилиб айтганда, маданиятшунослик ижтимоий фанлар билан гуманитар билимларнинг кесишган нуқтасида пайдо бўлади.

Маданиятшунослик атамаси ингилизчада *Culturology*, *Kulturologie* деб юритилади. Ғарб олимларининг таъкидлашича, немис олими В.Оствальд 1913 йилда биринчи бор шу терминни қўллаган. Америкалик антрополог Лесли Уайт 1949 йилдаги мақолаларида ушбу терминни илмий ва методологик жиҳатлардан асослаб берган. Фақат XX асрнинг охири чорагига келиб бу илм соҳаси алоҳида фан сифатида шаклланди, ўз категориялари ва қонуниятлари, ўз структураси ва функцияларига эга бўлди.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, маданиятшуносликни ўтмиш ва ҳозирги маданият, унинг тузилиши ва вазифаси, келажакдаги тараққиёти тўғрисидаги билим деб қараш мумкин¹. Бунга қўшимча равишда, аниқроқ қилиб шундай ифодалаш мумкин: Маданиятшунослик – инсоният тарихий ҳаётининг турли босқичларида уларнинг ва улар яшаётган жамиятнинг маданий хулқ-атворини ўрганадиган фанлар мажмуини

¹ Левит С. Я. Культурология как интегративная область знаний. – Культурология. XX век. Антология. М.: 1995, стр. 654–655.

умумлашган ҳолда ифодалашдир².

Ўзбекистонда маданиятшунослик фани 90 – йиллардан кейин фаолият кўрсата бошлади, таълим тизимига киритилди, адабиётлар, ўқув-методик материаллар билан бойитилди. Лекин бу соҳада ҳали «очилмаган кўриқлар», ечилмаган муаммолар, кашф этилмаган қонуниятлар бир талай. Айниқса, ўзбек халқи яратган моддий ва маънавий маданиятни, эзгулик, инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган тўла менталитетини жаҳонда кенг тарғиб қилиш, дунё халқларига етказиш энг хайрли ва шарафли ишлардандир.

Маданиятшунослик фанининг предмети – инсоният бунёт этган “иккинчи олам”, яъни маданият, унинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари, асосий тамойиллари ҳамда ижтимоий вазифаларидир. Бинобарин, маданиятшунослик фанининг асосий манбаи – инсоният яратган барча маданий бойликлар, моддий ва маънавий қадриятлардир.

Маданиятшуносликнинг фан сифатидаги асосий вазифаси – инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг моддий ва маънавий турмушига оид барча маданий жараёнларни тадқиқ этишдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, маданиятшунослик ўрганадиган асосий соҳаларни ва унинг тадқиқот объектини қуйидагича белгилаш мумкин:

- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тилнинг ижтимоий жамиятдаги роли;
- жамият бойлиги ва мезони бўлган билимлар;
- инсоният яратган удумлар, урф–одатлар, халқ оғзаки ижоди, санъат ва адабиёт, динлар;
- ижтимоий муносабатлар ва улар ўртасидаги алоқаларнинг усуллари, ижтимоий ташкилотлар;
- маросим, кундалик турмуш тарзидан ўрин олган анъаналар, оила, мулк;
- жамиятда содир бўлаётган ижтимоий–иқтисодий, сиёсий демографик, этник жараёнлар ва ҳ.к.
-

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, инсоният ҳаётининг турли томонлари билан боғлиқ маданий тушунчаларни яхлит ҳолда бир тизим сифатида ўрганади.

Маданият – рамзлар, инонч–эътиқодлар, қадриятлар, мезонлар, артефактлар йиғиндисидир. Маданиятда мазкур жамият, миллат, гуруҳларнинг характерли хусусиятлари ҳам ўз ифодасини топади. Жамият, миллат, гуруҳлар айнан ўз маданияти билан фарқланади. Халқ маданияти – унинг ҳаёт тарзи, кийимлари, яшаш маскани, ошхонаси, халқ оғзаки ижоди, диний тасаввурлари, инонч–эътиқодлари ва бошқалардир.

Маданиятга ижтимоий–маиший асбоб–ускуналар, жамиятда қабул қилинган хушмуомалалик имо–ишоралари ва саломлашув, юриш тарзи, муомала этикети, гигиена одатлари ва ҳоказолар ҳам киради. Аксарият маданий тушунчалар ва қарашлар авлоддан–авлодга ўтиб бораверади³.

Маданиятшунослик фанининг асосий таркибий тузилиши қуйидагича:

1. Маданият фалсафаси — маданиятдаги мураккаб ва кўп мақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиёсий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятни фалсафий нуқтаи назардан англаш, маданий тушунчаларни фалсафий жиҳатдан асослаш билан боғлиқ қарашлар мавжуд. Инсоният яшайдиган табиий ва ижтимоий гуруҳлар (социум) оламида унинг жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолияти шаклланади. Инсоннинг аша шу ҳаёт фаолияти ривожланишини назарий жиҳатдан тушунтириш ва ўзига хос таҳлил усуллари маданият фалсафаси билан

² Культура: теории и проблемы. Учебное пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. – Т.Ф.Кузнецова, В.М.Межуев, И.О. Шайтанов и др. М.:Наука, 1995, стр.38.

³ Кравченко А.И. Культурология. – Учебник. “Проспект”, М.:2005, стр.15.

алоқадор.

3. Маданият социологияси — жамиятнинг бирон тарихий даврида мавжуд маданий жараёнларни ўрганиш билан шуғулланади; яъни ҳар хил социологик ахборотлар тўпланиб қайта ишланади ва таҳлил қилинади. Хуллас, ана шундай жараёнлар билан боғлиқ бўлган маданий жараённи эмпирик тадқиқ қилади. Маълум маданий шароитда кишиларнинг ўзаро муносабатлари ва бошқа ижтимоий–маданий ҳодисалар ҳам шу соҳанинг объектидир .

4. Маданият тарихи — ҳар бир маданиятни ноёб ва бетакрор ҳодиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданий жараёнларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсирини, замон ва макондаги фарқларини, маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий жиҳатларини тадқиқ этади. Археологлар, антропологларнинг XX асрда олиб борган бир қатор тадқиқотлари “маданият” термини янги маъно юклади. Антропологларнинг кузатишларига кўра, Австралиянинг туб халқлари ёки Африка бушменлари орасида ибтидоий қонунлар бўйича яшайдиган қабилалар бор. Уларда опера театрри ҳам, суратлар кўргазмаси ҳам йўқ. Лекни бу қабилаларни дунёнинг цивилизациялашган халқлари билан боғлаб турадиган *мезонлар* ва *қадриятлар* тизими бор. Ўша мезон ва қадриятлар уларнинг тили, қўшиқлари, рақслари, урф–одатлари, анъана ва хулқ–атвор тарзидир. Шулар ёрдамида ҳаётий тажриба тартибга солинади, одамлар ўртасидаги муносабат яхши томонга ўзгаради. Ҳар иккала жараён ё бутун жамиятнинг ёки жамиятнинг маълум қисми ҳаёт тарзини ифода этади. Кундалик ҳаётда одамларнинг атрофини ўраб турган моддий ёдгорликлар ўтмиш маданиятни ёки маданий меросни ташкил қилади. Бу халқларда урф–одатлар, ёдгорликлар муқаддас бир нарса сифатида сақланади, авлоддан–авлодга ўтказилиб бораверади. Зотан, тарихий маданиятда анъанавийлик кучли.

Курснинг олдига қўйилган асосий масала – *жамият, маданият* ва *инсон* муносабатларидир. Дарвоқе, бу уч тушунча яна кўп фанларнинг объекти ҳисобланади. Инсон жамиятдан яшар экан, ўзининг яшаш тарзини ҳамма даврларда пайдо қилиб, такомиллаштириб боради, шу тариқа инсон ўз имкониятларини кўрсатиб бораверади.

Табиатнинг мавжудлик қонуни хилма - хил бўлганидек, инсоннинг ички табиати, яъни маданияти ҳам табиий муҳит, ижтимоий борлиқ ва тарихий даврлар таъсирида доимий равишда ўзгариб турар экан, бу ўзгаришлар фақат илгарилаб бориш, янги қадриятларнинг вужудга келишидан иборат. Аммо аксинча ўзгаришларга – маълум бир анъанавий жараёнларнинг йўқолишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Масалан, маълум бир даврда маънавий ҳаётга фан–техника тараққиёти таъсир этиб, анъанавий халқ удумлари, халқ оғзаки ижодининг йўқолишига сабаб бўлади.

Маданиятшунослик фани маданий тарихий даврларни таҳлил қилишда уч босқични табиий бирликда олиб қарайди:

а) аниқ бир даврнинг яхлит қиёфасини, яъни унинг бус–бутун тасвирини яратади;
б) маълум даврдаги маънавий жараёнда инсоният жамиятининг ўрнини белгилайди;

в) аниқ бир даврнинг «мазмуни»ни таҳлил қилади, яъни унинг ҳозирги давр ақлий жараёнида қандай ўринга эга эканлигини, давр ўзгаришлари бизга қандай таъсир этишини, бизга қайси томонлари билан яқинлигини, ҳозирги вазиятнинг қайси ижтимоий ва индивидуал камчиликлари биз учун долзарб масалага айланганини кўрсатади.

Хуллас, маданиятнинг кўринишлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг алмашилиши билан маданиятда ҳам сифат ўзгаришлари юз беради. Маълум бир тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий қадриятлари тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятига мурожаат қиламиз. Шунинг учун маданиятшунослик фани турли халқларнинг маданий ривожланиш тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганади. Шу билан бирга, конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётда эгаллаган маданий ривожланиш босқичларини, умумий қонуниятларини,

ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Ҳозирги замон **Маданиятшунослик** фанида «маданият» тушунчаси қўлланишига кўра қуйидаги объектларни қамраб олади ва бу кундалик турмуш билан боғланган:

- а) индивидуал - алоҳида олинган бир шахс маданияти;
- б) маълум ижтимоий табақа маданияти - миллий, табақавий, касбий, оилавий маданият;
- в) минтақавий – маълум бир ҳудуд ва замон билан чегараланмаган муайян жамият маданияти;
- г) умуминсоний маданият.

Маданиятни қўлланиши жихатидан турларга бўлиш мунозарали бўлса–да, бу турларнинг мавжудлигини инкор қила олмаймиз. Ижтимоий тараққиёт тафовутларни йўқотмайди, балки, аксинча, тафовутларнинг хилма-хиллигини янада кенгайтиради. Шунинг учун тафовутларни тобора чуқурроқ ўрганиш маданий тараққиёт тўғрисидаги тасаввуримизнинг кенгайиб боришига хизмат қилади.

“Маданият” тушунчаси турли тилларда турли сўзлар, жумладан инглиз тилида “culture”, рус тилида «культура» сўзлари билан аталади. Ўзбек тилидаги «маданият» сўзи араб тилидаги «мадина», яъни шаҳар сўзидан кириб келган бўлиб, «шаҳарга хос», «шаҳарга оид» деган луғавий маънони ифодалайди.

Фарбий мамлакатларда кенг ишлатиладиган «культура» сўзи асли лотинча сўз бўлиб, қадимги Римда деҳқончиликка оид «ишлов бериш», «парвариш қилиш» деган маънони билдирган. Тупроққа ишлов бериш – кишлок маданияти – деҳқончилик маданияти билан боғлиқ тушунчадир.

Шарқ файласуф олимларининг асарларида маданият тушунчаси ва маданий тараққиётнинг аниқ илмий талқинларини ҳамда чегараларини кўрамиз. XIV асрда яшаган араб файласуф олими Ибн Халдуннинг маданият босқичларига оид илмий таҳлили диққатга сазовордир. Унингча, инсоният дастлаб ёввойилик ҳолатида бўлади. Кейин у табиий оламдан ажралиб чиқади ва ижтимоийлик касб этади. Ибн Халдуннинг кўрсатишича, инсоният жамияти доимо ўзгариб бориб, тараққиёт жараёнида икки босқични босиб ўтади: **1. Бидава. 2. Хидара**. Бу иккала босқич “инсонлар яшаши учун қандай воситалар топиши”га кўра, бир–биридан фарқ қилади. Биринчи – **бидава** босқичида одамлар асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланади. Иккинчи – **хидара** босқичида юқоридаги машғулот турларига ҳунармандчилик, савдо, фан ва санъат қўшилади. Ҳар иккала босқич бир ҳудуд доирасида бўлиши мумкин.⁵ Ибн Халдуннинг фикрича, шаҳарда йўқ, кундалик эҳтиёжни қондирадиган ҳаёт тарзи – деҳқончилик ва чорвачилик ибтидоий ҳаётни, ҳашаматли ҳаёт кечириш ва шунинг учун ҳаракат қилиш, дабдабали ҳаёт кечириш учун интилиш, шаҳарлар барпо қилиш цивилизацияни келтириб чиқарди.⁶

XV–XVI асрларда европалар «культура» сўзини маънавий–руҳий маънода ишлата бошлаганлар. Бу сўз инсоний сифатларнинг мукамаллигини англатадиган бўлди.

Вактлар ўтиши билан “маданият” тушунчасининг ҳажми кенгайиб, таърифи ва тавсифи кўпайиб борган. Америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхоннинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра, маданият тушунчасига берилган таъриф 164 та бўлган, сўнгги адабиётларда эса маданиятнинг таърифи 500 дан ортиқ⁷ деб таъкидланади.

“Маданият” тушунчасини таърифлаш учун жуда кўп иборалар ишлатилади. Жумладан, қаторида “инсониятнинг яшаш тарзи”, “инсоннинг жамиятдаги тўлақонли фаолияти”, «инсон ўзининг яшаши учун яратган муҳит», «яхлит ижтимоий организм», “инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи”, “иккиламчи, яъни сунъий табиат”, “инсоннинг ижодий фаолияти маҳсули”, “жамиятнинг маънавий ҳолати”,

⁵ А.А. Игнатенько. Ибн–Халдун. М.: “Мысль”, 1980, стр. 64.

⁶ А.А. Игнатенько. Юқоридаги асар, 131–132–бетлар.

⁷ А.И.Кравченко. Культурология. Учебник. – Москва, 2005, стр.11

“шартли белгилар йиғиндиси”, “меъёр ва андозалар мажмуи” ва ҳоказо.

Маданиятга берилган таърифлар орасида машҳур инглиз этнографи, антропологиянинг асосчиларидан бири Эдуард Тайлор (1832–1917) таърифи энг мукаммал деб ҳисобланади. Унингча, **маданият – инсоннинг ахлоқи, куч–қудрати, бахт–саодати тараққий этишига бир вақтнинг ўзида кўмаклашиш мақсадида алоҳида шахснинг ва бутун жамиятнинг юксак даражада ташкил қилиниши йўли билан инсониятнинг камол топишидир**⁸.

Э.Б. Тайлорнинг мазкур таърифи мукаммал бўлса ҳам, бугунги кунда маданиятнинг янги қирралари кашф қилинмоқда. Шу боис Э. Тайлорнинг маданиятга берган таърифи моҳиятини сақлаган ҳолда, қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Маданият – инсон жамият аъзоси сифатида ўзлаштирган билимларни, инонч–эътиқодларни, санъатни, ахлоқ ва қонунларни, урф–одатларни, шунингдек, унинг бошқа қобилияти ва кўникмаларини ўз ичига олган мажмуадир.

Гарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан юқоридаги таърифдай мазмун касб этди. Аммо бу тушунча фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимидан мустаҳкам ўрин олди. Кишилиқ жамиятининг бекиёс кўламга эга бўлган, доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни тартибга солишга ёрдам берадиган, умумлаштирувчи тушунчаларни ифодалашга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасининг кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Қадимги Римда «маданият» тушунчаси бора–бора «ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилаш ва такомиллаштиришга қаратилган ғамхўрлик» деган маънода ишлатила бошлаган эди. Маълумотларга кўра, машҳур Рим файласуфи, Цицерон ҳам «руҳий маданият» терминини ишлатган. Европа халқларида эса XVIII асрнинг охирларигача «маданият» термини ақлий, ахлоқий тушунчалар билан бир қаторда ишлатилган. Кўриниб турибдики, «маданият» тушунчаси турли тушунчаларни ифодалашига қарамай, қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган⁹.

Жамият ва маданият. Маданият — жамият маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг муҳим мулки ҳисобланади. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелиқ сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният аждодларининг меҳнати, билимлари, дунёқарашини ўзида акс эттиради уларни сақлаб мунтазам бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг вориси сифатида қадриятларни тўплайди, уларни келгуси авлодларга етказиб беради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида жамиятдаги ҳодисанинг мазмун–моҳиятига ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларига боғлиқдир. Инсонларнинг хатти–ҳаракати, яъни уларнинг ижтимоий фаолияти маданий қадриятларни, мезонларни қарор топтиришда асосий восита вазифасини, шунингдек, инсонларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатлари, шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шаклида ҳам ифодаланади.

Шу боисдан ҳам **жамият, маданият ва шахс** муносабатларига кундалиқ ҳаётда биз кўп дуч келамиз, яъни маданиятни мураккаб тизим сифатида тасаввур қиламиз. Зотан, минг йиллар давомида пайдо бўлган инсоният маданияти шу муносабатлар йўлини босиб ўтган ва шундай бўлиши керак. Гарчи маданият мураккаб тизим бўлса ҳам, албатта, унинг илк “ҳужайралари” ёки “пойдевори” топилади. Ана шу топилган “ҳужайра” ёки “пойдевор” маданиятнинг *элементлари* ёки *хусусиятлари* деб юритилади. Ана шу жиҳатдан антропологларнинг маданият хусусиятларига оид қарашлари муҳимдир.

Бир қатор антропологларнинг далилларига кўра, маданият *универсал, умумий* ва *ноёб* (ўзига хос) хусусиятлардан иборат бўлади.¹⁰

⁸ Э.Б.Тайлор. Первобытная культура. М.: Изд. “Политической литературы”, 1989, стр.36.

⁹ Каранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, М. 1981 . 1-том, Энциклопедик луғат, Т. 1990 йил, 1-том, фалсафа, қомусий луғат, Т. 2004 йил, 230-бет

¹⁰ Kottak Conrad Philip. Anthropology: the Exploration of Human Diversity. New York. 1994, p. 46-47.

Маданиятнинг универсал хусусиятлари шундан иборатки, бу хусусиятлар бутун инсониятга хос бўлиб, инсониятни бошқа жонзотлардан фарқлайди. Бу хусусият, аввало, инсониятга хос ижтимоий биологик жараён, жумладан наслларни тарбиялаш, болаларнинг ота-оналарга боғлангани, гуруҳ бўлиб яшаш, озиқ-овқатларнинг тақсимланиши, оила қуриши ва ҳоказоларни қамраб олади. Шунингдек, яқин қариндошлар билан оила қуриш мақсадга мувофиқ эмаслиги ҳам маданиятнинг умумий хусусиятларига киради. Зотан, қадимдан ер юзидаги аксарият халқларда экзогамия (ўз қабиласидаги, уруғидаги аёлга уйланиш ёки эрга тегишни ман қилувчи урф-одат), қариндошларнинг қони аралашувига йўл қўймаслик қонун сингари амал қилган. Бу урф-одатларни бузганлар ҳамма маданий тизимда жазоланган, албатта, ҳар хил даражада ва ҳар хил усул билан.

Маданиятнинг умумий хусусиятлари бир қатор жамиятга ва халқларга мансубдир. Бу хусусиятни ҳудудий маданият деб ҳам аташ мумкин.

Ҳудудий маданият ўхшашлигининг биринчи сабаби шуки, айрим халқлар бошқаларига қараганда, маданий ютуқларини ўзаро алмашадилар. Масалан, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи бошқа миллат вакиллари ҳам, худди ўзбеклар сингари меҳмонни хуш қабул қиладилар, меҳмондўстлик фазилатларини кўрсатадилар. Ёки Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қиладиган ўзбек ва тожик халқларида оиладаги ўзаро муносабатлар умумий маданий хусусиятларга эга. Фарзандларнинг ота-онага итоаткорлиги ёки ота-онани моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаши, шунингдек, ўзбек ва тожиклар билан бир ҳудудда яшайдиган бошқа миллатларга ҳам шу фазилатларнинг ўтганини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Иккинчи сабаби – аجدодларнинг этник жихатдан умумийлигидир. Бу сабаб тарихийлик касб этади. Қадимий қабилаларнинг этник жараёни билинмас ҳолга келгани ҳолда, удумлар ва урф-одатлар уларнинг этник бирлигига ишора қиладиган омиллардан бирига айланади. Масалан, скифлар ва қадимги туркийларнинг дафн одатларида ва дафн маросими билан боғлиқ удумларда кўриш мумкин. Геродотнинг ёзишича, скиф зодагонларидан (у “шоҳ скифлар” деб атайди) биронтаси вафот этганда (милоддан олдинги V аср), аҳоли марҳум учун аза тутаётганини кўрсатиш учун кулоқларини, қўлларини тиладилар, сочларини олдирадилар, пешонаси ва бурнини яралайдилар, чап қўлига камон ўқини суқадилар, яхши кўрган отларини қурбонлик қиладилар. Қадимги туркларда ҳам шу удум давом этган. Турк ҳоқони Элтариш ҳоқон вафот этганда (милодий 692 йилда) дафнда иштирок этаётган одамлар сочларини қирдирганлар, кулоқларини юзларини тилганлар, зотдор отларини қурбон қилганлар¹¹.

Учинчи сабаби – ер юзининг турли ҳудудларига истиқомат қиладиган халқларда юз берадиган бир пайтдаги ва бир-бирига боғлиқ бўлмаган маданий ҳодисалардир. Масалан, турли қитъаларда яшовчи инсонларнинг азалдан шу бугунгача турли буюмларга, дарахтларга, тошларга топинганлар ва бу ҳозирда ҳам айрим халқларда сақланиб қолган.

Маданиятнинг ноёб хусусиятлари – ғайриодатий (экзотик), кўпчилик томонидан қабул қилинмаган одатлар, удумлардир. Дафн одатлари шунга мисол бўла олади. Баъзи халқлар маданиятида инсонлар туғилганда эмас, балки дафн маросимларида схийлик кўрсатилиши керак, деб ҳисоблайдилар. Масалан, Мадагаскарда дафн маросимлари одамларнинг жамиятдаги ўрнини белгилайдиган мақом даражасидадир. Шунинг учун айрим одамлар вафот этганда, дафн маросимига минглаб одамлар келади, айримларига камчилик қатнашади, аза ҳафталаб давом этади. АҚШ ва Россияда дафн маросими бир неча соат давом этади. Бошқа айрим халқлар маданиятида эса аксинча – инсон дунёга келиб, ҳаёти давомида бошқаларга олийҳимматли бўлиши лозим, деб биладилар.

Хуллас, маданиятни юзага келтирувчи асосий омил жамият ва унда яшайдиган одамлардир. Жамият маҳсули бўлган маданият қанчалик мукаммаллашиб, бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири кучайиб, мустақил бўла боради. Масалан, антик жамият аллақачон тарихга айланган бўлса-да, ўша жамият юзага келтирган моддий маданият ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

¹¹ Заур Гасанов. Царские скифы. – Нью-Йорк, 2002, стр. 257–258.

Маданият ва этнос. Дарвоқе, юқорида жамият, маданият ва инсон муносабатлари яхлит тушунча экани, бири иккинчисини талаб қилиши, халқсиз маданият юзага келмаслигини айтиб ўтдик. Маданият якка шахснинг эмас, балки халқнинг ижодидир. Шунинг учун бир халқ ёки этнос – бир маданиятдир, деб айтилади.

Инсоният олами халқлардан ёки этнослардан ташкил топади. Дунёдаги ҳамма халқларнинг этник таркибини аниқлаш қийин, чунки бу халқнинг шаклланишида бир неча этнослар иштирок этган. Фақат минглаб этнослар бор, деб айта оламиз. Аммо инсонларни ягона этносга нима бирлаштиради? Бошқача айтганда, бир халқни ташкил қилган одамларнинг умумий хусусияти нималардан иборат бўлиш керак? Аксарият олимлар умумий хусусиятлар сифатида умумий тил, умумий ҳудуд, хўжалик ҳаётининг ва маданиятнинг бирлиги, умумий миллий феъл–атворни кўрсатадилар.

Тарихга назар ташласак, умумий тил маълум бир этноснинг маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаганига гувоҳ бўламиз. Масалан, қадимги Туронзаминнинг туб этносидан бири сўғдларнинг тили, ҳаёти, турмуш тарзи, хўжалик ҳаёти тўғрисида маълумотларга эгамиз. Улар ўтроқ ҳаёт кечирганлар ва ўзларининг тили ҳамда ёзуvidан истифода этганлар. Сўғд савдогарларидан бир қанчаси савдо алоқалари муносабати билан IХ асрда Байкал бўйи атрофларида ўрнашиб, муқим яшаб қолганлар. Байкал бўйи атрофларидаги сўғдлар қадимий Туронзамин тупроғидаги сўғдларнинг ҳаёт тарзини, ҳунармандчилигини олиб бориб, давом эттирганлар. Энг муҳими, сўғд ёзуви ва тили ўша Байкал атрофларида ҳам давом этган.

Халқ – этник умумийликнинг бош шаклидир. Бу умумийлик ичида этник гуруҳлар тил хусусиятларига, кийимлари, яшаш жойи, оила хусусиятларига кўра ажралиб туради. Маълум ҳудудлардаги кескин диалектал фарқлар (масалан, Ўзбекистон ҳудудидаги шеваларнинг ўзаро ва Ўзбекистондаги шеваларга нисбатан Афғонистон ўзбеклари шевасининг кескин фарқланиши) бунга бир далилдир. Аммо диалектлардаги фарқлар Афғонистон ўзбеклари билан Ўзбекистон ҳудудидаги туб аҳоли ўртасидаги этник бирлик тўғрисида шубҳа уйғотмайди.

Умуман олганда, тилнинг бошқа этносларда ёйилиши ҳам юксак маданий ҳодисадир. Этнос умумий тил ва маданиятни шакллантиради.

Яна бир белги – одам ўзининг **қайси бир этник гуруҳга мансублигини англаши** ҳам маданий тараққиётнинг муҳим белгиларидин биридир. Бундай ҳолда тил ва ҳудуд эмас, балки инсонлар қаерда ва қайси тилда гаплашувларидан қатъий назар, ўзларининг келиб чиқишини англаши муҳимдир. Масалан, лўлилар, қаерда яшмасинлар, ўзларининг анъаналарига содиқ қолганлар ва шундай бўлиб қолади. Уларнинг кийиминишлари, удумлари ва урф–одатлари, касб–кори ҳамма мамлакатларда деярли бир хилдир.

Туркий халқлар тирихида этник гуруҳларнинг ўзини ўзи англаши халқнинг алоҳида диққат марказида турган. Айниқса, Ўрта Осиё, Эрон ҳудудларини Чингизхон истило қилгандан кейин туркий қавмлар этник жиҳатдан ўзларини англашга алоҳида эътибор қаратди. Эронда ҳукмронлик қилган мўғул элхонийлари ҳузурида узоқ йиллар бош табиб вазифасида фаолият кўрсатган Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг “Жомеъут – таворих” асари бор. Асар XIV аср бошларида ёзилган бўлиб, уч жилдда иборат. Рашидиддинга замондош бўлиб, унинг қўл остида хизмат қилган одамларнинг гувоҳ беришларича, Рашиддин уч йил давомида Хитойдан келган Пўлод Чжэн–Син деган муаррихдан туркий қавмлар тарихи бўйича сабоқ олган. Сўнгра Рашидиддин туркий қавмлар тарихига оид бошқа манбаларни изчил ўрганган ва “Жомеъут–таворих” асарини ёзишга киришган. Рашидиддин туркий қавмларнинг ҳаммаси Ўғуздан тарқалгани, ўз навбатида туркий қавмлардан **сулду**, **найман**, **чиноз**, **боёв** каби қатор мўғул қавмлари ажралиб чиққани тўғрисидаги қарашларни назарий жиҳатдан асослаб берди. Шунинг учун ҳам кейинги асрларда “турк–мўғул” деган термин пайдо бўлди.

Туркий қавмлар тарихида маълум шахслар эмас, балки қавмлар маданиятни бир авлоддан иккинчисига олиб ўтдилар. Айни шу хусусият туркий қавмларнинг ҳаёт тарзида, урф–одатларида анъанавийликка сабаб бўлди. Масалан, миллоддан олдинги IV–III

асрларда туркий қавмлар аجدодлари қасамёд қилишда, бошқа давлатлар билан сулҳ тузишда ўзларининг азалий одатларидан фойдаландилар. Бу одатга кўра, улар шаробни оқ отнинг қонига аралаштириб ичганлар. Бу одатни бузганларнинг тақдири фожиа билан тугаган.

Этнос билан ҳудуд ўртасида зич алоқа бор. Маданий хусусият – одатлар, анъаналар, турмуш тўғрисида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Маълум ҳудудда узоқ замон яшаган этноснинг анъанаси муқим бир ҳолатга келади. Нафақат тилда, балки ҳаёт тарзида, ҳўжалик юритишида, мулоқотда бошқа этнослардан, жумладан, кўчманчи этнослардан тамомила фарқ қилади. Бундай ҳодиса этнос билан маданий хусусиятлар ўртасидаги ўзига хосликларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бир ҳудудда яшовчи этноснинг маданий хусусиятлари бошқасига сингиши қийин кечади. Бу ҳодиса цивилизация ривожланган даврда осон кечади. Масалан, бир ҳудудда яшавчи европаликлар билан Шарқ халқлари ҳаётида шуни кузатиш мумкин.

Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки шаклан ва мазмунан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади. Қолаверса, маданиятнинг пайдо бўлиши ва ривожини шахсга боғлиқ. Айни пайтда шахснинг камолоти маданиятни ва унга оид тушунчаларни ўзига қанчалик сингдириши ва бунинг натижасида муносиб авлод бўлиб шаклланишига боғлиқ.

Қомусий олим Абу Наср Форобий «Бахт–саодатга эришув ҳақида» рисоласида инсон камолотида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Камолотга бир кишининг ўзи ёлғиз (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одамзод жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир». Унинг фикрича, инсон ўз-ўзидан бахтли бўлолмайди, камолотга ҳам эришолмайди. «Бу нарса унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб-хунар эгаллашига, билимига ва фозил жамиятда яшашига боғлиқ».

Якка шахс ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганлигигагина эмас, балки унинг табиий имкониятларига, ҳаракатига, ҳиссиётига, ақл–идроки муҳим ижтимоий мазмун билан тўлдирилганлигига ва маданий шакл касб этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади.

Маданият кишиларга тана аъзолари орқали, туғма ҳис–туйғу ёки туғма истеъдод каби табиатан берилмайди. Ҳар бир шахс ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита теварак–атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган аждодларнинг тўплаган тажрибаларини ўзлаштиради. Якка шахс ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлаштириш билан бирга, унга таъсир ҳам этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида моддий ва маънавий маданиятни бойитади. Шунингдек, инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Хуллас, шахс билан маданиятнинг ўзаро муносабатлари қуйидаги соҳаларда намоён бўлади:

биринчидан, шахс муайян маданий муҳитда шаклланади ва ўша маданиятни ўзлаштиради;

иккинчидан, маданий қадриятларнинг эгаси ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;

учинчидан, маданий ижодиёт субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданиятли жамиятнинг асосий хусусиятларини, маданиятнинг мезон ва мазмунини зиёлилар қатлами белгилайди. **Зиёлилик** бу нафақат кенг билимга эга бўлишни, балки ташаббускорликни, масъулиятни, ахлоқий-эстетик томондан шаклланишни билдиради. Зиёлилар - ақлий меҳнатнинг хилма-хил мураккаб турлари

билан шуғулланувчи қатламдир (фан ва маданият ходимлари, ўқитувчилар, муҳандис-техниклар, шифокорлар).

Маданиятлилик – камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, яхшилик, саҳийлик каби инсоний фазилатларга эга бўлиш, ахлоқий қоидаларга тўла амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳурмат қилишни ўзлаштиришдир.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда барча билимлар ва нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши юзаки ишқибоз (дилетант)дир. Юзаки ишқибозлик маданиятлиликнинг етишмовчилиги белгиси бўлиб, чинакам маданиятлилик ва зиёиликка алоқаси йўқдир.

Тарбиялилик зиёиликнинг асосий белгиси бўлиб, унинг умумий маданий савияси кўпинча нутқда акс этади. Маданий нутқ, аввало, «тўғри нутқ» демакдир. Маданиятли киши ифодали ва чиройли нутқ орқали ўз фикрини баён қилади. Зиёлининг эстетик диди баланд бўлади. У санъат асарларининг гўзаллиги тўғрисидагина эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, кўполлик ва адолатсизликка қарши туриб, уни бартараф қилишга қодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туйғуси зиёиликнинг асосий хусусиятидир.

Зиёилик билим ва тарбия орқали камол топади. Зиёилик тушунчасига, умумий маданиятдан ташқари, нозикдидлилик, умуман, ҳаётга юксак онг ва ижтимоий фаоллик билан муносабатда бўлиш ҳам киради. Демак, «зиёилик» фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас, балки истеъдоди кенг қамровли, олийжаноб фазилатларга эга, маънавияти юксак ҳар бир одамга нисбатан қўллаш мумкин.

Зиёли - интеллектуал фикрлаш қобилияти юксак шахс, унинг маданиятли одамдан фарқи шуки, у жамият ва миллат тақдирига маънавий жиҳатдан жавобгардир.

Шахснинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ бўлган юқоридагидай маънавий, ақлий жараёнлар фақат маълум бир халққа хос миллий хусусият эмас, балки универсал хусусиятдир. Аммо маданий хусусиятларнинг ҳар бир халқда алоҳида, ўзига хос хусусияти ҳам борки, бу хусусиятлар бошқа халқ учун ғайритабиий туюлиши мумкин. Масалан, тарбиялилик умумий хусусият сифатида муомала ва нутқ жараёнида ҳосил бўлса, тарбиялиликнинг турли халқларда айрим кўринишлари борки, бундай ҳолда миллий хусусиятларни эътиборга олиш керак. Масалан, европаликлар худди ўзбеклар сингари саломлашганларида, қўл узатадилар. Хитойликлар, японлар, ҳиндларнинг муомала маданиятида бу аломатлар йўқ. Венада яшайдиган эркалар аёл киши билан танишганларида, “қўлингизни ўпай” деб мурожаат қиладилар, поляк эса танишувда аёлнинг қўлини ўпади, ўзбек эркак ва аёллари учун бу сингари саломлашув тарбиясизликнинг бир кўринишидир. Ёки инглиз халқига мансуб одам ўз унча ҳурмат қилмайдиган биронтасига хат ёзганда, “ҳурматли жаноб” деган мурожаат билан бошлайди. Руслар меҳмондорчиликка борганларида, косада овқатини қолдирмаслиги керак, қоида шу. Хитойликларда эса меҳмонга тушлик охирида гуруч берганларида, ҳеч ким қўлини тегизмаслиги лозим (бу билан улар ўзларининг тўқ эканликларини кўрсатишлари керак).

Кўринадики, тарбиялилик каби маданий жараён ёки тушунчалар тўғрисида сўз юритилганда, албатта, универсал тушунчалар билан бирга, миллий регионал хусусиятларни ҳам назарда тутган ҳолда хулоса чиқариш керак.

Маданиятлилик тушунчасига қўшиб ишлатилувчи сифат кенг бўлиб, уни қўллаш жамиятнинг умумий маданий даражасига ва шахснинг социал мақомига боғлиқдир. Ҳозирги даврда «ишлаб чиқариш маданияти», «хизмат кўрсатиш маданияти», «дам олиш маданияти» «бошқариш маданияти», «нутқ маданияти», «экологик маданият», «ҳуқуқий маданият», «тиббий маданияти», «турмуш маданияти» ва бошқалар тўғрисида кўп гапирилмоқда. Бу иборалар орқали ижтимоий институтларнинг самарали фаолият кўрсатиши тушунилади. Баъзан маданият тўғрисидаги тасаввурлар шахар турмуш тарзига, кинотеатрлар, театрлар ва кутубхоналарга тез-тез бориб туриш «маданиятли» кишилар билан дўстлашиш ва бошқа чиройли нарсаларни безак сифатида ишлатишга боғлиқ деган

фикр билдирилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, “маданият” термини икки маънода – тор ва кенг маънода қўлланишини англаш мумкин. Кенг маънода – ҳаётий талаб ва эҳтиёжлар туфайли жамиятда мустақам ўрнашган урф–одатлар, ижтимоий институтлар, шунингдек, давлат ва иқтисод ҳам маданиятга таааллуқли деб ҳисобланади. Тор маънода маданиятнинг чегаралари маънавий ижод, санъат, ахлоқ, шахсий ақлий фаолият чегаралари билан туташади.¹²

“Маданият”ни тор маънода қўллаш тарафдорлари ижтимоий ҳодисаларнинг ҳаммасини ёйишни нотўғри деб ҳисоблайдилар. Жамиятда қўплаб номаъқул, жирканч одатлар борки, уларни маданият деб атаб бўлмайди. Гиёҳвандлик, жиноятчилик, урушлар, ичкиликбозлик ва бунга ўхшаш ҳодисалар инсоният томонидан сунъий равишда яратилган, буларнинг ҳаммаси ижтимоий ҳодисаларга мансуб. Биз маданиятни фақат мезон ва урф–одатлардангина (улар исталган кўринишда бўлиши мумкин) иборат эмас, балки қадриятлардан ҳам иборат деб билар эканмиз, гиёҳвандлик ёки жиноятчиликни асло маданиятга мансуб деб бўлмайди, чунки бу иллатлар жамият учун ижобий қадрият эмас. Бундай иллатлар инсоният яратган ижобий қадриятларни йўқотишга қаратилган. Буларни баҳолашда мезон – инсон, унинг ривожланиш ўлчови. Ана шунда маданият – тараққиётга ёрдам берадиган ижобий фазилат ва моддий нарсалардир, деб баҳолай оламиз.

Маданий ҳодиса ўрганиш жараёнида шубҳасиз, икки йўналишга дуч келамиз. Бу икки йўналиш – **моддий ва маънавий маданиятдан** иборатдир. Маданиятнинг бу икки тури бир–бири билан ўзаро алоқада бўлиб, бир–бирига таъсир этади ва бир–бирини тақозо қилиб, тараққий этиб боради. Моддий маданият маънавий маданиятнинг ҳосиласи, айти пайтда маънавий маданият ҳам моддий нарсаларни – белги тасвир, буюмларнинг инсоният ривожига вазифасини кўрсатади.

Даврлар ўтиб маънавий фаолият моддий маданиятдан ажралиб чиқди. Маълум бир даврга хос ахлоқий мезонлар шаклланди, дин, санъат, ҳуқуқ, сиёсат, фан пайдо бўлди, маълум доирадаги кишилар бу соҳалар билан шуғуллана бошлади. Қадимда “маданият” термини фақат маънавий маданиятни назарда тутган. Зотан, ҳақиқат, эзгулик, гўзаллик ҳукмрон бўлмоғи лозим, деган қарашлар бўлган. Нафақат Ўрта Осиёда, балки бутун Шарқда бу ғоя ва ақидалар маданий ҳаётнинг асоси бўлиб хизмат қилган.

Индустриал жамият вужудга келгач, техника тараққиёти ва технологиялар тезлик билан алмашинадиган бўлди. Бу эса инсоният барча моддий маданиятни ўрганишига туртки бўлди. Инсонларнинг амалий қайта ўзгартирувчилик фаолияти юзага келди. Аслида индустриал жамият иқтисодий ва сиёсий инқилобнинг маҳсули. “Иқтисодий инқилоб” термини остида Англиядан келиб чиққан *буюк индустриал инқилоб* назарда тутилади. “Сиёсий инқилоб” остида эса буюк француз инқилобини назарда тутамиз. Ҳар иккаласи ҳам XV111 асрда пайдо бўлди. Англия машинасозлик ишлаб чиқаришида ва янги қонунчиликда пешқадам бўлди. Завод ва фабрикаларнинг кенгайиши, ишлаб чиқариш шароитининг яхшиланиши, ва одамларнинг ўртача ёши узайиши натижасида индустриаллаштириш урбанизацияда олиб келди, яъни одамлар ўз хоҳиш–истаклари билан қишлоқлардан шаҳарларга оқиб кела бошладилар. Бунинг натижасида эса шаҳарлар аҳолиси кўпайди, улар қулай яшаш шароитига, маданий хизматлар кўрсатилишига, яхши таълим олишга эришдилар.

XX1 асрга келиб технологиянинг ривожини натижасида индустриал жамият маданиятидан *ахборот жамияти маданиятига* ўтиш жадал тус олди. Ҳозирги жамиятда ахборот излаш, таҳлил қилиш ва татбиқ этиш – тараққиётнинг асосий омилига айланди. Жумладан, АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари “ахборот жамияти”га мисол бўла олади. Бу мамлакатларда ишчи кучларининг 60 – 80 фоизи бевосита ва билвосита ахборот яратиш, қайта ишлаш ва узатиш билан банд. Ахборотнинг турли–туман кўринишлари – интернет, кабель телевидениеси, видеодиск ва унинг бир қанча турлари инсониятнинг

¹² Қаранг: Соколов Э.В. Культурология. Очерки теории культуры: пособие для старшеклассников, М.: 1994, стр.22.

маданий ҳаёти даражасига катта ижобий таъсир кўрсатяпти. Инсоният тарихий тараққиёт жараёнида асосан, моддий маданиятга кўпроқ эътибор қаратган ва маданиятнинг бир қанча кўринишларини босиб ўтган. Моддий маданиятнинг бу кўринишлари қуйидагилардир:

Биринчи кўриниши – меҳнат қуроллари, барча ишлаб чиқариш воситалари, турар жойлар, алоқа, техника қурилмаларидир. Хуллас, нотабиий йўл билан инсоният қўли воситасида яратилган буюмларнинг барчаси, шунингдек, моддий маданиятнинг кўриниши ва турлари жамият ҳаётининг моддий техник асоси деб аталади. Ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат маҳсулотиди иштирок этувчиларнинг ижодий фаолияти, уларнинг билим даражаси, ишлаб чиқариш маданиятига қўшган ҳиссаси, уларнинг жисмоний ва маънавий имкониятлари ишлаб чиқариш техника маданиятининг алоҳида қисмини ташкил этади.

Моддий маданиятнинг иккинчи кўриниши - ижтимоий ҳаёт ва унинг барча соҳаларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боғлиқ. Бу сингари ҳокимият тузилмалари ва унга муносиб бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соғлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгил очиш муассасалари тизими каби, амалда жамиятнинг маданиятий тараққиётини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятнинг учинчи кўриниши (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) шахс ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу кўриниши инсоннинг табиий, яъни биологик ҳамда ижтимоий мавжудлик масалаларини ўз ичига олади. Шу билан бирга, авлодлар ўртасидаги ўзаро маданий муносабатлар, бундаги муаммолар ҳам шу соҳага тааллуқлидир.

Маданиятнинг юқоридаги уч кўриниши нисбийдир, маданиятнинг барча кўринишлари тарихий тараққиёт жараёнида инсониятнинг яшаш тарзи ва фаолиятига боғлиқ равишда ўзгариб боради, бир даврдаги маданий ҳодиса кейингиси учун замин бўлади.

Маданият кўринишлари¹

Ўзув пайдо бўлгунга қадар		
замонавий		тарихий
соғда		мураккаб
овчилик	полизчилик	саноат
тирикчилик ўтказиш	чорвачилик	деҳқончилик

Инсон улғайиб, вояга етар экан, турли хил ижтимоий-демографик гуруҳларга мансуб бўлади. Одамнинг маълум ёшида ва муайян ижтимоий мавқеида бирон маданиятга мансублик устуворлик, қилади. Айни пайтда у жамиятдаги, ҳатто ундан ташқаридаги маданиятнинг ҳам сезиларли таъсирида бўлади. Бунинг натижасида инсон икки, баъзан ундан ҳам кўпроқ маданият таъсири остида қолади. Масалан, кечаги талаба бугун мутахассис бўлиб, катта бир корхонага инженер бўлиб хизматга ўтади. Энди у саноат ёки индустриал жамият маданиятига мослашади, ишлаб чиқаришда ёки хизмат кўрсатиш соҳасида фаол иштирок этади, жамиятдаги маданий тараққиётда муҳим роль ўйнайди. Бошқа бир одам хорижга ўқиш ё ишга кетади. Энди у бошқа халқнинг муомала маданиятига, ўша жамиятнинг қонун–қоидаларига риоя қилади. Натижада маданият регионал хусусиятга эга бўла боради. Энди улар янги маданий муҳитда, бошқа қадрият ва меъёрлар қуршовида яшайди.

Моддий маданият ишлаб чиқариш жараёнида ижодий салоҳият, малака ва ғоя янгидан моддийлашади, шахс, жамият, халқ, давлат умуминсоний мазмун касб этади.

¹ Бу jadвал А. И. Кравченконинг “Културология” китобидан (61–бет) олинди.

Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни, моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Маданиятнинг асосий вазифалари қуйидагилардир:

1) Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзгартириш вазифаси.: инсон дунёни ўз мақсад-манфаатига мос ҳолда ўрганиш эҳтиёжи ҳаётий талабларни қондириш зарурати билан боғлиқ бўлади.

2) Ҳимоя-мослашув вазифаси: жамият ва табиат ўртасидаги мувофиқликни сақлашдан иборат. Инсон узоқ вақт қийин табиий шароитларда барча янги ҳимоя воситаларини ишлаб чиқишга мажбурият сезади, ўзини шунга қўнқиради (олов, турар жой, кийим, дехқончиликни ва ҳ. кашф этади). Шу тариқа одам омон қолган. Маданиятнинг бу вазифаси замонлар ўтиши билан инсоният эҳтиёжига мослашиб боради. Масалан, кейинги вақтларда инсоният олдида турган муаммолардан бири экология бўлиб, инсон ўзини ҳимоя қилувчи воситаларни яратишга эҳтиёж сезади.

3) Сигнификатив (белгилаш, кўрсатиш) вазифа: маъно, ном, белгилар қўламини пайдо қилиш воситасида дунёнинг қиёфаси, воқеликнинг белгилари тизимини (рақам, ёзув) яратади. Сезгилар ҳам, идрок ҳам, онг ҳам йўналишни аниқлаш тизимини инсонга таъминлаб бермайди. Бу вазифани маълумотларни ўзида сақламасдан, назарий моделлар ва ахборотлар билимини тўплашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат қилувчи мазмун бажаради.

4) Ахборотларни яратиш ва йиғиш вазифаси – хабарларни йиғиш ва сақлаш, хотира ёки хабарларни бирор буюмларга ёзиш (қўлёзмалар, суратлар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, магнит тасмалари ёки рақамли ёзувлар)дан иборат. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ахборот яратиш, унинг аҳамияти ва мазмунини тартибга солиш бўйича маълум усул ва белгилар тизими зарур. Ҳозирги даврда кенг қўламли ва ўта аҳамиятли белгилар тизими тил бўлиб қолмоқда.

5) Коммуникатив (алоқа алмашув) вазифа - моҳиятни аниқлаш учун билимлар, фикрлар, маънавий омилларни ўзаро алмашувдир. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо қилади. Зотан, фақат турли типларнинг (анъанавий, функционал, шахслараро, ишлаб чиқарувчи, маданий - маърифий) муносабати жамиятнинг мавжудлигини ва унинг кейинги тараққиётини таъминлашга қодир.

6) Меъёрий вазифа – инсонларнинг ахлоқ мезонларини йўлга қўйиш, жамиятда соғлом муҳит яратиш мақсадида ахлоқнинг моҳиятини мувофиқлаштиришдан иборатдир. Меъёр қандайдир хатти-ҳаракатни ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яратиш соҳасида ишлаб чиқилган ва жамият томонидан маъқулланган аниқ қоидадир. Меъёр маълум мақсадда жорий қилинган кўп асрлик анъаналарга таянади ва анъаналарни маъқуллаб, жамиятга олиб киришга йўл беради ёки мажбурий равишда кўп асрлик анъаналарни тақиклайди. Меъёрнинг мазмуни жамиятда носоғлом муҳит пайдо бўлмаслиги учун одамлар фаолиятини, хулқ-атворини тартибга солиш, аниқ чегаралар орқали белгилашдан иборат..

7) Руҳан мўътадил муҳит яратиш вазифаси – анъанавий байрамлар, диний маросимлар, ўйинлар, томоша жараёнида руҳий зўриқишни бартараф қилишдан иборат. Қоникмаган истак, рўёбга чиқмайдиган ният, амалда тақикланувчи можаролар руҳий зўриқишлар пайдо бўлишига олиб келади. Бу нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказади, балки оммавий равишда тарқалиб кетиб, жамиятдаги соғлом муҳитни издан чиқариши мумкин.

Хуллас, инсонлар яратган моддий, маънавий қадриятлар ва бойликлар – уларнинг қобиляти, муносабатлари ва моҳиятини намоён қилишдан иборат. Инсон бу моддий ва маънавий қадриятларга ўз муносабатини билдирар экан, айти вақтда инсоннинг ўзи ҳам мукаммаллашиб, ўзгариб турадиган моҳият сифатида намоён бўлади. Демак, маданий ҳодиса буюмлар шаклида, инсон фаолиятининг тайёр маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг қобиляти ҳамда билимлари шаклида амал қилади.

Маънавий маданият — ақл-заковатнинг шунчаки маҳсулоти бўлмай, балки инсонлар ўртасидаги ижодий фаолиятга туртки берадиган муносабатни ҳам билдиради. Шунингдек, маънавий маданият таълим ва фан соҳасига оид илмий фаолиятни, ахлоқий ва эстетик маданиятни ўз ичига олади. Натижада маънавий маданият инсоннинг лаёқати ва фаолиятининг буюмларда моддийлашган шаклида, инсоният томонидан яратилган маънавий қадриятлар (илм, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидалари) шаклида мавжуд бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги вазифалари бевосита шахс фаолияти билан боғлиқ:

Инкультурация. Инсон, аввало, ўз миллатининг, кейин эса умуминсоний маданий меросни ўзлаштиради, яъни инсон маданий қоида ва мезонларга мослашади.

— **Индивидуализация.** Маданият маълум шахслар қобилиятини, иқтидорини, хусусиятини жиддий мукаммаллаштиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданий доирада - (жамиятда, инсоният орасида) энг асосий омил бўлиб, аниқ шахснинг баркамоллик даражаси, жамият билан ёки бутун инсоният маданияти билан боғлиқ бўлишини билдиради.

Ҳар қандай маънавий маданият жамиятнинг таркибий қисми бўлиб, у инсоннинг яшаши, фаолиятини, умуман, жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маънавий маданият маҳсули бўлган маданий қадриятлар инсон учун шахсий моҳият ва мазмун касб этиб, инсон у орқали бошқалар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. Қадриятлар жамиятга манзур бўладиган ахлоқ мезонлари яратилишида инсонга ёрдам беради. Шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатлари турли тарихий даврларда турлича бўлган, шунга қарамай, шахс маданияти жамият маданиятини белгилайди, айти пайтда шахс маданияти муайян бир жамиятнинг маданий муҳитида шаклланади. Ҳар бир жамият шахс маданиятини камол топтиришда қадриятларини меъёрлаштиради ва шахснинг маънавий эҳтиёжларини таъминлайди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданиятшунослик фани нимани ўрганади?
2. Маданиятшунослик фанининг асосий йўналишларини сананг.
3. «Маданият» атамаси фанда қачон пайдо бўлган?
4. Инсон ва жамият ҳаётида маданиятнинг тутган ўрнини тушунтиринг.
5. Маданиятнинг аҳамияти ҳусусида буюк мутафаккирларнинг фикрларини эсланг.
6. Маданият қандай соҳаларга бўлинади?
7. Моддий маданиятнинг асосий белгилари нималардан иборат?

Мавзуга оид асосий тушунчалар изоҳи:

Инкультурация – шахсни маданийлашув жараёни, шахс тарафидан, миллий ва умуминсоний мерос, қадриятларни ўзлаштирилиши;

Цивилизация – жамият ривожланишининг муаян босқичи, ижтимоий-иқтисодий формация тизими, маданият ривожиди минтақавий, географик жойлашув (м: Ғарб цивилизацияси), диний, этник, маданий бирлик – Ислом цивилизацияси, Миср, Бобил цивилизацияси в.б.

Қадрият – воқеликдаги муаян ходисаларнинг умуминсоний, ижтимоий – ахлоқий, маданий – маънавий аҳамиятини ифодаловчи фалсафий тушунча. Қадриятлар (м: ахлоқ, мерос) умуминсоний, минтақавий, миллий, шахсий бўлиши мумкин (м: удум, байрамлар).

Маданият – инсон фаолияти асосида яратилган моддий-маънавий бойликлар. У ижтимоий ҳодиса сифатида ҳар бир жамиятда ўзига хос бўлади. Унинг ривожланиши авлодларни бир – бири билан боғлайди, тараққиётнинг ворислиги, узлуксизлигини таъминлайди;

Менталитет – муайян, жамият, миллат, шахснинг тарихан таркиб топган тафаккур даражаси, таҳлил муҳофазаси, ақлий салоҳияти. У миллий анъанада, расм - русумларда, урф – одатларда, эътиқодда гавдаланади;

Аксиология – қадриятлар ҳақидаги илм. У аксиологик онг, туйғу, аксиологик

билиш ва ёндошувларда ифодаланади. Маданиятга аксиологик ёндошув уни қадриятлар меъёри сифатида баҳолашга асос бўлади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
5. Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э., Габибулин Р. Культурология. Т., Изд-во Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-иқбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
12. Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
13. Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
14. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
15. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
16. .Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
17. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

2 – МАВЗУ

МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОС. МИЛЛИЙ МАДАНИЯТЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

РЕЖА:

1. Маданий мерос ва ворислик масалалари.
2. Маданий мероснинг механизми
3. Глобаллашув жараёнининг миллий маданиятлар ривожига таъсири.

Мерос, юқорида кўриб ўтганимиздай, кенг қамровли тушунча. Шу боис у биринчи навбатда дунёдаги ҳамма халқларнинг мулки ҳисобланади. «Маданий мерос - дейилади, «Фалсафа» қомусий луғатида, - авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, ахлоқий, илмий, тафаккурий, диний ва рухий қарашларда халқ маданияти ва ижоди қаби моддий ҳамда маънавий битиклар мажмуи»¹.

Маданият турли даврларда ривожланиши жараёнида ўзгариб, такомиллашиб борган. Инсон дастлабки ҳаёт тарзида тирикчиликнинг турли омилларини – овчилик, кўчманчилик, чорвачилик, деҳқончилик, хунармандчиликни пайдо қилди, бора–бора шаҳар ва қишлоқ ҳаёт тарзини пайдо қилди. Кейинги авлод аجدодлар яратган кундалик эҳтиёжга воситаларидан имкониятига кўра ўзлаштириб фойдаланган. Эҳтиёжни қондира

¹ Фалсафа, қомусий луғат, 2004 йил, 229-бет

олмаганлари унутилган, айримлари мукаммаллаштириб, сақланган. Кези келиб музейлар бекорга ташкил этилмаган - у ердаги кўргазмалар ўтмиш авлодлар ҳаёт ва тафаккур тарзини тасаввур этишга имконият беради.

Бугун биз учун маданий мерос бўлиб қолган ҳодисалар ўтмишда турмушнинг, ҳаёт кечиришнинг муҳим омилига айланган эди. Маданий мероснинг айрим қирралари, юқорида айтганимиздек, эҳтиёжни қондира олмагандан кейин йўқолишга юз тутган бўлса, айримлари тобора жаҳоншумул аҳамият касб эта борган. Буюк ипак йўли юзага келтирган моддий ва маънавий маданият бунинг ёрқин намунасидир. Ҳозирга келиб дунё маданияти тарихида “Буюк ипак йўли маданияти” деган ном пайдо бўлди. Демак, дастлабки даврда моддий эҳтиёж воситаси бўлган нарса жаҳоншумул маданий ҳодисага айланди. Шу боис “Буюк ипак йўли маданияти” тўғрисида батафсил маълумот бермоқчимиз.

Буюк ипак йўли Хитойнинг ўрта қисмидан ғарбга Ўрта ер денгизи соҳилларигача чўзилган ва Евроосиёнинг қуруқлик қисмини кесиб ўтган. Бу йўл 7000 километрдан ошиқроқ. Хитой – дунёда илк бор ипак қурти боқишни ихтиро қилган мамлакат, Шунингдек, пилла қурти уруғи Хитой ташқи савдо алоқасида ғарб мамлакатларига экспорт қилинган асосий товар тури эди.

Шуни таъкидлаш керакки, ипак йўли яқка маданият бўлиб шаклланмаган бўлса ҳам, Эрон, Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Хитой маданиятини кескин равишда ўзгартирган.

Буюк ипак йўлининг асосий қисмини Ўрта Осиёдан ўтган. Бу йўл Ўрта Осиёнинг тоғ тизмалари бўйича белгиланган. Копетдоғ Эроннинг шарқий қисмидаги Хуросон ўлкаси билан Ўрта Осиёнинг ғарбий қисми текислигини иккига бўлиб туради. Амударё ва Сирдарё шу текисликдан оқиб ўтади.

Шарқий Эрон, Ҳиндистон ва Хитой орасида жойлашган ипак йўлининг асосий чизиги ғарб, жануб ва шарққа қараб чўзилган. Бу йўллар маркази Ўрта Осиёда туташган эди.

Буюк ипак йўли бир қатор давлатларнинг иқтисодий ривожига муҳим роль ўйнагани шубҳасиз. Аммо савдо алоқаси сифатида ташкил топган бу муносабатнинг маданий таракқиётдаги роли қандай бўлди? Шубҳасиз, Буюк ипак йўли иқтисодий соҳада қанчалик ролк ўйнаган бўлса, маданий таракқиётда ҳам муҳим олға силжишларни пайдо қилди. Аввало, бир мамлакатдаги диннинг бошқа мамлакатга бориб, мустаҳкам ўрнашувида кўринади.

Ипак йўлидаги дин соҳасида ранг–баранг манзара шаклланган. Шундай бўлса–да, диний эътиқоднинг мазмунини бир–бирига ўхшаш бўлмаган икки турга – миллий дин ва дунёвий динга бўлиш мумкин. Миллий дин шу халқ ва ирқ аъзолари орасидаги эътиқод одатларини кўрсатади. Бу дин дунё бўйлаб ёйилган масиҳийлик, монийлик, буддавийлик ва ислом динлари каби эмас.

Миллий диннинг дастлабки намунаси сифатида оташпарастликни айтиш мумкин. Бу оқим тарихда “Бақтрия дини” деб ҳам аталади². Бу диний оқим ерли одамнинг эътиқоди билан бирлашиб кетган эди.

Юнон–Бақтрия давлати (милoddан олдинги 256–75) даврида ҳар хил юнон халқлари Бақтрия ҳудудига кириб келган. Юнон–Бақтрия давлати ҳудудидан топилган суратлар шундан далолат беради. Бу илоҳларга топинувчиларнинг юнон эмаслиги аниқ. Суратдаги одамлар маҳаллий оташпарастлар бўлиб, ўзларининг илоҳига – юнон илоҳига қилингандай ибодат қилиб топинганлар. Шундай қилиб, юнон услубига оид тимсол яратган. Илоҳларнинг суратини ибодатхоналар деворида тасвирлаш билан чекланиб қолмай, юнон–Бақтрия давлати пулига ҳам туширилган. Натижада савдо–сотик муносабатлари билан юнон илоҳлари бошқа жойларга ҳам тарқалган. Кушон империясида таъсир қилган турли маданият, жумладан, динлар шу даврдаги металл пулларда ҳам акс этган. Бу металл пулларга бут ва буддавийликка оид ҳар хил тасвирлар туширилгандан ташқари, оташпарастлар илоҳи, ҳинд шоҳлари, юнон ва рим шоҳлари туширилган.

² Климгит. Қадимги ипак йўли маданияти. – (немис тилидан уйғур тилига таржима). Шинжонг халқ нашриёти, 2003, 134–бет.

Илоҳларнинг исми бу пулларга юнон ёзувида битилган.

Оташпарастлик эътиқодидаги шохнинг исми Бактрия оташпарастлик динида сақланиб қолган. Бу уларнинг Кушон ибодатхоналаридаги аҳамияти ва ўйнаган роли мутлақ ҳолда ортодоксал оташпарастлик динники билан ўхшаш дегани эмас, албатта. Тахминан 15 кишилиқ оташпарастлар илоҳи Кушон ибодатхоналаридаги энг катта бир гуруҳ илоҳини вужудга келтирган. Уларнинг ичида “адолат” ва “давлат” илоҳлари ҳам бўлиб, улар ўша олти “оби ҳаёт авлиё”ларнинг иккитаси, оташпарастлик қавмларида бу олти авлиё “ақл–фаросат илоҳи” билан зич бирлаштирилган. Буни шундай тушуниш керакки, хон очик–ошкора ибодат қилишига бу илоҳлар сабаб бўлган. Ёки яна шундай тушуниш мумкинки, қуёш илоҳи билан ғолиблиқ илоҳининг урушда муваффақиятлари бу хонлиқнинг диний оламида алоҳида роль ўйнаган.

Маданий мерос авлодлар оша тарихий ҳодиса сифатида сақланиб қолар экан, шубҳасиз, маънавий жараённинг ҳам муҳим таркибий қисмидир. Айни пайтда маданий мероснинг ҳар қандай намунаси миллий ёки ҳудудий қийматга эга бўлиши билан бирга, умуминсоният маданий ёдгорлиги ҳам бўлиб қолади.

Юқорида айтиб ўтганимиз диний қадриятлар, қадимий динларнинг бир–бирига аралашуви фақат бир неча халқлар, мамлакатлар диний қадрияти бўлгани учун умуминсоният маданий ёдгорлиги ҳисобланмайди, балки инсониятнинг дунёқараши, ахлоқий тушунчалари, фазилатлари ва бошқалар ер юзидаги бошқа ҳудудлар инсонларида кузатилгани учун ҳам умуминсоният мулки ҳисобланади. Меъморчиликка оид, ўтмиш ва бугунги иншоотлар, уларнинг тархи, фарқлари, ўз даври учун ноёб ҳодиса экани ҳам маданий тараққиётнинг муҳим белгиларидир. Масалан, Кушон империяси даврига оид Сурх–Қатала ибодатхонаси (Шимолий Афғонистон)нинг тузилиши ўзига хосдир. Бу ибодатхона тоғ тепасига қурилган бўлиб, Франция археологлари томонидан топилган. Ибодатхонанинг ўзига хослиги шундаки, тоғ тепасидаги бу ибодатхонанинг олд тарафи дарё соҳили, тоғ билан дарё соҳили оралиғидаги 55 метр узунликдаги кўприк орқали бу ибодатхонага чиқилган. Ибодатхона ўртасида қурбонгоҳ тоқчаси бўлиб, назр–ниёзлар учун ишлатилган бўлиши мумкин.

Мазкур ибодатхонадан бир ярим километр нарида кичик ибодатхона ҳам қурилган. Эҳтимол, бу тоғ тепасида қурилган ибодатхонанинг бир қисми бўлса керак. Бу ибодатхона ичида учта будда ҳайкали бўлиб, кўп зарарланган. Бу ҳайкаллар тангалардаги суратларга ўхшаб кетади. Ҳайкалларда мўри шакли бўлиб, унга ловуллаб ёнаётган аланга шакли туширилган. Кушон империясига оид санъат асарларида аланга тасвири кўп учрайди. Аланга тасвири Буюк ипак йўлидаги бир қатор будда ҳайкаллариининг белгиси бўлиб қолди. Олимларнинг айтишларича, санъат асарларидаги аланга тасвири Месопотамиядан кириб келган.³

Ибодатхонада сақланиб қолган яна бир муҳим ашёлардан қурилиш ва бўёқ асбоблари, бир парча Кушон ёзувида битилган Бактрия адабиёти обидасидан уч нусха ва юнонча катта ҳарфлар билан ёзилган ёдгорликнинг парчаси, яна номаълум ёзма обидадан бир парча, Нақшлар ва бир қанча тангалардир. Буларнинг орасида ибодатхонага борадиган йўлдан топилган ёзма ёдгорликдир. Ёдгорлик юнон–бохторий ёзувида. Ёзма ёдгорлик мазмуни қуйидагича: “Канишка ибодатхонасидаги бу қўрғонга мана шу ибодатхона эгаси – подшоҳ Канишканинг исми қўйилган”. Сув манбаи бу ерда қуриб қолгани учун, одамлар ибодатхонани тарқ этишга мажбур бўлганлар.

Бу далиллардан кўриниб турибдики, ўтмишдан қолган ҳар бир осори атиқа – у қандай ҳажмда ва қандай кўринишда бўлмасин – инсоният ижодий фаолияти тафаккури самарасидир. Айтиш мумкинки, ҳар бир даврнинг моддий маданияти ўша даврнинг маънавий камолотини, салоҳиятини кўрсатувчи омил ҳамдир. Инсониятнинг дунёқараши, ақлий жиҳатдан бойиши ҳам маданий меросни қанчалик ўзлаштиришга боғлиқ.

Маданий мерос – бу инсониятнинг ўтмиш билан чамбарчас боғлиқлиги демакдир. Маданиятга ворисийлик, тарихий хотирани келажак учун хизмат қилдириш айнан

³ Климгит. Юқоридаги асар, 220–бет.

маданий меросга бўлган муносабатга боғлиқ. Маданий меросга нисбатан аксинча ҳолатлар ҳам бўлган. Ўтган асрнинг 2—йилларида собиқ Шўролар даврида “Пролетар маданияти”ни ва ўтган асрнинг 80—йилларида Хитойдаги “маданий инқилоб”ни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Ёки Афғонистонда ўтган асрнинг охирларида ҳукумат бошига келган Толибларнинг милодий 1 асрга оид улкан буддавийлик ёдгорлигини портлатиб, йўқотиб юборганларини ҳам шундай изоҳласа бўлади. “Маданият”нинг ана шу кўринишлари ёмон оқибатларга олиб келди: Ўтмиш маданий ёдгорликларидан воз кечиб, янгисини яратишга уринишлар бўлди ва ўтмиш ёдгорликларининг кўпчилиги йўқ қилинди, маънавий қашшоқлик, ўтмишдан тамомила узилиш, маҳдудлик юзага келди.

Маданият келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирилгандагина, у бир маромда узлуксиз ривожланиб бораверади. Маданий меросга келгуси авлодлар ворис сифатида ҳақли бўлар эканлар, албатта, тил, удум ва кундалик турмуш анъаналари маданий меросдаги ворисийликнинг кўп тарқалган кўринишлари ҳисобланади. Қадимги маданий меросдан кенг тарқалиб шу кунгача етиб келган кўринишлари ана шулардир. Бошқа маданий ёдгорликлар – пул, иншоотлар, қонун–қоидалар ва бошқа маданий мерос намуналари даврлар ўтган сари кескин ўзгаришга учраши ёки йўқолиб кетиши мумкин.

Маданий мероснинг иккала тури – моддий ва маънавий маданият узвийдир. Аждодлар яратга жами бойликка янги авлод меросхўр бўлади. Маданий мероснинг бир турига эҳтиёж йўқолгандан кейин унинг ўрнига давр ва инсоният эҳтиёжига мос маданий мерос вужудга келади.

Бир мамлакат маданий меросининг бошқасига таъсири ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам доимо кузатилади. Бу – қонуний жараён. Давлатлар ўртасидаги ўзаро таъсир ёки турли сабаблар билан давлатларнинг бирлашуви шубҳасиз биринчи навбатда, маданий меросда ўзгаришларни пайдо қилади, ўзлаштирилган маданий мерос халқнинг маънавий ҳаётида бурилиш ясайди. Бу ҳолатнинг жонли намунасини Хуросон–Амударё водийси маданиятига Кушон маданиятининг таъсирида кўриш мумкин. Милодий 1 асргача Хуросон–Амударё маданияти ўзига хослиги, Осиёдаги энг ривожланган ўлка экани билан алоҳида ажралиб турган. Александр Македонский шарққа юриш қилганда ҳам, Хуросон ҳукмдори Форосмон у билан дўстона муносабат ўрнатиб, сиёсий мустақилликни сақлаб қолди. Айниқса, Хуросон–Амударё водийси санъати ва бинокорликдаги ўзига хослик шундан далолат беради. Душманга бас келиш учун қурилган муҳофаа қўрғонлари, Сўғд давлати ҳудудидан топилган қумуш идишларга чизилган суратлар бунинг намунасидир. Ёки Қўй қирилган қалъани ҳам шундай ўзига хос маданият ёдгорлиги деб айтиш мумкин. Қалъанинг атрофини девор ўраб турган. Девор ҳам душмандан ҳимояланиш учун, ҳам ўтроқ яшаш учун имконият эди. Қалъа думалоқ шаклда бўлиб, шаҳар ичида икки қаватли ёйсимон думалоқ иншоот бор эди. Бу ё подшоҳнинг мақбараси ёки вафот этган подшоҳларни хотирлаш қурилган диний иншоот бўлган.⁴

Милоднинг 1 асридан кейин Хуросон–Амударё маданияти таназзулга юз тутди. Энди унинг атрофидан Бактрия, Кушон давлатларидаги санъатнинг, ҳунармандчиликнинг бу давлат санъатига кучли таъсирини кўриш мумкин.

Шуниси муҳимки, ҳар бир халқнинг мустақил, бетакрор маданияти мавжуд, аммо сиёсий жараёнлар, шубҳасиз, маданиятга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ёки бир тарихий даврдан иккинчисига ўтиш жараёнида ҳам маданиятнинг ҳар икки турида – моддий маданиятда ҳам, маънавий маданиятда ҳам ўзгаришлар юз беради. Бунинг ижобий ва салбий томонлари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, араблар истилоси натижасида исломнинг кириб келгани ижобий ҳодиса, аммо араблар ерли маданиятни йўқ қилдилар, айниқса, моддий маданият ёдгорликларини вайрон қилдилар, Марказий Осиёнинг туб ёзув маданиятига барҳам бердилар. Умуман олганда, маънавий маданият ҳам, моддий маданият сингари, ворисийлик хусусиятига эга. Ўтмишдан анъанавий тарзда етиб келган маданий ёдгорликлар қадрият сифатида сақланиб қолади, гарчи уларнинг кўпчилиги бугунги кун учун амалий жиҳатдан хизмат қилмаса ҳам. Аммо маънавий ёдгорлик

⁴ Қаранг: Климгит. Юқоридаги асар, 241–242–бетлар.

сифатидаги аҳамияти катта. Айтайлик, қадимий уй–рўзғор буюмлари, санъат ва музика асбобларига бугунги кунда эҳтиёж бўлмаслиги мумкин, лекин маънавий мероси сифатида аҳамиятини сақлаб қолаверади. Маълум бир даврдаги халқнинг яшаш тарзи, дунёқараши атроф–муҳит ҳақидаги турли тасаввур–тушунчалари ана шу буюмларда акс этади.

Ўтмишдан етиб келган баъзи маданий мерос намуналари шакл ва мазмунини ўзгартириши мумкин. Жумладан, удумлар, маросимлар, урф–одатларнинг замон ва жамият талабларига, маҳаллий хусусиятларга мослашувини шу билан изохласа бўлади. Айтайлик, дафн маросимлари ва тўй маросимларидаги ўзгаришлар маҳаллий хусусиятларга боғлиқ бўлиши билан бирга, жамият талабларига ҳам мослашиб боради.

Умуман олганда, маданий тараққиёт ўзгариб, бойиб борувчи ҳодиса. Маълум даврга келганда, бир буюм ёки меҳнат қуроли, ов қуроли ва ҳоказоларнинг ўз даври учун муҳим бўлган маънавий аҳамияти сусайса ҳам, маданий ҳодиса сифатида сақланиб қолади. Зотан, ворисийлик қонунияти моддий ва маънавий мероснинг асосидир.

Демак, моддий ва маънавий мерос – тарихий ҳодиса. У умумжаҳон, минтақавий, ҳудудий, миллий, касбий қимматга эга бўлиши мумкин. Кези келиб бир давр ва миллатга мансуб маънавий мерос намуналари умуминсоний қадрият касб этса, бу –табиий ҳол. Жаҳон мулкига айланган илмий ва диний қадриятлар, Шарқона ахлоқий фазилат ва удумлар, меъморчилик ва мусаввирлик бисотлари бунинг исботидир.

Маданий мероснинг механизми қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Маънавий мероснинг узвийлиги. Аждодлар яратган жами бойликка янги авлод меросхўр бўлади, тарихий аҳамиятини йўқотган маданият ўрнида яна маданият вужудга келади, аввалгилардан кўп нарсалар ўзлаштирилади. Ўтмиш тажрибаси бугун ва келажак учун ҳар доим аскотиши мумкин, шунингдек, бугун унутилган нарсалар бутунлай йўқолиб кетмайди. Масалан, В.Шекспир юз йилча унутилиб, кейинги авлодлар учун жаҳон адабиёти ва драматургиясининг классиги сифатида танилди.

2. Ўтмишдан келажакка ўтиш жараёнида мероснинг мазмунан ўзгариши. Маданий мероснинг ўтиш даврида хусусияти ўзгариши мумкин, яъни мерос мавжуд нуқтаи назар ва билимлар талабига мос келувчи янги талқинда мазмун касб этади. Мана шундай кўринишда у келажакка мерос бўлиб ўтади. Бизнинг кунимизгача Сукрот ва Демокрит асарларининг асл нусхаси сақланиб қолмаган, бироқ ҳар бир авлод уларнинг ғоясини ўзи учун янгитдан кашф қилди ва уларнинг фалсафасини талқин қилувчи минглаб китоблар яратилди.

Цивилизациянинг ҳозирги босқичида жаҳон маданиятининг асосий шакли-миллий маданиятлардир. Дунёда уч мингга яқин миллат бўлиб, улар дунё аҳолисининг 96 % ни ташкил этади. Уларни ҳар бири ўз маданиятига эга, ўз маданияти белгилари билан бошқасидан ажралиб туради. Турли минтақаларда амал қилаётган миллий маданиятлар миллат сонининг кўп ёки озлигидан қатъий назар ўзига хос ривожланиш йўлидан бормокда. Бу ўзига хослик уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, ҳўжалик тармоқларининг хилма-хиллиги, табиий-иқлимий шароит, географик ва минтақавий жойлашиш, маънавий-ахлоқий мерос томирлари каби омилларга боғлиқ. Энг муҳими ҳар бир миллат ва унинг маданияти ривожини эмин-эркин, табиий-тарихий қонуниятлар асосида кечмоғи лозим. Бу объектив жараёнга субъектив тарзда зўровонлик манфаати билан ёндашмаслик зарур. Тарих гувоҳки, бундай сиёсат ҳеч қачон ижобий натижаларга олиб келмаган. Буни узоқ бўлмаган исботи - собиқ иттифоқ ҳудудидаги миллатларга «ҳар ким ўз тақдирини ўзи белгилаши» сиёсати асосида миллий маданиятларни “ягона совет маданиятига айлантириш ғоясидир. Чукчалар, эвенқлар, ненецлар, ханти-манси сингари оз сонли миллатлар бу андоза оқибатида ўз тили, алифбоси, ҳатто исми-шарифларидан ажраладилар (Босқин, мустамлакачилик даврида барча минтақаларда аҳвол шундай кечди.) Миллат яшамоғи учун, унинг миллияти, руҳий олами даҳлсиз бўлмоғи лозим. Маънавияти поймол бўлган, маънавияти кишанланган миллатнинг истиқболи нурсиздир. Бинобарин, барча замонларда Юрт, Ватан, Миллат мустақиллиги унинг маданияти равақининг асосий шартини бўлган.

Олий Кенгашнинг XVI сессиясида И.Каримов мустабидлик даврини депутатларга эслатиб, “Ўйлаб кўринглар...ўшанда бизлар ким эдик? Ўша йиллар умуман қандай давр эди? Тақдиримиз, эркимиз кимларнинг қўлида эди? Каъба деб қаерга сиғинар эдик? Ҳар тонг “Ассалом!”... деган мадҳия оҳанглари остида кимларга қуллик қилиб уйғонардик? Тилимиз, динимиз қай аҳволда эди?...

Миллий ғуруримиз, инсонлик шаънимиз, урф-одатларимиз қандай тушунчаларга алмаштирилган эди?

“Ўзимиз-ўзлигимизни билармидик?”, куни кеча эмасмиди бошимизни кўтармасдан яшаганимиз¹? деган эдилар. Бу эҳтиросли, шижоатли сўровларда юртбошининг истиқлол ҳақидаги уммон туйғулари, эзгулари мужассам.

Юртимизда Мустақиллик, Миллий уйғониш, Миллий ислохотларнинг бош меъмори бўлган И.Каримов миллий маданият истиқболи, ривожланиши концепциясининг бош муаллифи ҳамдир.

Зеро, жамиятнинг ривожини – жамиятнинг янгилиниши, маданиятнинг янгилиниши демак. Ижтимоий ислохотларда жамиятнинг янгилиниши маданий ҳаётдан айро кечмайди. Аслида жамиятнинг ижтимоий – иқтисодий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар – моддий маданият тизимидаги ўзгаришларни, бошқариш тизими сиёсий-ҳуқуқий ислохотлар одамлар тафаккури, тасаввуридаги ўзгаришлар – маънавий маданият, унинг элементларидаги ўзгаришларни англатади.

И.Каримовнинг барча нутқлари ва маърузалари, хусусан, “Ўзбекистоннинг ўз истиқбол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистон - келажаги буюк давлат”, “Янги уй қурмай туриб эскисини бузманг”, “Истиқлол ва маънавият”, “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз”. “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда”, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” асарларида – Ўзбекистонни жаҳон андозасидаги бозор муносабатларига ўтиш шароитида - иқтисодий ривожланиш босқичлари, хўжалик юретишнинг янги шароитидаги тузилмаси тамойиллари, мустақилликнинг сиёсий-ҳуқуқий такомиллаштириш механизmlарини кўрсатибгина қолмасдан, янгилинишнинг энг мураккаб жараёни - жамиятнинг маънавий тикланиши миллий маданият тараққиётининг негизлари, босқичлари, вазифаларини ҳам белгилаб берди. Аввало маънавий меросга муносабат.

Маънавий мерос – минг йиллар мобайнида аجدодлар томонидан ажратилган иқтисодий ён йўлга қўйиш, жамиятни оқилона бошқариш, комил инсон тарбиясини амалга ошириш, оила ҳақида ғамхўрлик, меҳр-саҳоват, имон-инсоф, ҳаё-андиша, ота-оналарга эҳтиром, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик хусусидаги ривоят, ҳикмат, ўғит-насихат, ёзишма ва қўлёзмалардир. Ҳар қандай янгилиниш, яратиш – меросга мурожаатдир. Уни ўрганиш уни тиклашдан бошланади. Юртбошимиз Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан шундай деган эди: «Биз бошқаларни камситиш ниятидан йироқмиз. Аммо, бугун айрим салтанатлар аҳли қабила-қабила бўлиб яшаган замонларда бизнинг муборак заминимизда илму-фан барқ уриб яшнагани, табиий илмлар, хусусан, тиббиёт, математика, астронимия каби фанлар мадрасаларда ўқитилгани, илмий академиялар ташкил этилиб мағрибу-машрикқа ном таратганини эсласак ва бундан ҳар қанча ғурурлансак арзийди»². Дарҳақиқат, жаҳон илму-фанининг беназир сиймолари улуғ бобоқалонларимиз бўлган, ал Жабр ва ал Фаробий илмига биринчи бўлиб асос солган Мусо ал-Хоразмий, тиббиёт илмининг даҳоси Абу Али ибн Сино, ер шар шаклида эканлигини аниқлаган қомусий олим Абу Райҳон Беруний, буюк математик ва астроном ал - Фарғоний, буюк турк қавмининг пири ҳисобланган Хожа Аҳмад Яссавий, само тилсимини очган Мирзо Улуғбек, Шарқ Рафаэли деб ном олган буюк мусаввир Камолитдин Бехзод, ғазал мулкининг султони Алишер Навоий, муқаддас илмининг тенги йўқ намоёндалари имом Исмоил Бухорий, Ат-Термизий, фикҳ илмининг сардори ал-Марғилоний ва бошқа кўплаб улуғ зотлар шу қутлуғ заминда таваллуд топиб, камолотга

¹ И.Каримов, Истиқлол ва маънавият, Т., 1994, 17-18-бетлар

² И.Каримов Ватан саждагоҳи каби муқаддасдир. Т.: 1995 йил, 112-113 бетлар.

эришдилар, умумбашарий маданият ривожига ўзларининг бетакрор, бебаҳо улушларини қўшганлар.

Гап бу меросни тиклаш, ўрганиш-мустақиллик йўлида ундан фойдаланиш, амалиётга тадбиқ этишдан иборатдир.

“Бозор иқтисодиётига ўтар эканмиз, деган эди И.Каримов, миллий-тарихий турмуш тарзимизни, халқимиз урф-одатларини, анъаналаримизни, кишиларнинг фикрлаш тарзини ҳисобга оламиз”³. Бу деган сўз, мавжуд воқелик, қарор топаётган ижтимоий-сиёсий, маънавий муҳитни синчковлик билан кузатиш, ўрганиш асосида миллий маданиятнинг томирлари, меросни тиклашга эътиборни қаратиш демак. Бу деган сўз, ўтмишда харобага айлантирилган, ҳақоратланган меъморий обидаларнинг ҳар бир муқаддас ғиштидан тортиб, боболаримизнинг мислсиз илмий, бадиий меросини ўрганиш, ҳаётга қайтариш, демак. Шундай қилинди ҳам. Улуғ аждодларимизнинг ҳоқиқат ётган манзиллар обод қилинди. Уларнинг руҳи-поки учун ёдгорлик мажмуалари барпо этилди, Исломи қадриятлар тикланди - Рўза, Қурбон ҳайити, Наврўз элга қайтарилди, Қуръони карим, Ҳадиси шариф ва алломаларимизнинг мероси нашр этила бошлади. Бу маънавий тикланиш, миллий уйғонишнинг бошланиши эди. Мустақиллик туфайли маданий меросни ва тарихий ҳақиқатини тиклаш, миллий урф-одатлар ва анъаналарни ривожлантириш, ислом динини юксак маданият, тарбия воситасига айлантириш муҳим вазифага айланди.

Иккинчидан, И.Каримов жаҳон амалиёти ва тафаккури таҳлили асосида, янги тарихий шароит ва ҳўжалик тизими шароитида мутахассис кадрларнинг ўрни, уларни тайёрлаш билан боғлиқ тавсия ва ҳулосаларни ишлаб чиқди. Зеро, эндиликда жамиятни эски услубда, кўр-кўрона маъмурий-буйруқбозлик асосида бошқариш мумкин эмас эди, энди янгича фикрлайдиган, ўзимиз ва хориж мамлакатларининг ривожланиш тажрибаларини таҳлили асосида фаолият кўрсатадиган ташкилотчи, малакали мутахассислар зарур эди. У Шарқона демократияга таянган миллий давлатчилигимизнинг муҳим элементи, ифодаси бўлиши керак эди. Шу мақсадда Президент ташаббуси билан «Давлат ва жамият қурилиши академияси» ташкил этилди. Бу салоҳиятли кадрларни тайёрлашнинг энг мақбул ва замонавий йўли эди. И.Каримов Академия очилишида бу ўқув юртининг мақсад, фаолиятини белгилаб, “Биз оддий ҳақиқатни тушуниб етишимиз керак: бизнинг давлатимиз, жамиятимизни биров четдан келиб кўриб бермайди. У ҳаёти ўз Ватанининг келажаги билан ўзвий боғлиқ бўлган биз ўзимиз, шу мамлакат фарзандлари бунёд этамиз, ...Энг муҳим тамойил-биз барча ислохотларни ҳаётга тадбиқ этишда ўтишимизни теран ҳис этиб, халқимизнинг руҳиятини, унинг тарихий ва миллий ўзига хос жиҳатларини, анъана ва урф-одатларини... тўплаган фазилатларни... инобатга олган ҳолда иш тутамиз”⁴ деб, таъкидлаган эдилар. Бу кўрсатма миллий маданиятимиз ривожланишининг асосий тамойили бўлиб қолди.

Учинчидан, бошқариш тизимининг такомиллаштириш учун фақат раҳбар ходимларни тайёрлашнинг ўзи кифоя эмас. Бу жараён самарали кечмоғи учун кўп тармоқли, янги ҳўжалик тизимига кўпсонли, малакали мутахассислар талаб этилади. Шу маънода И.Каримовнинг миллий маданиятни ривожлантиришдаги яна бир муҳим тамойили бу – узлуксиз таълим тизими концепциясидир. Ўз-ўзидан равшанки, Таълимнинг эски тизими ўзининг шакли, мазмуни жиҳатидан мустақиллик эҳтиёжлари ва талабларига номувофиқ кела бошлади. Таълим сифатини ошириш учун унинг ҳар бир босқичи вазифалари, тизимлари, меъёрларини белгилаб олиш зарур эди. Бунда таълим тизимини миллийлаштириш ўқув режалари, дастур ва дарсликларда миллий қадриятларни сингдиришга эътибор - миллий тарбиянинг ўқ илдизини ташкил этмоғи лозим эди. Бу нафақат маънавий меросни тиклаш айна пайтда уни янги шароитларда такомиллаштириш, тарбиянинг асосий воситасига айлантиришни аниқларди. Уни бунга таълим – тарбия тизимини тубдан ислох қилиш билангина эришиш мумкин деб кўрсатди И.А.Каримов

³ Ўша асар, 13-бет

⁴ И.Каримов, Юксак малакали мутахассислар-тараққиёт омили, Т., 1995 й., 164 -бет.

“Мақсад уни миллий мустақиллик асосида қайтадан ташкил этиш ва янги миллий мазмун билан бойитишдир”⁵. 1992 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги Қонун”, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг моҳияти шунга йўналтирилган. Уни амалга ошириши туфайли-ўрта ва олий таълимни узлуксизлигига эришилди, унинг янги шакллари - академик лицейлар, касб-хунар коллежлари фаолият кўрсата бошлади (Россияда бу тизимга энди ўта бошланди), таълимни барча босқичлари, йўналишлари бўйича чуқурлаштирилган дастурлар ишлаб чиқилди, кадрлар малакасини ошириш, қайта тайёрлашнинг меъёрлари белгилаб олинди. И.А.Каримов ташаббуси билан бошланган бу жараён эндиликда миллий маданиятнинг тикланиши, ривожланишининг муҳим омили саналади. “Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими”, “Ўзбекистон Республикаси “Олий таълим аълочи” унвонларининг жорий этиши, “1-октябрь - Ўқитувчилар ва мураббийлар куни” деб эълон қилиниши – таълим ходимларига эҳтиром, маънавий рағбат - янги кадриятлар шаклланишининг ифодаси бўлди.

Тўртинчидан – Миллий маданиятнинг муҳим тимсоли – тарихий моддий маданият обидаларини асраш, тиклаш, таъмирлаш ва улар андозасида замонавий ёдгорлик мажмуаларини яратишга йўналтирилган меъморчилик фалсафасидир.

Бу соҳадаги хайрли режалар асосан икки йўналишда амалга оширилди. Биринчиси, ўтмишдан қолган, асрлар силсиласининг зуғумли синовларига бардош бериб бизгача етиб келган обидаларни тиклаш ва таъмирлаб асл ҳолига келтириш, иккинчиси, улуғ ватандошларимиз удумларини давом эттириб – янги иншоотларни бунёд этиш.

Оддий ҳақиқат шундаки, Марказий Осиё минтақасида сақланган тарихий обида, ёдгорликлар асосан Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Бу аجدодларимиз қадим-қадимдан нафақат деҳқончилик маданияти, суғориш тизимининг мукамал намуналаринигина яратиб қолмасдан, қаср, қалъалар, улуғлар ёди учун Аҳмад Яссавий, Гўри Амир, Паҳлавон Махмуд, Исмоил Самоний мажмуалари, Улуғбек, Шердор, Каффол Шоший мадрасаларини, расадхоналарини бунёд этганлар. И.Каримов тавсияси, кўрсатмаси асосида шаҳарларимизнинг замонавий талаблар асосида қайта қурилиши, - боболар мероси меъморчилик андозаси асосида Навоий, Амур Темур, Бобур, Мангуберди ёдгорликларини ўрнатилиши Имом Бухорий, Нақшбандий, Марғилоний, Фарғоний мажмуалари, Миллий боғ ва ҳиёбонларнинг ташкил этилиши, Мустақиллик майдони, Мотамсаро она, Шахидлар хотира ёдгорлиги, Миллий театр, Миллий консерватория бинолари, юзлаб стадион ва маъмурий бинолар - миллий маданият тимсоллари барпо этилди. Бу президентимизнинг миллий маданиятни ривожлантириш тўғрисидаги ҳулосасининг амалий ифодаси, миллий руҳиятни шакллантириш, миллий ғурурни такомиллаштиришнинг муҳим воситасидир.

Бешинчидан, миллий ўзликни англаш, уйғонишнинг асл томири ҳисобланган ўзбек тилининг мақомати хусусида қайғуриш, тил мустақиллиги – миллатнинг дил, руҳият мустақиллиги тўғрисидаги мулоҳазалари И.Каримов концепциясининг муҳим бандини ташкил этади. Беш аср муқаддам буюк Навоий ўз ижоди, ижтимоий фаолияти билан нуфузи жиҳатдан дунё миқёсига кўтарган ўзбек тилини Давлат тилига айлантириш тарихий ҳақиқатни қарор топтириш лозим эди. 1989 йилнинг 21 октябрида Олий Кенгаш қарори билан ўзбек тилига - давлат тили мақоми берилди. Бу Президентимизнинг Мустақиллик йўлидаги шижоати, ирода бутунлиги эди. Кейинроқ янги алифбога ўтилди.

Ўзбек тилига – давлат тили мақоми берилгунга қадар корхона, муассаса ва ташкилотларда фаолият юритиш, ҳужжат ишлари мажлис, йиғинлар, уларнинг қарорлари, аризаларни кўриб чиқиш, илмий тадқиқот ишлари деярли рус тилида олиб борилганлиги бугун ғайри оддий кўринади. Аммо ҳақиқий ҳолат шундай эди. Эндиликда, аҳвол тубдан ўзгарди. Миллат маърифати йўлида янги наشريётлар ташкил этилди. Дарслик, қўлланма ва китоблар асосан она тилимизда чоп этилмоқда. 50 мингга яқин мақолани ўз ичига

⁵ Барқмол авлод орзуси, Т.: 1999 й, 54, 91-б.

олган “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, “Ислом энциклопедияси”, “Қуръон”, “Ҳидоя”, “Ҳадис”, (Тўрт жилдли), “Ўзбек исмлари изохли луғати” ва бошқа луғат ва сўзлашгичлар ўзбек тилида нашр этилди. Миллий менталитетнинг ўсишида “Тафаккур”, “Мулоқат”, “Жаҳон адабиёти”, “Жаннат макон” журналларининг ташкил этилиши муҳим воқеа бўлди. Барча нашрлар ОАВнинг кўлами ва сифат миқёси тилимиз ўзлигига қайтганлиги, у миллат ғурури, тимсолига айланганлигининг далолатидир. Бу деган сўз тараққиётнинг ҳозирги босқичида ўзбек тили – миллий маданият ривожланишининг ҳақиқий воситаси бўлиб қолганлигининг қафолатидир.

Олтинчидан – миллий маданият истикболи тўғрисидаги И.Каримов концепциясининг муҳим халқаси – миллий мустақилликнинг асосий шарти – миллий мафқуранинг яратилиши масаласидир.

Одамлар қайси бир даврда ва қайси жамиятда яшамасин нимагадир ишониши, эътиқод имони қандайдир бир ғояга, мафқурага таяниши, фаолият кўрсатиши лозим. Дунёдаги ҳар бир жамият, ҳар бир давлатнинг ўзига мос келадиган, унинг учун хизмат қиладиган, унинг туб мақсадлари ва манфаатларини ифодаладиган мафқураси бўлади ва бўлиши керак. У бутун жамият, истикбол тараққиётининг ўқ илдизини ташкил этади. У барча ислохотларнинг, хусусан, маданий-маърифий янгиланиш, таълим-тарбия тизимининг асоси, мезони бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам юртбошимиз мустақилликнинг даслабки йилларида бу хусусда шундай деган эди: “Олдимизда турган энг муҳим масала, бу миллий истиклол мафқурасини яратиш ва ҳаётимизда тадбиқ этишдир”⁶. “Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар... қаердаки мафқуравий бўшлиқ вужудга келса ўша ерда бегона мафкура ҳукумронлик қилиши тайин”⁷.

Бу фикрларда миллий ғоя, мафқурани мақсад, моҳияти тўлалигича кўрсатилган. Мафкура оммани, жамиятни йўналтирувчи, бирлаштирувчи куч, одамлар онги, дунёқараши, менталитетини такомиллаштириш негизидагина мафқуравий иммунитетга эришиш мумкин. Мафкура бир кунда ёхуд бир йилда шаклланмайди. Бу жараён. У шаклланади ва шакллантириб борилади. Унинг шаклланиши ва амалиётида маънавий меросга мурожаат этилади. Ўзлигимизни англаш туйғуси, асрий эзгу-орзулар, инсоний фазилатларга таянилади. Шу негизда жамиятнинг маънавий-ахлоқий покланиши, миллий маданиятни табора такомиллашишга эришилади.

Еттинчидан, И.Каримов мустақиллик ва цивилизация мақомига ўтиш шароитида миллий маданиятларнинг мулоқати-уларни ўзаро ҳамкорлик, яқинлашиш, бир-бирини маънавий жиҳатдан бойитиш тамойили, ҳулосасини илгари сурди. Маданиятлар мулоқоти тарихий жараён. У ҳамма замон ва даврларда амал қилган. Ички ривожланиш, географик-минтақавий жойлашиш маданиятларнинг миллий хусусиятларида ифодаланган бўлса, у ёки бу миллий маданиятни ўхшаш қирралари, жиҳатлари, томонлари ҳам бўлади. Умуминсоний қадриятлар - маданият ривожининг умумий қонуниятлари негизда шаклланишига қарамай, у миллат, миллий маданият қиёфасида гавдаланади. Маданиятлар мулоқоти чегара билмайди. Айниқса, ҳозирги техник тараққиёт босқичида. Минтақавий мулоқот шу ҳудуддаги маданиятлар ривожланиши ва бир-бирини бойитишнинг муҳим шартидир. Қадимдан бир маънавий, руҳий иқлимда яшаган, турмуш тарзи, урф-анъаналари, дарди эзгулари яқин бўлган халқларнинг олди-бердиси, борди-келдиси маданий алоқанинг ифодасидир. Шу маънода юртбошимизни “Ота юртимиз Туркистон-катта бир уй, буюк бир рўзғор, буюк бир оила. Бу оила фарзандлари қанчалик яқин ва аҳил бўлса, рўзғор ҳам шунчалик обод ва тўкин бўлади”⁸ деб тарихий бирлик туйғусини, “Туркистон-умумий уйимиз” ғоясини илгари сурдилар. Бу ғоя нафақат иқтисодий ҳамкорликда, турли шаклларда кечаётган маданий алоқаларда амал қилмоқда. (Миллий

⁶ И.Каримов, Ўзбекитсон: Миллий истиклол иқтисод, сиёсат, мафкура, Т.:1993 й., 168-б.

⁷ И.Каримов, жамиятимиз мафқураси халқни - халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин, Т.: 1998 й., 4-б.

⁸ И.Каримов, Туркистон умумий уйимиз Т. 1995 й. 16-бет

маданият кунлари, ижодкорлар ва санъаткорларнинг учрашувлари, бадиий асарларни таржима ва нашри, кинофестиваллар ўтказиш в.б) шу ниятда “Марказий Осиё маданияти” газетаси ташкил қилинди ва тарқатилмоқда.

Маданиятлар мулоқоти-жаҳоний ҳодиса. Ҳар бир миллат бошқа миллатлар маданиятига мурожаат этар экан, албатта ундан ўзига яқин қадриятларни топади, ижод усуллари ва шакллари ўзлаштиради. Антик маданият, Уйғониш даври маданияти инсоният мулкига айланганлиги шундан. Францияда Амир Темур музейининг борлиги, Лувр саҳнасида ўзбек катта ашулалари олқишланганлиги, Ҳинд диёри М.Турғунбоева санъатига таъзим этганлиги бунинг оддий далилидир.

Бугунги кунда Японларнинг ўзбек мумтоз мусиқасига, меъморчилиги удумларига қизиқиши, Бобурнинг “Бобурнома”си икки жилда изоҳлари билан япон тилида чоп этилганлиги, Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддимат ул-адаб” луғатининг нашрга тайёрлиги-миллатлар бир-биридан ўрганиши яқинлашуви табиий жараён эканлигини билдиради. Япониянинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси Кёко Накаяма юртимизга бағишланган “Ўзбекистон сакуриси” китобида: “Японлар қалбини топишни истасангиз, уни Ўзбекистонликлар қалбида ҳам топишингиз мумкин”, деб ёзган эди. Мана маданиятлар мулоқоти нима беради.

Глобаллашув жараёнининг миллий маданиятлар ривожига таъсири. Маданият экологияси.

Таъкидланганидек, маданият, хусусан миллий маданиятлар ривожига объектив жараён. Бу жараён ўз ички қонуниятлари асосида кечаверади, Лекин, бу ҳодиса жамиятдаги бошқа ҳодисалардан айроҳолда эмас, боғлиқликда, алоқадорликда руй беради. Маданият таррақиётига ўз таъсирини ўтказаётган бундан ҳодиса бугунги кунда глобаллашув жараёнидир.

Глобаллашув (француз Global - энг умумий) атамаси биринчи бор 1983 йилда америкалик олим Т. Левитт томонидан «Гарвард бизнес ревью» журналида Трансмиллий корпорациялар (ТИК) ишлаб чиқарадиган маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёни сифатида тилга олинган эди. Бу ҳодисани **иктисодчилар**-молиявий глобаллашув, ТМК нинг шаклланиши, жаҳон савдо алоқаларининг минтақалашуви ва жадаллашуви, **сиёсатчилар**-трансмиллийлашув жараёнини тезлашуви дунё мамлакатларининг ўзаро боғлиқлигининг кучайиши сифатида талқин этсалар, **социологлар маданиятнинг универсаллашуви таъсирида турли мамлакат ва минтақа халқлари турмуш тарзини бир хиллашуви**, деб изоҳламоқдалар

“Фалсафа” қомусий луғатида-**глобаллашув** - ўз кўлами, қамрови жиҳатидан хилма-хил ва бутун ер шарига, инсониятга дахлдор бўлган муаммолардир, деб тавсифланади.⁹ Бу аввалло, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар мувозанати бузилиши - ядро уруши хавфи, озон муаммоси экология, аҳолининг назоратсиз миграцияси, хомашё тақчиллиги, ишсизлик, бедаво касалликларни кўпайиши, техник фалокатлар турли кўринишдаги зўравонлик ва босқинчилик, жиноят ва гиёҳвандлик, халқаро терроризм, маънавий – ахлоқий тубанлашув, таназзул кўринишлари. Бу муаммоларни ҳар бирига бугун умуминсоният, келажак назаридан қарамоқ, умумий манфаатлар йўлида уларнинг ечимини топмоқ лозим бўлаяпти. Кейин кеч бўлади. Ўз вақтида Оролни қуришига минтақа муаммоси, деб қаралди ва унга етарли эътибор берилмади. Бугун ундан кўтарилган тузлар Антиартидагача етиб бормоқда. Курраи заминдаги ўрмон, ёқилғи, ичимлик, сув заҳиралари тежамсиз фойдаланилса қачонгача етади? Хусусан, инсонийлик қиёфасидан чиқа бошлаган маънавий – ахлоқий ҳаёт кўринишлари: гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, бир жинсдаги жинслар никоҳи, одам савдоси, беҳаё ва бепарда яшаш тарзи Одамзод тақдирининг ўзини гумонлаштириб қўймоқда.

Демак, глобаллашув жараёни – иқтисодий – техник тараққиёт, бошқарув тизими, сиёсий – ҳуқуқий қадриятлар, турмуш тарзининг барча жабҳаларини қамраб олаётган технологик жараёнгина эмас, турли куч гуруҳлар манфаати назаридан, хилма- хил

⁹ Фалсафа, қомусий луғат. Тошкент- 2004 йил, 95 бет

воситалар ёрдамида маънавий - ахлоқий таъсир, ғоявий устворликка эришишга интилиш ҳамдир.

Бир миллат, мамлакат эришган ютуқ кашфиётларга бошқалари ҳам кези келиб эришиши, ёхуд уни жаҳоний кадрият тарзида ўзлаштирилиши тадрижий хол. Лекин, у табиий, ижтимоий эҳтиёж мезонида бўлгани макул ва мақсадга мувофиқ. Ғазал – Шарқ, боболаримиз мулки бўлганлиги аён. Аммо, бу бебаҳо мулк таъсиридан Гейне, Гёте, Пушкин, Есенинлар четда қолмади. Бобомиз Беруний, Гомер меросни, лотин фалсафаси жавоҳирларини санскритдек эгаллади. Бу ҳали глобаллашув эмас эди.

Ижтимоий тараққиёт кўламини Миср эҳромларига менгзасак, бугунги авлод унинг энг юқори босқичларида турибди ва турли минтақалардаги халқларнинг сиёсий – ҳуқуқий, ижтимоий – иқтисодий, моддий – техник, маданий – маънавий жиҳатларида тафовутлардан кўра умумий белгилар, томонлар устворлик қилмоқда. Бу жараён чексиз, чегарасиз тарзда жадаллашмоқда. Глобаллашув учун географик, минтақавий, сиёсий – давлат сарҳадлари мавжуд эмас. У ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларни бир йўсинда ўз гирдобига олаверади. Бироқ, унинг оқибатлари, таъсир кўлами ривожланишнинг турли босқичларида турган минтақа, халқлар учун бир хил кечмайди. Дунёнинг 70 % ҳудудида доллари айланаётган АҚШ, йилига ялпи ички маҳсулотни 11-13 % ҳажмида бераётган Хитой билан эндигина цивилизация йўлига ўтган Африка, Лотин Америкаси мамлакатлари учун унинг таъсири, оқибатлари турлича. Айниқса, ҳали ўзини ўнглаб улгурмаган – ривожланаётган мамлакатлар учун унинг натижаси салбийлиги, шубҳасиз. Моддий – техник ёрдам, молявий кўмак, техника ва технология ютуқлари, жаҳон тажрибасидан фойдаланиш, бу мамлакатларни ривожланишига мадад – ижобий ходиса. Тор манфаатлар негиздаги моддий–техник ёрдам ва битимлар кичик давлатларни ривожланишни олдинги сафларида бораётган давлатларга қарамликка олиб келмаслиги лозим. Бир томонлама иқтисодий устунлик, ҳарбий-сиёсий зўравонлик (Афғонистон ва Ироқдаги “демократик” тартиблар) миллат маънавияти ва маданиятининг емирилиши (Ироқдаги асрий обидалар, кутубхона, музейларни вайрон этилиши, ёдгорликларни талон – тарож этилиши) туб жой аҳоли “миллийлиги”нинг йўқолишига олиб келиши мумкин. Африка, Лотин Америкасидаги қатор малакатларнинг телерадио дастурлари, китоб, газета нашрлари асосан хориж тил ва алифбосида йўлга қўйилган. Мазкур юрт одамлари ўз миллий тили, удум – анъаналаридан маҳрумлик чегарасида. Бу дегани – Европа иттифоқими ёхуд бошқа бирон-бир иқтисодий – сиёсий уюшма миллиятга дахл этмаслиги лозим. Таъкидлаганидек, иқтисодий – техник ҳамкорлик, инвестициялар оз сонли миллатларнинг умумий ривожига туртки берар, аммо маънавий кемтикликка юз тутса бу миллатнинг ўзлигини йўқолишига олиб келади. Маънавий қарамлик эртами – кеч ҳар қандай мустақилликни йўққа чиқаради.

Японларни япон қилган - бу ўзларини ташқи таъсир, тазйикдан асрай билгани, **Мустақиллик** негизи деб **миллий ахлоққа** таянганлиги, **ягона миллат** – **Ватан тўғрисида**ди. Жаҳонга дахлдор бўлишига қарамай, ҳамон уларда миллий тил, миллий руҳият, миллий маданият русум–одатлари устивор. Ҳар қандай кадриятга улар миллият, миллий манфаат назаридан ёндашадилар.

Таъкидлаш лозимки, Мустақил Ўзбекистонни дунё ҳамжамияти тан олибгина қолмай, эҳтиром билан унинг тажрибасидан ҳам фойдаланмоқда. Ўз вақтида бошбошдоқлик бағрида яшаган Россияда кейинги йилларда державность, достаток, духовность тушунча, мезонлари фаолиятга асос қилиб олинди. Бу дегани, Ўзбекитсоннинг келажаги буюк давлат, фаровонлик, маънавий юксалиш йўли тажрибасидир. Ёхуд таълимнинг сифат тизими билан боғлиқ ислохотларни ҳам юртимиз биринчи бўлиб бошлаб берди. Хатто АҚШда бу жараён биздан кейин бошланди. Бугун уни Россия ҳаётга тадбиқ этмоқда. Демак, сиёсат, ўзаро ҳамкорликда бир томонлама эмас, икки, ёхуд кўптомонлама манфаатлар уйғунлиги бўлмоғи лозим. Шундагина миллий маънавият, маданият раҳна кўрмайди.

Маълумотларга кўра алоқа воситаси сифатида нутқ 500 минг йиллардан буён, ёзув

5 минг, китоб нашри 500 йил, телекўрсатувлар 60 йил, замонавий ахборот воситалари 10-20 йилдан буён амал қилишига қарамай, технологик жараён, уларни таъсир имконияти ва камрови жиҳатидан олдинги сафларга олиб чиқди.

“Ҳозир жаҳоннинг олис бир бурчагида қандайдир бир воқеа содир бўлса, - деган эди И.А.Каримов, - зум ўтмай бутун дунёга маълум бўлади... Биздан узоқ -узоқ мамлакатлар ҳудудларида рўй бераётган яхши ва ёмон ишлар, уларнинг таъсири ҳам ҳаётимизга яшин тезлигида биздан сўраб нетиб ўтирмасдан кириб келаверади. Замонавий ахборот майдонидаги ҳаракатлар шунчалар тиғиз, шунчалар тезкорки, энди илгаригидек, ҳа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берди. Унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво ўтириб бўлмайди”¹⁰. Демак, глобаллашув объектив жараён. Унинг таъсири ва оқибатлари у ёки бу мамлакатнинг ривожланиш даражаси, мафкуравий муҳофаза имкониятлари, имунитетига боғлиқ.

Маданият ижтимоий муносабатларнинг таркибий қисми сифатида иқтисодий, сиёсий ҳаётда кечаётган ўзгариш, талаб, мезонлардан четда қолмайди. Бу ўзгаришлар жамиятнинг ғоявий - сиёсий, диний - ахлоқий, илмий - фалсафий, бадий - мусиқий ҳаётида, энг муҳими инсон тарбиясида ўз ифодасини топи.

Ривожланган мамлакатларда ўзларида ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари билан ривожланаётган мамлакатлар бозорини тўлдирибгина қолмай, геосиёсат йўналишида - бу миллат, халқлар руҳияти, маданиятига таъсир ўтказишга, уларнинг турмуш тарзини, онги - шуурига, уларнинг миллий-удум, анъаналарига зид “ғоялар”, “қадриятлар”ни сингдиришга ҳаракат қилмоқда. Маълум маънода бунга эришмоқда ҳам.

Ваҳоланки, ҳар қандай миллий-маданий тараққиётнинг ўзлиги, ўзига хослиги: тарихий-вертикал ривожланиши, мерос, миллий қадриятларини асраб, уни умуминсоний маданият негизида бойитиб, авлодларга қолдириш саналади.

Фирқлар хулосаси шундаки, глобаллашув ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб: **биринчидан**, у инсоният тараққиётининг аввалги бочқичида ҳам локал тарзда (Шарқ ва Ғарб мулоқоти: фан-техника ютуқлари, ишлаб чиқариш, меъморчилик тажрибаси, сиёсий бошқарув, қонунчилик малакаси, мусаввирлик ва мусиқа в.б) амал қилган объектив жараён: **иккинчидан**, у эволюцион-тадрижий кечадиган ҳолат-инсоният тараққиётининг илгарги босқичларидан (вертикал ривожланиш) турли минтақалардаги (горизантал мулоқат) ривожланиш ютуқларини давр, замон руҳига монанд ўзлаштиради, бу қадриятларни такомиллаштиради, бойитади: **учинчидан** моҳиятан, глобаллашув-табiiй, қонуний жараён, лекин муаян куч (истилочилик), босқинчилик (мустамлакачилик), зўравонлик (фашизм, терроризм) кўринишларида ҳам намоён бўлиши мумкин: Шубҳасиз, бунда у ижобий оқибат билан якунланмайди. И.А.Каримов айтганларидек: «Ҳақиқатни англаш учун дунёда фақат битта синалган услуб бор. Солиштириш керак. Қиёслаш керак”.

Шу ўринда ўқувчи «Экологик маданият» билан “Маданият экологияси” тушунчаларини чалкаштирмасликларини истар эдик. “Экологик маданият” - маданият ҳодисасининг муҳим элементи, жамият ва маданият ривожланишининг асосий шартларидан бири ва воситаси. Жамият цивилизация босқичига кўтарилган пайтдан эътиборан экологик маданиятга эътибор кучайди. Инсон табиатни мафаатлари учун ўзлаштириш ва ўзгартириши йўлидан борар экан, бу жараён ҳамиша ижобий оқибатларга олиб келавермаслигини англай бошлади. Хомашё олиш, қурилиш мақсадларида тоғ, денгиз ва ўрмон замонларидаги беҳад ўзгаришлар (суғориш тизимлари ва сунъий сув ҳавзаларини яратиш, коинотни ўзлаштириш в.б.) салбий оқибатларни келтириб чиқара бошлади. Демак, “экологик маданият”-“табиат-жамият-инсон” муносабатларида табiiй-жуғрофий муҳитни асраш, унинг бойликларига онгли, режали ёндашиш, табиатни ахлоқий, ҳуқуқий мезонлар асосида ижтимоий-инсоний эҳтиёж назаридан муҳофаза этиш, асрашдир.

“Маданият экологияси” “экологик маданият”дан кенгроқ тушунча. Бу, инсоният,

¹⁰ И.А.Каримов, Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, митлатни-миллат қилишга хизмат этсин, Т.: 1998 й., 9-бет.

цивилизация томонидан минг йиллар мобайнида яратилган моддий, маънавий бойликлар, кадриятларни тажавузкор куч, ғоя, таҳдидлардан асраш, кейинги авлодларга мерос тарзда ўтказишдир. Бу ҳар бир давр, инсониятни турли босқичларида эришилган миллий минтақавий маданиятларининг ривожланиш хусусиятлари, фаолият усуллари асраш демакдир. Маданиятга таҳдид, маданият таназули-инсоният барқарорлиги, мавжудлигининг фожиасидир.

Жаҳон маданияти моҳияти, шаклланиши, ривожланиши, авлоддан авлодга узатилиш жараёни, функционал мақсади инсон ва унинг фаолияти билан боғлиқ. У ўзининг ифода шакллари, тармоқлари типларига қарамай яхлит, бир бутунликда инсоният маданияти сифатида амал қилади. У қуйидан юқорига, оддийдан мураккаб сари такомиллашиш жараёнини англатади. У макон ва замонда бир зайилда, бир нуктада, бир мақомда турмайди. Унинг нафақат мавжудлик элементлари, турлари, типлари ёнма-ён мавжуд бўлиши, ёхуд алмашилиши мумкин. Қадимги Юнонистон маданияти билан бир замонда яшаган, аммо бир-биридан фарқли бошқа минтақа маданиятларини эсланг. Ёхуд, ҳозирги шароитда дунёнинг турли маданиятларни кўз олдингизга келтиринг. Бу маданиятларни ривожланиш даражаси, миқёси, таъсир кўлами жиҳатидан ягона шаклга жамлаш, бир мақомда баҳолаш мумкин эмас.

Ҳамонки, маданият муттасил ривожланишда экан, унинг тарихий ривожланиш босқичлари, давлари (м: Ғарбий-Жанубий Европа, Шимолий Африкага хос Қадимги дунё, Ўрта аср маданиятлари) барча минтақаларга бир хил мос келавермайди. Лекин у вақт эътибори билан бошқа маконда, масалан, Европа ёхуд Осиёда албатта ўзига хос такрорланади. Бир-биридан макон ва замонда муаян масофада бўлган айрим халқларнинг тили, ахлоқи, динида, маданият яратилишининг шакл ва услубларида ўхшаш жиҳатлари ҳам бўлиши мумкин.

Демак, маданиятлар ўз типлари, шакллари билан қатъий назар шаклланиши, ривожланишининг туб томирлари жиҳатидан (инсоннинг табиий, социал эҳтиёжи, мақсадга йўналтирилган фаолияти, ўзлигини англаш) бир бутунликни-жаҳон маданиятини, умуминсонийт маданий меросини яратилиш, такомиллашиш жараёнини англатади.

Маданиятлар ривожланишида ташқи таъсир, ёрдам, бошқа маданиятлар ютуғидан фойдаланиш муҳим рол ўйнаши мумкин деган мулоҳазаларга (Ф.Гребнер) Л.Морган, Э.Тайлор каби қадимшуносликлар ҳар бир маданият ўз ички импульси, имкониятлари асосида ривожланади, деган хулосани қарши қўядилар. Бу айни тўғри хулоса. Акс ҳолда маданиятни фақат айрим танланган, элатлар, қавмлар яратади ва яратган деган бир томонлама қараш юзага келади. Бу эса жаҳон маданияти моҳияти ва қимматига зиддир. Ҳар бир маданият жаҳон маданияти гулдастасида ўз ранги, бўйига эга бўлган хос маданият (Дезами) у сиз бежирим гулдастаси бўлиши мумки эмас. Волтер, Гердер назарида жаҳон тарихи-маданиятлар тарихи, демак. Ягона тарихсиз яхлит жаҳон маданияти ҳам бўлмайди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Мерос, кадрият, ворислик тушунчалари ҳақида маълумот беринг?
2. Турли халқлар маданиятида миллийлик ва менталитет масаласи изоҳланг?
3. Умуминсоний, минтақавий ва миллий маданият тушунчаларини тушунтиринг?
4. Маданият ва цивилизация тушунчаларини тушунтиринг?

Мавзуга оид таянч сўз ва иборалар:

Мерос, маданий мерос, кадрият, мерос ва кадриятнинг умумий ва фарқли жиҳатлари, турли халқлар маданияти, миллий маданият, этник маданият ва х.зо.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент:Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
- 5.Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э.,Габибулин Р.Культуралогия. Т., Изд-во.Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-икбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 12.Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
16. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

ИККИНЧИ БОБ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

3 – МАВЗУ

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ БОСҚИЧЛАРИ. ИБТИДОЙ ДАВР МАДАНИЯТИ. ҚАДИМГИ ДАВР МАДАНИЯТИ РЕЖА

1. Жаҳон маданияти ривож тарихи тарихидан.
2. Архаик давр маданияти: тош даври, мис ва борнза даври ва темир даври маданияти.
3. Қадимги Шарқ халқлари маданияти: Қадимги Миср, Бобил, Қадимги Ҳиндистон, Қадимги Хитой маданиятлари.
4. Антик давр маданияти: Рим, Греция ва Византия маданияти.
5. Архаика даври, гомер даври, классика даври ва эллинизм даври маданияти.

Маданият ҳамма даврда инсоният жамиятининг моддий ва маънавий тараққиёти даражасини, инсоният яратган билимларни, ишонч–этикодларни, санъатни, ахлоқни, қонунлар ва одатларни, шунингдек, инсон ўзлаштирган лаёқат ва кўникмаларнинг йиғиндисини ифодалаган. “Маданий жараён” тушунчаси тарихий категорияга мансуб бўлиб, маълум бир халқ ёки ҳудуд билан чегараланмаган. Шунинг учун мазкур жараён ҳамма даврларга ва халқларга тегишлидир.

Маданий тараққиётнинг маълум бир даврда пайдо бўлган ўзига хос хусусияти ва ноёб, такрорланмас жиҳатлари ҳам борки, бу хусусиятлар маълум ҳудудда маданий босқичларни юзага келтиради. Масалан. ибтидоий маданият, антик маданият, уйғониш даври маданияти, ислом маданияти ва бошқалар. Маданий босқичлар маълум даражада регионал – минтақавий хусусиятни ўз ичига қамраб олади.

Аммо маданият универсаллиги тушунчаси бутун инсониятга мансуб бўлган маданий меросни ифодалаб, маданиятнинг регионал хусусиятига зид келмайди, аксинча, уни тўлдиради. Умуман, маданиятнинг универсаллиги, географик ўрнидан қатъий назар, ҳамма маданиятга мансуб қадриятлар, қоида, анъана ва ўзига хос хусусиятлар, мезон, жамиятнинг тарихий даври ва ижтимоий қурилишидир. 1959 йили Жорж Мердок жамики маданиятга мансуб 70 дан ортиқ универсал маданий категорияларни аниқлади¹. Булар - спорт, календарь, тозалikka риоя қилиш, фолбинлик, декоратив санъат, тушни таъбирлаш, меҳнат тақсмоти, таълим, ғаройиб равишда шифолашга ишонч, оила, байрамлар, дафн расм – русумлари, ўйинлар, табриклар, тил, қонун, меросхўрлик ҳуқуқи, ҳазил–мутойиба, тиббиёт, мотам, мусиқа, мифология, рақам, ҳомиладорларга муносабат, хусусий мулкка эгаллик ҳуқуқи, диний расм–русумлар, болани кўкракдан ажратиш, об–ҳавони кузатиш ва б. категориялардир. Биз ҳам маданиятнинг мазкур таркибий қисмларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, кўпроқ моддий маданият ва маънавий маданиятга, жумладан, амалий ва тасвирий санъат асарларига, илм-фанга, диний таълимотларга, этнографияга, мифология, ёзув ва бошқа баъзи жиҳатларига эътибор қаратамиз.

Маданиятнинг универсаллиги шунинг учун пайдо бўладики, ҳамма одамлар, дунёнинг қайси қитъасида яшамасин, жисмоний жиҳатдан бир хил тузилган, ҳаммасида ҳам бир хил биологик эҳтиёж бор, бир хил муаммоларга дуч келадилар. Одамлар туғилдилар, яшайдилар, вафот этадилар, шунинг учун ҳамма халқларда туғилиш ва вафот этиш билан боғлиқ одатлар,

¹ Қаранг: А. И. Кравченко. Культурология. Учебник. — М.: “Проспект”, 2005, 21–бет

удумлар бор ва ҳ. Маданият универсаллигининг пайдо бўлиши тўғрисида сўз кетганда, албатта, гап маданиятнинг ибтидоий кўринишларига бориб тақалади.

Бугунги Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги даврлардан бошлаб инсоният истиқомат қилган. Ўлканинг табиий шароити инсоният истиқомат қилиши учун шарт – шароит яратган. Археологлар бу борада бизга ёрдам беради. Бугунги Ўзбекистон ҳудуди Марказий Осиёдаги энг қадимий инсоният масканларидан бири эканини археология фани исботламоқда.

Дунё археология фани турли даврларда инсониятнинг яшаш тарзи, яшаш омиллари асосида маданий босқичларни ишлаб чиққан. Дунёнинг турли жойларидаги маданий босқичлар турлича. Жумладан, Африкадаги Мустьер маданий босқичи энг қадимги деб эътироф этилган. Марказий Осиёдаги энг қадимий маданият босқичларидан бири Селенгур маданияти деб ном олган. Бу маданий босқич Марказий Осиёдаги энг қадимий инсоннинг ҳаёт тарзини кўрсатади. Селенгур маданияти деб ном олган объект Фарғона водийсининг Сўх туманида. Мазкур маданий объект инсоният ҳаётига оид кўплаб маълумотларни йиғишга ва ўзгартиришга ёрдам берди. Ўлкамизда инсоният ҳаёти бир миллион йил нарида экани исботланди. Қолаверса, Марказий Осиё маданиятига оид мавжуд анъанавий тасаввурларни ўзгартиришга ҳам Селенгур маданияти туртки берди.

Тош даврига оид мазкур обида Ўзбекистон ҳудудида тасодиф эмас эди. Бу топилма Марказий Осиё маданияти тарихида кейинги даврларда ҳам давом этди ва кенг ёйилди. Селенгур маданиятига оид ашёлар орасида қушнинг тумшуғига ўхшаш болта, уй – рўзғор буюмлари шулардан намуна бўлиб, кейинчалик Марказий Осиёда кенг ёйилган, мустақкам ўрнашган ҳайвонот услубининг илк намунаси эди.

Мазкур маданий босқичга оид намуналар Ўзбекистоннинг қадимий тупроғидан кўплаб топилди. Қуйидаги далилга мурожаат этайлик.

1932 йили академик А.П.Окладников бошчилигидаги Термиз экспедицияси Бойсун тоғидаги Тешиктош ғоридан Мустьер маданиятига² оид ашёларни топдилар. Топилмалар орасида одамнинг боши, тана аъзолари, суяклари диққатга сазовор эди. Суяклар жой – жойига қўйиб тикланди. Натижада 9 – 10 ёшли боланинг скелети ҳосил бўлди. Бу скелет Европа, Осиё ва Африкадаги Мустьер даврига оид неандертал одам тоифасига мансублиги маълум бўлди.

Илк инсоннинг юртимизда яшагани тўғрисидаги маълумотлар албатта катта янгилик эди. Яна бир диққатга сазовор томони шу бўлдики, қабр устига тоғ эчкисининг шохлари қўйилган экан. Эчки шохлар қабрга безак учун қўйилган эмас, балки ўша даврга оид одамнинг дунёқараши, фикрлаши тарзини кўрсатарди. Тотемистик фикрлаш айна шу даврдан бошланганини мазкур ёдгорлик далиллайди. Чунки инсоният пайдо бўлгандан бошлаб атроф – муҳитга, табиий ҳодисаларга ўз муносабатини билдирган. Бу жараёни ибтидоий фикрлаш тарзи билан боғлаш лозим: инсон табиат билан ўзи ўртасига чегара қўймаган даврнинг маҳсули сифатида юзага келган.

Ўзбекистон тупроғидан топилган мазкур икки қадимий обида юртимизда инсоният ҳаёти, уларнинг яшаш тарзи тўғрисида тўлақонли тасаввур ҳосил қилади. Дунёнинг ҳамма қитъасида ҳам бир хилдаги маданий ёдгорлик учрайвермайди.

Мустьер маданиятига оид мазкур босқич Селенгур маданиятидан бир оз кейинроқ – тош даврining 800 - 700 минг йилликларига оиддир.

Мустьер маданияти кенгроқ тарқалган бўлиб, дунёнинг бошқа жойларида ҳам учрайди. Жумладан, 1952 йили Қримда Боғчасарой ёнида 1,5 - 2 ёшли боланинг бош суяги топилди. Мана шу топилмадан бошлаб Мустьер маданияти деган термин маданий тушунча сифатида кириб келди.

Ўрта Осиё минтақаси ҳамма даврда ҳам маданий обидаларга бойлиги жиҳатидан дунё маданияти тарихида алоҳида ажралиб туради. Маданий қатламлардаги узлуксизлик Ўрта Осиё маданиятида янги, такрорланмас обидаларни яратишга сабаб бўлди.

² 1952 йили А. Фармозов Боғчасарой яқинида ибтидоий одам яшаган манзил топди. Мустьер маданияти деган ном ўша жойнинг номидан олинган.

Инсониятнинг бадиий тафаккури чексиз имкониятларга эгаллигини ҳам айнан Ўрта Осиёдан топилган маданий обидаларда кўрамиз. Тешиктошдаги эчки шохи бадиий тафаккурнинг илк намунасидир. Кейинчалик инсоният тош ва қояларга суратлар ўйиш орқали ўз қобилиятини намоён қилди. Бу суратлар орқали ибтидоий инсон кундалик воқеаларни ифодалаб қолмаган, балки оламни кенг қамровли, мифология орқали англашни намоён қилган. Тош ва қояларга ўйилган суратларда турли жонзотлар, қушлар, афсонавий махлуқлар асосий ўрин эгаллайди.

Ўзбекистоннинг жанубида - Кўхитанг тоғларида ҳозирда ҳам инсон оёғи кам етиб борган жойлар мавжуд. Мана шундай жойлардан бири тоғдаги Зарийўтсой бўйидаги ғорлардир. Сойнинг қирғоқларида жойлашган ғорларда инсонларнинг суратлари ҳам бор. Бу суратларнинг қачон яратилгани маълум эмас. Аммо инсониятнинг илк маданий босқичларида яратилган деб хулоса чиқариш мумкин. Афсонавий махлуқлар, бошқа баъзи тасвирлар шундан далолат беради.)

Зарийўтсой - Олтин ўт дараси деганидир. Сойнинг ўрта қисмида катта “айвон” бўлиб, бу жой Зарийўт камар деб айтилади. Бу қисмда диққатга сазовор суратлар бор. Айниқса, қушлар ва ҳайвонларнинг тасвирига кўпроқ эътибор қаратилган. Ҳамма халқларнинг илк маданий босқичида қушлар ва ҳайвонлар тасвири асосий ўрин эгаллайди. Шарқдаги аксарият ибтидоий маданиятда шу жараёни кўриш мумкин. Санъатнинг бу тури ҳайвонот услуби деб номланади. Милоддан олдинги биринчи минг йилликларга оид асарларга нисбатан эса скиф - ҳайвонот услуби деган ном ҳам қўлланади. Санъатнинг бу тури дунёнинг кўп ҳудудларида қадимий санъат тури - амалий ва тасвирий санъатга нисбатан қўлланади.

Скифлар маданияти. Скифлар милоддан олдинги VII асрларда тарих сахнасига чиқдилар. Скифлар тарихи, уларнинг турмуш тарзи, ҳарбий санъати ва бошқа кўплаб моддий ва маънавий ҳаётига оид қарашлар турли-тумандир. Гоҳ Жанубий Россия, гоҳ Шимолий Кавказ, гоҳ Ўрта Осиёга нисбат берилаётган скифларнинг турмуш тарзи билан боғлиқ қарашлар бугунги кунга келиб ўзгариб бормоқда. Бу халқ тўғрисида юнон тарихчиси Геродот баъзи афсоналарни келтиради. Жумладан, қуйидаги афсонага мурожаат этайлик:

Геракл Герионнинг чорвасини ҳайдаб, ўша пайтда инсон оёғи етмаган юртга бориб қолган экан. (Ҳозир бу ерларда скифлар яшайдилар.) Герион Понтадан узоқда — Океан оролида, Геракл Устунлари ортидаги Гадирда истиқомат қиларди (бу оролни эллинлар Эрития деб айтишади).

Эллинлар ҳикоя қилишларича, Кун чиқишдан бошлаб бутун ер шарни бўйлаб океан оқар экан. Лекин ўзлари ҳам буни аниқ исботлай олмайдилар. Шундай қилиб, Геракл ҳозирда Скифлар мамлакати деб айтиладиган жойга ўша ёқдан келиб қолган экан. У ерда Геракл бўрон, совуққа дуч келиб қолибди. У отларини ўтлатгани қўйиб юборибди ва ўзи тўнғиз терисига ўраниб, ухлаб қолибди. Бу пайтда унинг отлари сирли равишда гойиб бўлибди.

Геракл уйғониб, отларини излашга тушибди ва бутун мамлакатларни кезиб чиқибди. Ниҳоят, Гилай деган юртга келибди. У ерда бир ғор бор экан. Ғорда у ярми аёл, ярми илон бўлган аллақандай жонзотга дуч келибди. У жонзотнинг сағрисида юқори қисми — аёлга, пастки қисми — илонга ўхшар экан. Геракл уни кўриб, ҳайрон бўлибди. “Отларимни йўқотиб қўйдим, сен кўрмадингми?” деб Геракл ундан сўрабди. Аёл-илон: “Отларинг менда, мен билан ишқий алоқа қилмагунингча, отларингни бермайман”, — дебди. Геракл бундай муқофот эвазига ўша аёл-илон билан қовушибди. Лекин аёл-илон Гераклни олдида узоқроқ ушлаб туришни истаб, отларни қайтариб беришни орқага сураверибди. Геракл эса отларини олиб, тезроқ кетишни хоҳлар экан. Охири, аёл отларни Гераклга қайтариб берибди ва шундай дебди: “Бу отлар олдимга келганда сен учун эҳтиётлаб сақладим. Сен отларинг эвазига менга ҳақини тўладинг. Сендан учта ўғил кўраман. Айт—чи, болалар улғайганларида, нима қилай: шу ерда қолдирайми — ахир, бу мамлакатда бир ўзим ҳукмронлик қиламан — ёки сенинг ёнингга юборайми?” Геракл аёлнинг саволига шундай жавоб берибди: “Ўғиллар улғайганини ўзинг билганингдан кейин,

яхииси, шундай қил: улардан қайси бири, сенга кўрсатганимдай, камонимни торта олса ва мана бу камарни боғлай олса, ўшанисини шу ерда қолдир. Менинг айтганларимни бажара олмаганларини чекка жойларга жўнатиб юбор. Агар шу айтганларимни қилсанг, ҳам ўзинг хурсанд бўласан, ҳам менинг истагимни бажарган бўласан”.

Геракл шу сўзларни айтиб, камонидан биттасини (у ҳар доим иккита камон олиб юрар экан) тортиб кўрсатибди. Сўнгра камарни қандай боғлашни ҳам кўрсатиб, камон билан камарни аёлга берибди. (Камарнинг илгагига олтин косача осилган экан.) Сўнг Геракл ўз йўлига кетибди. Болалар улғайгач, онаси уларга исм қўйибди. Тўнғичига — Агафрис, ўртанчасига — Гилон, кенжасига — Искиф деб исм қўйибди. Сўнгра Гераклнинг берган маслаҳатини амалга оширибди. Агафрис билан Гилон шартни бажара олмабдилар. Шунинг учун онаси уларни мамлакатдан чиқариб юборибди. Кичиги Скиф эса шартни бажарибди, шунинг учун мамлакатда қолдирибди. Ҳамма скиф шоҳлари Гераклнинг ана шу ўғли Скифдан пайдо бўлган экан. Ўша олтин косани эслаб, искифлар ҳозиргача камарларида коса осиб юрадилар.

Аслида санъатдаги скиф - ҳайвонот услубининг илдизлари ана шу афсоналарда. Геродот келтирган мазкур афсонада кўринишича, Геракл учрашган жонзотнинг белидан юқори қисми - аёлга, пастки қисми илонга ўхшар экан.

Бу тасвир скиф - ҳайвонот услуби акс этган афсоналарнинг бизга маълум бўлган илк намунасидир. Илк афсоналарда инсон ва ҳайвонни яхлит тасаввур қилиш натижасида яна ярми ҳўкиз, ярми одам шаклида илк инсон юзага келган. Жумладан, машҳур археолог С.П.Толстовнинг айтишича, илк инсон Қаюмарснинг танаси ярми инсон, ярми ҳўкиздан иборат бўлган экан. Антик давр маданиятига оид тасвирларда учрайдиган жонзотлар - от, туя, тоғ эчкиси, ҳатто илон, балиқ ҳам қанотли шаклда таввирланган. Қадимги Шарқда, Кичик Осиёда бундай санъат намуналари кўп учрайди. Қадимги Шарқ халқларининг бадий ва илмий тафаккурини бирлаштирадиган омиллардан бири ана шу ҳайвонот услубидир. Хет, Бобил, Оссурия, Тадмур каби Шарқдаги энг қадимий давлатларда мажусийлик маҳсули сифатида ҳайвон ва қушлар тасвирини яшаш удум бўлган эди. Бу давлатларда яшаган аҳоли турмуш тарзини ана шу жонзотлар тасвирига боғлаб изга солганлари қатъий қоида тусига кирган эди.

Оссурия, Бобил, Урарту давлатларида шаклланган санъат асарлари билан Марказий Осиёдаги санъат асарлари ўртасида уйғунлик бор. Бу уйғунлик тарихий - маданий муносабатлар маҳсулидир. Милoddан олдинги VII асрда скифлар Ўрта Осиёдан Шарққа юриш қилдилар ва Урартуни тор - мор қилдилар. Мидия ва Бобил билан иттифоқ тузиб, Оссурияни мағлуб қилдилар. Скифлар Шарқда 100 йил давомида ҳукмронлик қилдилар. Шарқ ҳаётининг ҳамма томонларига скифлар катта таъсир кўрсатдилар. Баъзи олимларнинг тадқиқ қилишларича, скифлар салтанати юнон давлатига ва форс давлатига ўхшамайди. Аниқроғи, уларнинг давлат тузилиши алоҳида, ўзига хос бўлиб, бир неча марта Қораденгиз атрофида ва Жанубий Рус ўрмонларида барпо бўлган. Хазарлар ва Олтин Ўрданинг маданий обидалари ҳам Жанубий Рус ўрмонларидаги скифларники билан бир хил бўлган эди³. Геродотнинг хабар беришича, скиф вафот этганда, азадорлар қулоқларини, қўлларини тиладилар, сочларини қирадилар, пешоналарини, бурунларини шиладилар, чап қўлига найза тикадилар. Скифлар марҳумларни дафн қиладиган жой Гера ери бўлиб, ўша жойга олиб боргунларича, йўл устидаги бошқа скиф қабиласига марҳумнинг жасадини берадилар. Мазкур қабила ҳам худди олдинги скиф қабиласи сингари аза маросимини ўтказди ва бу маросим ўша Гера ерига боргунча давом этаверади.

Туркий қавмлар ота-боболарининг дафн одатлари тўғрисида Хитой йилномаларида ёзиб қолдирганлар. Хунлар ҳам, скифлар сингари, марҳум учун аза тутаетганларида, қон кўз ёшлари билан аралашиб оқиши учун юзларини тилганлар. Турк хоқонлигида лашкарбоши Култегин вафот этганда (VIII аср), аза маросимида иштирок этиш учун Хитой элчиси Лу Син бошчилигида 500 одам келади. Улар дафн маросимига олтин,

³ Бу ҳақда қаранг: Заур Гасанов. Царские скифы. – Нью Йорк, 2002, 256-бет.

кумуш, хушбўй тутатқилар олиб келадилар. Марҳум учун йиғлаб, сочларини юлганлар, кулоқларини кесганлар, энг яхши отларини қурбонлик қилганлар ⁴.

Санъатдаги илк скиф – ҳайвонот услубининг ўзига хос хусусияти шуки, бу услубда яратилган асарларда зооморфик кўриниш асосий ўрин эгаллайди. Зооморфик кўринишнинг асосий белгиси шундан иборатки, санъатда ҳайвоннинг у ёки бу аъзоси мустақил бирон ҳайвон тимсолини гавдалантиради. Бунинг намуналарини Ўзбекистон ва Қозоғистон тупроғидан топилган осори атиқаларда кузатиш мумкин. Сўхдан топилган бир ёдгорликда бунинг энг жонли намунасини кузатиш мумкин.

Мазкур ёдгорлик милоддан олдинги иккинчи минг йилликка оид бўлиб, илон шаклидаги туморни эслатади. Тумор қора тошдан ясалган. Туморнинг дум қисми ҳам илоннинг калласи шаклида тасвирланган. Худди шу услубни Қозоғистондаги Иссиқ кўрғонидан топилган амалий санъат намуналарида кузатиш мумкин. Мазкур обидалар милоддан олдинги V-IV асрларга оиддир. Топилган ашёлар орасида отнинг думидан ясалган қанотли от диққатга сазовордир. Отнинг тоғ эчкиси шохи сингари шохи ҳам бор. Скиф – ҳайвонот услубига оид санъат асарлари Шимолий Қора денгиз бўйларида ҳам топилган. Айниқса, “Амударё хазинаси” деб ном олган милоддан олдинги V-IV асрларга оид скиф–ҳайвонот услубида бажарилган буюмлар Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида катта воқеа бўлган эди. Уй–рўзгор буюмлари ҳам скиф – ҳайвонот услубида бажарилган. Мазкур буюмлар ўша ерда истиқомат қилган халқларнинг кундалик турмуш тарзига, қандай тирикчилик қилганларига ишора қилади. Масалан, бу кўрғондан ҳайвонот услубида ясалган чўмич, нонтахта, жува, чекич каби буюмлар ўтроқлашган аҳоли турмуш тарзини кўрсатиш билан бирга, деҳқончилик маданиятидан ҳам дарак беради.

Умуман олганда, скиф–ҳайвонот услуби Марказий Осиё ва Шарқ халқларининг маданий тараққиётини кўрсатадиган омиллардан биридир. Бир маданий босқичдан иккинчисига ўтишда бу оқим муҳим омил бўлди. Илк тош даврига тааллуқли Селенгур маданиятидаги ҳайвонот услуби узлуксиз равишда давом этиб, хатто темир давригача келди. Бу услуб безак мақсадида эмас, балки дунё халқларининг диний - бадиий тафаккурининг рамзи сифатида юзага келди. Архаик даврдаги рамзий тимсоллар - уруғчилик жамиятидаги инсоният ҳаёт тарзининг натижаси, оламга диний ва бадиий қарашларнинг ифодаси эди. Қолаверса, бу услуб ҳодисаларнинг умумий алоқалари ва бир–бирига боғлиқлиги тўғрисидаги фикрларнинг мантикий ифодаси ҳам бўлди.

Ибтидоий фикрлаш босқичида тасвирий санъатда рамзий тимсоллар кўп. Зариўтсойнинг ўрта қисмида туртиб чиққан “айвон”даги суратлар бу жиҳатдан диққатга сазовор. Бу ерда ов манзараси тасвирланган. Бир лавҳада овчилар ҳайвон терисини ёпиниб олиб, ёввойи тўнғизларни пойлаб турибдилар. Одамларнинг қўлларида ўқ–ёй, болта, ўроқсимон қурол, палахмон бор.

“Айвон”даги суратларда магик маросимлар ҳамда илк тош давридан янги тош даврига ўтиш жараёни ўз ифодасини топган. Одамлар устига ҳайвон терисини ёпиниб олган тасвир шундан далолат беради. Гўё ҳайвон терисини ёпиниб олганда, ҳайвонни овлаш осон бўлади. Ибтидоий даврдаги бундай фикрлаш реликт – урф-одат қолдиғи сифатида давом этаверган. Жумладан, Америкадаги баъзи халқларда XIX асрда ҳам ибтидоий даврдаги ҳайвон терисини ёпиниб ов қилиш одати сақланиб қолган ва тасвирий санъатга кўчган эди. Бундай тасвирларда ўқ - ёй йўқ. Бу тасвирда ўқ - ёй йўқлиги ҳам тош даврига оид моддий миф намунаси эканини кўрсатади. Бунга ўхшаш қоятош суратлари қадимги Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам учрайди. Самарқанд яқинидаги Илонсой, Оқсой, Тошкент яқинидаги Хўжакент, Фарғона вилоятидаги Такатош деган жойда топилган суратлар шулар жумласидандир. Бу суратларнинг санасини аниқлаш мураккаб, чунки кейинги даврларда ҳам ўша суратлар услуби давом этган.

Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларида, хусусан, туркий қавмлар яшайдиган ҳудудларда - Мўғулистон, Олтой, Тува, Хакасия каби қатор ҳудудларда ҳам тарихий-маданий жараённинг умумийлиги ва узлуксизлигини кузатиш мумкин. Бу жойлардаги

⁴ Қаранг: Заур Гасанов. Юқоридаги асар, 258-бет.

маданий жараён Шарқ маданий жараёнидан ажралмаган, барча кўҳна Шарқ маданиятининг хусусиятларини ўзида мужассамлантиради. Бу жараён шуни кўрсатадики, Шарқ халқлари маданияти яхлит маданиятдир.

Осиёнинг, хусусан, Марказий Осиёнинг қадимий маданияти маълум бир жойга нисбат берилиб, шу жойнинг номи билан аталади. Масалан, Жанубий Сибирдан топилган маданий ёдгорликлар гуруҳланиб, ўша жойнинг номи билан аталади: *Олди бел маданияти, Сағлин маданияти, Қазилгон ёки Уюқ маданияти, Шурмак маданияти* ва бошқалар. Мазкур маданият босқичларида инсониятнинг яшаш тарзидаги олдинга силжишлар, яшаш тарзининг ўзига хосликлари осори атиқалар, топилмалар ёрдамида аниқланади.

Ўрта Осиё ва жаҳон маданияти босқичлари. Ўрта Осиё ҳудудидаги маданий жараён дунё маданиятидан ажралмаган ҳолда шаклланди. Юқорида Селенгур маданияти ва Мусьтир маданиятининг Ўзбекистон ҳудудида амал қилгани тўғрисида қисқача айтиб ўтдик. Ўзбекистон ҳудудида кенг тарқалган ва узоқ яшаган маданий босқичлардан бири Калтаминор маданиятидир.

Калтаминор маданиятида маданий обидаларнинг ўзига хослиги аниқроқ кузатилади. Милоддан олдинги IV - II минг йилликларга оид Хоразмдан топилган маданий ёдгорликлар *Калтаминор маданияти* деб юритилади. (Бу ном археологик ёдгорлик топилган жойдаги каналнинг номидан олинган.) Инсонлар истиқомат қилган жой Жонбос қалъа деб ном олди. Жонбос қалъада яшаган одамларнинг ҳаёт тарзи Калтаминор маданияти тўғрисида қисман тасаввур беради. Жонбос қалъадаги ҳаёт тўғрисида машҳур археолог олимлар С.П.Толстов, Я.Гуломов, И.Жабборов ва бошқалар кўп далиллар келтирганлар.

Жонбос қалъанинг ҳажмига асосланиб, бу қалъада 100 – 120 кишидан иборат бир қабила истиқомат қилган, деб тахмин қилиш мумкин. Қалъанинг ўртасида олов ёниб турадиган ўчоқ бўлган. Чамаси, ўчоқдаги олов ҳеч қачон ўчмаган, бу олов муқаддас ҳисобланган. Олов ёнида қабила бошлиғи ўтирган. Муқаддас олов ўтроқ ҳаёт турмуш шароитини белгиловчи омил бўлган. Ҳар бир оиланинг овқат пиширадиган ўчоғи бўлган. Оила курмаган йигитлар учун ҳам алоҳида жой бўлиб, қишда совуқдан, ёзда иссиқдан паноҳ топганлар. Қалъада суяк ва тошдан ишланган қуроллар, маржонлар, бошқа тақинчоқлар, идиш – товоқлар ҳам топилган. Бу ердаги инсонларнинг яшаш тарзи, деҳқончилик ва овчилик маданияти тўғрисида мазкур ёдгорликлар маълумот беради.

Жонбос қалъадаги одамлар турли маросимларни ижро этганлар. Бу маросимларни ижро этадиган махсус “ўйин майдонлари“ бўлган. Бу жой оловдан узоқроқда бўлиб, маросим ўйинлар орқали ижро этилган. Жонбос қалъадан топилган ашёларнинг дилиллашича, бу ерда истиқомат қилган одамларнинг асосий машғулотларидан бири балиқчилик ҳам бўлган эди.

Калтаминор маданияти бошқа ҳудудлардаги маданиятга таъсир кўрсатди. Неолит ва энеолит даврига оид шимоли - шарқий Европадаги, Урал бўйи ва Жанубий Ғарбий Сибирдаги маданий ёдгорликлар шундан далолат беради. Жумладан, Об дарёсининг қуйи томонларидан топилган қароргоҳдаги ёдгорликларнинг кўрсатишича, аҳолининг асосий машғулоти овчилик ва балиқчилик бўлган. Бу турмуш тарзига шубҳасиз Калтаминор маданияти ўз таъсирини ўтказган.

Калтаминор маданиятининг таъсирини Бухоро воҳасининг шимолидаги Қулжуктов тоғи этакларидан топилган манзилда ҳам кўриш мумкин. Хусусан, сопол буюмлар бу манзилдаги маданиятни Калтаминор маданияти билан бирлаштириб турадиган омиллардан биридир. Жанубий Сибирдаги Афанасьев маданияти, Туркманистондаги Анов маданиятига ҳам Калтаминор маданияти таъсир ўтказгани тўғрисида олимлар бир хулосага келганлар. Калтаминор маданиятининг ўша маданий босқичларга таъсирини кўрсатадиган, уларни бирлаштириб турадиган омил - турли сопол буюмлар, овчилик асбоб – ускуналари, нақш солинган буюмлар ва ҳоказолардир. Умуман, мазкур ашёлар Афанасьев ва Анов маданияти билан Калтаминор маданиятини бирлаштириб туради.

Дунёнинг, қолаверса, Ўрта Осиёнинг ҳам турли даврларида ҳар хил маданий босқичларни кузатиш мумкин. Аммо қайси маданий босқичнинг қачон мавжудлиги эмас, балки қайси маданий босқичда инсон қандай ҳаёт кечиргани, қай йўсинда турмуш тарзи такомиллашиб боргани муҳим. Шубҳасиз, инсониятнинг турмуш тарзидаги ўзгариш, олдинга силжиш дунёни англашига таъсир кўрсатади. Маълум бир маданий босқичнинг турли ҳудудларда умумийлиги (Масалан, скифлар ва Калтаминор маданиятининг Марказий Осиё ва Европанинг кўп жойларида учраши) фақат ижтимоий - иқтисодий тараққиёт даражасининг, ҳаёт тарзининг умумийлигини белгилаб қолмасдан, қабиаларнинг этник жиҳатдан яқинлигини ҳам белгилайди. Қозоғистондаги Иссиқ дарёчаси бўйидан топилган бир қатор ашёлар - ёғоч ва металлдан қилинган уй - рўзғор буюмлари, аёлларнинг тақинчоқлари, қурол-аслаҳалар ва ҳ.лар бу даврдаги Ўрта Осиё аҳолисининг иқтисодий, маънавий турмуш тарзини - қандай ҳаёт кечирганларини тасаввур қилишга ёрдам беради. Бу ашёлар милoddан олдинги V - IV асрларга оид бўлиб, сакларга тегишлидир. Бу даврдаги соқларнинг турмуш тарзига оид баъзи кўринишлар қадимги Исроил халқида ҳам кўринади. Биз юқорида саклар мил. авал. VII асрда Урартуни тор - мор қилиб, Мидия ва Бобил билан иттифоқ тузиб, Оссурияни мағлуб қилгани тўғрисида айтган эдик. Исроил ҳам маълум вақт скифлар таъсирида қолган эди. Ана шу тарихий воқеа маданий - иқтисодий жараёнга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди.

Умуман олганда, Иссиқдан топилган ашёлар ҳам Ўрта Осиёда мавжуд бўлган турли маданий босқичларнинг давоми бўлиб, энеолит даврининг маҳсулидир. Янги металл буюмлар, аниқроғи, олтиндан буюмлар яшаш пайдо бўлди. Шарқда, хусусан, Исроилда олтин буюмлар, тақинчоқлардан фойдаланиш Мусо пайғамбар давридан олдин бошланган эди. Шарқ халқларининг маданий турмуш соҳасидаги бир -бирларига таъсир этиш жараёни ўша даврлардан бошланган эди, деб айтиш мумкин. Мусо пайғамбар ўз қавмини Мисрдан олиб чиқаётганда тилла буюмлар ва тақинчоқларни яшрин олиб кетишлари бежиз эмас эди.

Маданий босқичлар тўғрисида сўз кетганда, шуни назарда тутиш керакки, тарихий давр билан маданий босқичлар бир-бирига боғлиқ ва доимо бир – бирини тўлдиради. Қуйидаги жадвал маданий босқичлар ва тарихий даврларнинг алоқаси тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилади. Мазкур маданий босқичлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб европалик Габриэль Мартилье, Анри Бреаль, Эдгар Пьет каби олимлар томонидан ишлаб чиқилди.

Маданият тасодифан пайдо бўлган эмас, балки у турли билимлар мажмуидан, ишонч-этиқодлардан, санъатнинг барча кўринишларидан, жамиятдаги ахлоқий тамойиллар, қонун - қоидалардан, урф - одатлардан ташкил топади. Шунингдек, инсон жамият аъзоси сифатида ўзлаштириб олган адолат, бурч, масъулият, тенглик, озодлик, Ватан туйғулари ҳам маданиятнинг пайдо бўлиб шаклланишига таъсир қилган. Бир сўз билан айтганда, маданият - инсониятнинг бутун фаолиятидаги тўғри йўл ва натижадир.

Маданий турмуш анча илғор шароитига етишган босқич кўпинча “цивилизация” деган ном билан ҳам юритилади. Аммо маданият ва цивилизация айнан бир-бирига тенг тушунча эмас. Маданият синфий жамиятгача бўлган даврда ҳам мавжуд эди. Цивилизация - инсонларнинг ёввойи, ибтидоий ҳаётдан қабила, миллат, халқ бўлиб бирлашуви асосида юзага келди. Кейинчалик ҳар иккаласи бир-бирини тўлдириб борди. Цивилизация кўпроқ моддий маданиятга, меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқариш унумдорлиги, жамият ва давлатни бошқарувчи қонунлар ривожига нисбатан қўлланади: Европа цивилизацияси, антик цивилизация, христиан цивилизацияси, мусулмон цивилизацияси, Шарқ цивилизацияси ва ҳ. Маданият ва цивилизация - ўтмиш маҳсули, айна пайтда келажак учун, жамият тараққиётига хизмат қилади.

Маданият тўсатдан пайдо бўлиб қолмаган. У инсониятнинг моддий, ақлий, сиёсий, бадиий фаолияти сифатида юзага келди. Инсон ёввойи ҳаётдан цивилизациялашган ҳаётга ўтганда, маданият тараққий эта борди. Ибтидоий маданият даврини баъзи олимлар жамият даври деб ҳам атайдилар.

Инсоният маданиятни шакллантириб, ривожлантира борар экан, якка шахснинг ва бутун жамиятнинг ахлокий тамойилларини, бахт - саодатга эришиш йўл - йўриklarини топишга интилади.

Маданият турли мамлакатларда турлича шаклда намоён бўлади. Аммо қай шаклда бўлмасин, инсон цивилизацияни тадрижий равишда ўрганиб, ўзлаштириб боришга мойилдир. Масалан, қадимги Миср, Хиндистон, Эрон, Юнонистон ва Римда цивилизация илк бор маданиятнинг шаклланишига ва дунё маданияти ривожига замин бўлди. Нима учун қадимийроқ Шарқ мамлакатлари эмас, айнан Юнонистон ва Рим давлатлари маданият бешиги бўлди, айнан бошқа мамлакатларда эмас, деган савол туғилади. Чунки аклий ва бадий тафаккур илк бор Юнонистон ва Римда шаклланди. Лекин Афлотун, Пифагор, Эпикур, Энон, Эмпедокл ва бошқа юнон донишмандлари Миср ва Хиндистондаги устозлардан таълим олганлар.

Гарб уламолари фикрича, фақат Юнон ва Рим маданияти антик маданият деб юритилади. Антик маданият билан қадимий (архаик) маданият айнан бир хил эмас. Улар орасида маълум фарқлар бор. Гарчи Шарқ маданияти юнон - рим маданиятидан қадимий бўлса ҳам, европаликлар юнон - рим маданиятини мерос қилиб олдилар ва бу маданият Европа маданияти изчиллигини таъминлагани, европаликлар учун юнон - рим жамияти ягона қадимий жамият бўлгани учун “антик” терминини қўллаганлар. Антик маданиятнинг қадимий маданиятдан яна бир фарқи - янги маданиятни, яъни Европа маданиятини юзага келтирганидир.

Антик маданиятда санъат, мифология, дин ва бошқа ижтимоий ҳодисалар илк даврда қоришқ ҳолатдаги кўринишга эга бўлиб, биринчи марта яратилди, дунёнинг бошқа жойларида бундай маданият ҳали йўқ эди. Антик маданият деган термин ана шу биринчи марта яратилган осори атиқаларга, ёзма ва оғзаки адабиётга нисбатан қўлланади. Соддароқ қилиб айтсак, антик давр маданиятнинг “туғилиш” даври, яъни Европа маданиятини пайдо қилган даврдир. Дунёнинг бошқа ҳудудларида антик даврга оид маданий ёдгорликлар Александр Македонский юришларидан кейин пайдо бўлди. Жумладан, Ўрта Осиёдаги, хусусан, Ўзбекистон ҳудудидаги “антик санъат” ёки эллинизм маданияти деган термин айнан мил. аввал. IV–III асрлардаги ёдгорликларга нисбатан қўлланмоқда. Масалан, Юнонистондаги ҳайкалтарошликнинг қадимги Ўзбекистон ҳудудида пайдо бўлгани ана шу тарихий жараён билан боғланади. Ҳайкалтарошлик тасвирий ва амалий санъатни, мифологияни, фольклорни, мафкурани ифода этади. Бу даврда тафаккурда ҳам ўзгариш юз берди. Фикрлашда моддий мавжуд нарсаларга нисбатан ақлда мавжуд нарсалар ва тушунчалар асосий ўрин эгаллай бошлайди.

Антик давр одами ҳам жамики инсониятнинг ҳаёт йўлини босиб ўтган. Дунёқараш, тафаккур турли тарихий даврларда турли хил кечади. Лекин Юнонистон ва Рим маданиятини бирлаштириб турадиган кўп жиҳатлар бор. Ҳар иккала мамлакатнинг кўп сонли аҳолиси Ўрта Ер денгизи ҳавзаси атрофига ёйилиб кетган эди. Ана шу тарқоқ аҳоли **Ўрта Ер денгизи маданияти** деб аталган маданиятдан озиқландилар. Ҳар иккала мамлакат ҳам тош қуролларни, кейинроқ темир буюмларни ўзлаштириб олишда бир хил сурат билан бордилар. Уларнинг ишлаб чиқариш имкониятлари ва ижтимоий тузилиши, аклий тараққиёти ҳам жуда яқин эди.

Аммо Юнонистон ва Рим маданияти бора - бора кескин ажралиб, ҳар бири ўз йўлидан кетди, мустақил, бир - бирини такрорламайдиган оқимни шакллантирдилар. Юнонистон асосан, Эрон, Кичик Осиё, Африка ва Олд Осиё халқлари маданияти билан узвий алоқага киришди. Ўрта Осиё мисолида ҳам бу жараённи кузатиш мумкин.

Александр Македонский (Искандар) Эрон салтанатини, буюк Ахмонийлар сулоласини босиб олгандан кейин (мил. авал. 330 - 327 й.) Юнон ва Рим бадий маданияти Ўрта Осиёнинг азалий маданиятига кучли таъсир этди. Ўзбекистон заминида антик бадий маданиятнинг энг гуллаган даври - мил. авал. 3 мил. - 3 асрлардир¹.

Рим маданияти эса қадимий Европа билан муносабатни мустаҳкамлади. Византия

¹ Қаранг: Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпель. История искусств Узбекистана. М.: 1965, 35–36–бетлар.

маданиятида милоднинг IV - XV асрларида антик Рим маданияти изларини кўриш мумкин. IV - VI асрларда Византия юксак иқтисодиёти, кўркам, ҳашаматли саройлари ва ибодатхоналари билан шуҳрат қозонди. Бу даврда Византия усталари ясаган буюмлар кўп мамлакатларда шуҳрат қозонди. Ҳар бир шаҳарнинг ўз театри, цирки, кўп қаватли уйлари, режали доирасимон майдонлари, кенг кўчалари бор эди.

Архаик, яъни қадимий маданият тушунчаси нейтрал маънода ишлатилади. Шунингдек, бир ҳудуддаги қадимий маданиятга оид ашёлар бошқа ҳудудда такрорланиши мумкин ёки шунга ўхшаш ҳодиса юз бериши мумкин.

Умуман олганда, архаик маданият инсониятнинг илк даврдаги маиший ва маънавий ҳаёти тарзини бизгача етказиб келган ақлий тафаккур маҳсулидир.

Архаик даврдаги инсоннинг фикрлаш тарзи. Архаик даврдаги инсониятнинг дунёқараши, тафаккур тарзи қай омиллар асосида ривожланишини юқорида кўриб ўтдик. Албатта, дунёқараш ва тафаккурнинг шаклланишига табиатдаги ҳодисалар, табиий ўзгаришлар таъсир кўрсатади, дунёқараш, тафаккур билан табиат доимо бир - бирига таъсир ўтказиб боради. Натижада ибтидоий инсон атрофида юз бераётган воқеа - ҳодисага ўз муносабатини билдиради.

Инсонда фикрлаш тарзи, онгли фикрлаш лаёқати бирданига пайдо бўлиб қолмаган, балки бир неча босқичларни босиб ўтган. **Тафаккур ва дунёқараш маданий жараёни белгиловчи муҳим омиллардир.** Ибтидоий инсоннинг дунёқарашини мифлар белгилайди. Миф - бирламчи, дин эса иккиламчи ҳодисадир. Ибтидоий инсон бирон ҳайвон ёки паррандани мукаддаслаштиради. Ёки уруғбошиларини, ота-боболари руҳини улуғлайди, табиатдаги дарахт, ўсимлик, тошни мукаддаслаштириши мумкин. Аммо бу ҳали дин эмас, балки топиниш, сиғиниш культлардир. Ахлоқий маданиятга эҳтиёж пайдо бўлганда, дин келиб чиқади. Ҳатто энг ибтидоий дин ҳам ахлоқдан ташқари бўлиши мумкин эмас. Ахлоқ қачон пайдо бўлади? Инсон ҳалол билан харомни, яхши билан ёмонни, тўғри билан нотўғрини англаб, бу тушунчалар ўртасидаги зиддиятларни тушуниб етганда маънавиятнинг муҳим қисми – ахлоқий маданият пайдо бўлади.

Диний оқимлар дастлабки пайтларда ижтимоий - сиёсий ғояларни ташиши ҳам мумкин. Бу босқични зардуштийлик ва монийлик оқимларида, буддавийликда кўришимиз мумкин. Бу оқимлар дастлаб диний оқим сифатида пайдо бўлмаган, балки ижтимоий - сиёсий оқим сифатида пайдо бўлган.

Миф бирламчи, яъни диндан олдинги ҳодиса экан, динга етиб келгунча, бир қанча босқичларни босиб ўтади. Ибтидоий одамнинг тасаввурига кўра, олам ғайри табиий мавжудот томонидан бошқарилади. Бу мавжудотлар инсонга раҳм - шафқат кўрсатади, инсонда умидворлик ҳиссиётини уйғотади. Айни пайтда бу мавжудотлар инсонни кўрқувга солиши ҳам, бошқа ёмон туйғуларни бошдан кечиришига сабаб бўлиши ҳам мумкин.

Ибтидоий одам оламни ўз тимсолига ўхшатиб тасаввур қилади. У ўзи билан табиат ва табиатдаги буюмлар ўртасига чегара қўя билмаган. Буюмларни ўзига ўхшатиб тасаввур қилган. Шу сабабдан ҳам кўп буюмларни ижод қилган. Кўп буюмларнинг шаклини ҳам атроф - муҳитдан, фазодан олган. Масалан, коса, пиёла, стакан ва бошқа уй - рўзғор буюмларини уч бурчак ёки тўрт бурчак шаклида эмас, балки думалоқ шаклда тасаввур қилгани учун, худда шу шаклда ижод қилган. Чунки фазовий жисмларнинг ҳаммасини ибтидоий одам думалоқ шаклда кўрган. Ибтидоий одам ва олам муносабатида икки йўл мавжуд эди.

Биринчи йўл қуйидагича:

Ибтидоий инсон ўз куч - қудратини ожиз деб билди. Табиатни ва ундаги буюмларни ўзи сингари тасаввур қилгани учун, ҳамма нарсага таъсир кўрсатиш қудратига эга эмас, деб билди. Шу боис у ўз манфаати учун худоларга илтижо қилиб, гоҳ назрлар атаб, ваъда берди. Инсонга худолар марҳамат қилиб, “яхши об - ҳаво, яхши ҳосил юборган”дай бўлди.

Иккинчи йўл қуйидагича:

Ибтидоий инсон оламни рухий кучлар билан тўла ҳолатда тасаввур қилди. Унинг назарида ана шу рухий кучлар доимо инсоннинг атрофида айланиб юрарди. Бу тасаввур натижасида одамнинг дунёқараши куйидагича ўзгарди: табиат ўзгаришига инсон таъсир кўрсата олмайди, ҳодисалар бирин - кетин юз бераверади.

Инсоннинг табиат тўғрисидаги тасаввурларининг илк куртаклари шундай эди. Бу куртак сеҳр - жоду (магия) орқали ифодаланадиган бўлди. Ибтидоий диний тасаввурлар ана шу тариқа шаклланди.

Сеҳр - жоду (магия) ибтидоий инсоннинг ҳаётида муҳим роль ўйнади. Айни пайтда сеҳр - жоду аста - секин кўп динларга таъсир этди.

Бу дин кўринишини алоҳида рухий қудратга эга бўлган одамлар эмас, қабила бошлиғи, кейинроқ шоҳлар амалга оширган. Улар айни пайтда афсунгар ва руҳоний ҳам эдилар. Масалан, «Библия»нинг «Қадимги аҳд» ёки «Таврот» қисмида “Ибтидо” китобида хикоя қилинишича, Элам шоҳи Кадўрламар Иброҳимнинг жияни Лутни асир қилиб олиб кетганда, бу воқеадан хабар топган Иброҳим ўз одамлари билан Кадўрламарнинг ортидан қувиб, уни мағлуб қилиб, Лутни қутқаради, кўп ўлжалар билан манзилига қайтиб келади. Шунда Салем (Қуддус) шоҳи Малкисидқ Иброҳимни кутиб олгани пешвоз чиқади. Малкисидқ айни пайтда *руҳоний* ҳам эди (Ибтидо 14: 12–17).

Руҳонийлар ўзларининг истеъдодини кўпинча сеҳргарлик (черная магия) ва дуохонлик (белая магия) орқали намоён қилган. Бу борада катта муваффақиятга эришгандан кейингина куч - қудратини ва ҳукмронлигини мустаҳкамлашга ўтган.

Албатта, ибтидоий фикрлаш босқичига хос бу жараён динларнинг кейинги тараққиётида катта қаршиликка учради. Жумладан, иудаизмда сеҳр - жодуга, афсунгарлик ва фолга ишониш қаттиқ қораланади. Масихийлик, исломда ҳам сеҳр -жодуга асло ўрин йўқ. (Исломда фақат умидли фол сақланиб қолган.)

Ибтидоий инсон ҳар доим инсонга яхшилик қилиш тарафдори. У ҳайвонларда ҳам инсонга фойдали хусусиятлар бор, деб билди. Сеҳр - жоду орқали ҳайвонлардаги бу хусусиятларни инсонларга ўтказишга ҳаракат қилди. Ибтидоий тафаккур тарзи баъзи халқларда неча минг йиллар давом этди ёки ҳанузгача давом этиб келади. Масалан, XIX асрда янги Гвинеяда илон овловчи олдин бир захарли илонни куйдирган, ёниб бўлган илоннинг кули билан оёқларини артган. Шундан кейин, ҳеч қандай илон менга тегмайди, деган ишонч билан ўрмонга илон овлагани кетган.

Бу сингари ибтидоий фикрлаш даврига оид ишонч - эътиқодлар диний тасаввурларнинг пайдо бўлишида илк босқичдир. Биз ибтидоий фикрлаш тўғрисида фақат қадимдан етиб келган ашёларга, удумларга, ишонч - эътиқодларга таянган ҳолда ҳукм юритамиз. Айниқса, дафн одатларида ибтидоий фикрлаш босқичлари аниқроқ кўринади. Ҳар бир буюм, дарахт, ўсимлик, жонзотда инсон киёфаси, руҳи акс этади деган тасаввур давом этиб келади.

Айниқса, учта қабила ибтидоий жамиятдан буюмларнинг руҳига ишончни сақлаб келади. Буларнинг биринчиси - Шимолий Америкада кенг ҳудудга ёйилиб кетган алганкин қабилалари, иккинчиси - Фижи оролларидаги ерли аҳоли, учинчиси - Бирмадаги қаран қабилаларидир. Алганкин қабилаларига мансуб ҳиндуларнинг диний-эътиқодий тасаввурлари ўзига хос: улар жонни тананинг сояси ёки жонли тимсоли деб ҳисоблайдилар, дунёдаги ҳамма нарса унинг назарида жонлидир. Алганкин қабилаларидан яна бири ожибваларнинг эътиқодига кўра, фақат одамлар ва ҳайвонларгина эмас, балки жонсиз буюмларнинг, масалан, қозоннинг ҳам жони бор. Фижи қабиласининг эътиқоди бўйича, ҳайвон ёки ўсимлик нобуд бўлганда, уларнинг руҳи ўша зоҳоти ботқоқликка ботиб кетади. Болта ёки пичоқ ишлатилаверганидан яроқсиз бўлиб қолганда ёки синганда, бу буюмларнинг руҳи тезда худоларга хизмат қилиш учун кетади. Қаранларнинг тушунишларича, ҳар бир буюмнинг алоҳида хусусияти бор. Пичоқ ва болта, дарахт ва ўсимлик руҳлари ҳам ўзига хос “вазифа”ни бажаради. Қаранлардан биронтаси вафот этгандан кейин ҳам, худди ҳаётлигидаги сингари, болтаси ва чопқиси билан уй қуришда, шоли ўришда, кундалик юмушларни бажаришда давом этади деб

тасаввур қиладилар..

Худди шу сингари, кўп қабилалар мархумни дафн қилишда ҳайвонларни ва одамларни қурбон қиладилар. Уларнинг тасаввурича, қурбон қилинган одам ёки ҳайвонларнинг руҳи мархумга хизмат қилади. Ҳайвон ва одамларни мархумлар руҳига атаб қурбон қилиш диний тизимларнинг барчасига хос бўлган хусусиятдир. Якка худоилик ёки кўп худоилик шароитида ҳам бу одат бордир. Ибтидоий фикрлаш босқичига хос бундай тасаввурлар Марказий Осиё халқлари тарихида кўп учрайди.

Қадимги даврда юқори лавозимдаги мархум дафн этилаётганда, мархум билан бирга унинг қули, оти, уй - рўзғор буюмлари ҳам бирга дафн қилинган.

Илк диний маданият дунё халқларининг барчасида умумий ўхшашликка эга. Юқоридагидек, мархум билан бирга турли буюмларнинг қўшиб дафн этилиши қадимги мисрликлар ва юнонлар эътиқодида ҳам бор эди. Зотан, юнонлар қадимда шомонликка эътиқод қилганлар. Мархумларнинг қабрларидан ҳозиргача қурбонликка аталган хазиналар топилмоқда. Бунинг сабаби - илк даврдаги тафаккурнинг ўхшашлигидир. Инсонни ва ҳайвонни қурбон қилиш дунё халқларида турли шаклларда амалга оширилган. Баъзиларида тириклайин кўмилса, баъзиларида куйдирилган. Ҳар икки ҳолатда ҳам қурбонлик худоларга аталган. Худолар эса моддий ёки руҳий кўринишда тасаввур қилинган. Қадимги юнон муаллифларидан Эврипид «Ифигения Авлида меҳробида», Гелиодарнинг «Эфиофика» асарларида бегуноҳ, энг яхши инсонларни «худолар»га қурбон қилиш тасвирланган.

Дафн маросимларида қурбонликнинг энг ваҳшиёна кўринишини XIII асрдан олдинги мўғулларда учратамиз. Мўғулларнинг ижтимоий тузуми ана шундай ваҳшиёна усулларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Олтин Ўрдага ва Мўғул ҳокони Хубилайхон саройига (Эронга) саёҳат қилган Марко Полонинг ёзишича, Мунка хон вафот этганда, уни дафн қилиш учун уйдан қабрига олиб бораётиб: “Сен ҳам у дунёга равона бўлиб, ҳоконимизга хизмат қил!” деб йўлда дуч келган йигирма минг одамнинг боши олинган.

Яна бир далил: Эронда мўғул ҳокимиятига асос солган Халокухон (хукмронлик йиллари 1256–1265) вафот этганда, уни дафн қилиш маросими тўғрисида Эрон тарихчиси Вассофнинг ҳикояси бор. Унинг ҳикоя қилишича, Халокухоннинг қабрига турли буюм ва қимматбаҳо нарсалар билан бир қаторда, чиройли кийинтирилган гўзал қизларни ҳам бирга қўшиб кўмганлар. Одамларни тириклайин дафн қилиш, назр сифатида дарёга одамларни тириклай улоқтириш ҳолатлари мўғуллар ҳукмронлиги даврида кўп учрайди². Бу даврда мажусийлик дини билан жамият ўртасида номувофиклик юзага келди. Аввалги диний оқимлар жамият талабларига жавоб бера олмай қолди. Ибтидоий фикрлаш тарзи ўрта асрлар учун мақсадга мувофиқ эмаслиги аён бўлиб қолди. Шу боис мўғуллар Олтин Ўрда маданиятида исломни қабул қилдилар ва маънавий жиҳатдан анча олдинга силжиш юз берди.

Ибтидоий фикрлаш тарзининг ўрта асрларда ҳам учраганини илк диний шакллардан анимизм ва фетишизмга боғлаш ўринлидир. Ҳар иккала дин шакли ўз даврида ахлоқий қарашларнинг маълум бир кўринишларини ифодалайдиган бўлди.

Ёзув маданияти. Инсон пайдо бўлгандан бошлаб ҳаётининг кўп қисмини ёзувсиз ўтказди. Халқларни ёзувга эга бўлган ва ёзувсиз деб икки тоифага бўлиш кўп тарқалган атамидир. Бундай бўлиниш ёзувнинг аҳамияти тўғрисида гувоҳлик беради.

Ёзув ва нутқ ахборот турларидир. Бунга имо - ишораларни, турли сигналларни (ҳуштак, қарсак, дўмбира чалиб жангга чорлаш ва ҳ.) ҳам қўшиш мумкин. Ахборотнинг бу турларини шарҳлашга ҳожат йўқ. Аммо ахборотнинг кўп турлари, жумладан нутқ ҳам, бир лаҳзалиқдир, улар замон ва маконда чекланган, узоқ муддатли эмас.

Бундай ахборот турлари даврга нисбатан фаол ёки нофаол бўлиши мумкин. Масалан бугунги кунда ёзув такомиллашган пайтда турли ишора ва сигналлар ёзув сингари муҳим ахборот вазифасини бажара олмайди ва бунга эҳтиёж ҳам йўқ. Инсон ёзувсиз яшаган пайтда асосий ахборотни юқоридаги воситалар бажарди. Масалан,

² Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Олтин ўрда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956, 138–бет

ибтидоий жамоа тузуми пайтида қабила бошлиғи қабилага етарли озиқ-овқат заҳираси, асбоб-анжомлар, чорва миқдори, жанг қилишга қодир эркакларнинг миқдорини ва ҳ.л.ларни билиши керак эди. Аммо буларнинг ҳаммасини хотирада сақлаб туришга инсон хотираси ожизлик қилади. Бунинг учун ахборотнинг қандайдир воситасини ўйлаб чиқиши лозим эди. У воситаларни топди: ё турли шаклдаги чўпдан, ёки ранглардан, ёки турли шакллардан фойдаланиб, миқдор тушунчасини англатадиган бўлди. Бу усул ёзув тарихида илк босқич бўлиб, *буюмли ёзув* деб ном олди.

Инсоният дастлаб буюмлардан эслатувчи воситалар сифатида фойдаланди. Бу воситалар фикрни узатмас, балки эслатарди, холос. Бирор топшириқ ёки илтимосни бажаришни эслаб қолиш учун рўмолнинг учини тугиш одати шундан қолган. Бора-бора буюмларга аниқ маъно бериладиган бўлди. Буюмлар энди олдиндан келишиб олинган нарсаларни билдирадиган ўзига хос шартли белгилар ҳисобланди. Чўпхатга ёки дарахт танасига кертиб белгилар ўйиш, тугунчалар, тизимчалар, уруш эълон қилиш вақтида камон ўқидан фойдаланиш шундай шартли белги вазифасини ўтади.

Рақамларни билдириш учун инсон тахталаларни кертиб белгилар ўйишни ўйлаб чикарди. Хатчўплардан шартномалар тузишда фойдаланилди. Шартномани тузиш пайтида хатчўп қоқ ўртасидан иккига бўлиниб, ярми шартлашувчиларнинг бирига, иккинчи ярми иккинчи томонга берилган. Хатчўп бўлаклари бирлаштирилганда, кертиклар бир - бирига мос келарди.

Тўғри ҳисоб - китоб олиб бориш учун тизимчалардан фойдаландилар. Перулик чўпонлар, Лотин Америкаси ва Африкадаги баъзи халқлар ҳозир ҳам тизимчалардан фойдаланадилар. Бир тизимча - ҳўкизларни, бошқа тизимча - сигирларни санаш учун ишлатилади. Сигирларни санашда ишлатиладиган тизимча ҳам икки тутамга ажратилади: бир тутами билан бўғоз сигирлар саналади, яна бир тутами билан бузоқлар саналади. Тизимчадаги тугунлар сони шу чўпонларнинг подасида неча бош мол борлигини билдиради.

Қадимги хитойларда ҳисоб - китоб ишларида тизимчалардан фойдаланиш кенг тарқалган. Кўпчилик халқларда вақт ҳисоби ҳам тугунчалар орқали олиб борилган.

“Ахборот ҳассалари” ҳам ўзига хос буюм мактуб вазифасини ўтаган эди. Қабила бошлиғи ўз ваколатини ҳассани олиб борган элчи орқали тасдиқлаган. Ҳассага кертиб белгилар ва хотира нишонлари туширилган. Элчи белгига қараб ўзига қанча топшириқ берилганини хотирасига келтирган.

Буюмли ёзувнинг ажойиб намунасига яна бир мисол ҳозирги Перунинг қадимги аҳолиси инкларда учрайди. Инклар тугунлардан иборат мактублардан фойдаланганлар. Мазкур буюмли ёзув билан боғлиқ тарихий ривоят ҳам бор. Ривоятга кўра, XVI асрда инкларнинг ватанига испанлар ҳужум қилади. Инкларнинг бойликлари тўғрисидаги афсоналар испанларни бу мамлакатга олиб келган эди. Испан истилочилари йўлбошчиси Писсаро инкларнинг олтинларини қўлга киритиш учун турли йўللارни қидиради. У инк шахзодалари ака-ука Ата-валпа билан Волкар ўртасидаги тахт учун курашдан усталик билан фойдаланади. Писсаро Ата-валпани ўз лагерига алдаб олиб келиб, қамаб қўйди. Уни қутқармоқчи бўлганлардан: “Ата-валпанинг эвазига у қамаб қўйилган хонани (ҳажми 70 куб метр - Н.Р.) қимматбаҳо тошлар ва олтин билан тўлдирсаларингиз, озод қиламан”, деб талаб қўяди. Инк чопарлари мамлакатнинг турли бурчакларига бориб, олтинни билдирувчи сариқ тизимчалардан иборат “мактуб” олиб келдилар. Тизимчаларда кўп тугунчалар бўлиб, қаерга қачон, қанча олтин келтириш керак, деган маънони билдирарди. Аммо Ата-валпа ўлдирилади. У ўлими олдидан “мактуб”ини қабиладошларига юборишга улгуради. “Мактуб” буйруқ бўлиб, олтин ёмбига боғланган ўн учта тугундан иборат эди. Инклар Ата-валпадан буйруқни олган кунёқ ибодатхоналардаги жамики олтин у жавоҳирларни олиб кетиб, номаълум жойга яширишга улгурдилар.

Ёзувнинг бу тури бугунги кунда ҳам кенг истифода этилади. Кийим сотувчи дўкандор ўз товарини тарғиб қилиш учун оғзаки тарғиботдан ҳам, айти пайтда товарни кўргазмага қўйиш орқали ҳам фойдаланади. Ёки қора ранг оилада кимдир вафот этгани

тўғрисида хабар беради, узук “Мен оилалиман“ деган ахборотни ташийди. Ҳарбийларнинг поғонидаги юлдузлар уларнинг унвонини билдириб туради.

Буюмли ёзувнинг бугунги кўринишлари кўшимча ахборот бажаради. Аммо ёзувли даврларда буюмли ёзув ҳарфли ёзувдан кўра муҳимроқ, таъсирлироқ вазифани бажарди. Мана бу тарихий воқеа бунинг ёрқин намунасидир.

Геродотнинг ёзишича, Эрон шоҳи Доро билан искифлар шоҳи Иданфрис ўртасида жанг давом этарди. Иданфрис Доро аскарларига кутилмаган жойда қўққисдан зарба бериб, гангитиб кўярди. Геродотнинг хабар беришича, Доро кўшини 700 минг кишидан иборат эди. Шунга қарамай, Доро, искифларни мағлуб қилиш у ёқда турсин, катта талафот кўрарди. Ниҳоят, Доронинг сабр–тоқати тугади, У искифлар шоҳи Иданфрисга мактуб йўллади. Мактубда шундай сўзлар битилган эди: “Тентак! Икки йўлдан бирини танлаш учун сенга имкон бору аммо сен қочиб, юрганинг - юрган. Агар менга қарши туришга ўзингни қодир ҳисобласанг, дайдиб юришни бас қил, мен билан жанг қил. Агар заифлигингни тан олсанг, қочиб юриб овора бўлма. Ундан кўра ер – сувингни султонингга сийлов қилиб бергин - да, у билан келишув битимини тузгин”.

Иданфрис жавобни кечиктирмади. “Менинг аҳволим бундай, шоҳ! Мен авваллари ҳам бирор кимсадан кўрқиб қочмаганман, ҳозир ҳам сендан кўрққанимдан қочаётганим йўқ. ... Сен учун сийлов қилиб ер–сув ўрнига ўзингга лойиқ бошқа нарсаларни юбораман. Ўзингни менинг султоним, ҳокимим деб айтганинг учун хали адабингни ейсан!”

Иданфарс мағрурона жавоб берди. Бироқ айтганлари қуруқ гап эмасди. Доро искиф даштларининг ичкарисига кириб бориб мушкул аҳволга тушиб қолди. Искиф шоҳлари Дорога ғалати совға - қуш, сичқон, қурбақа ва бешта ўткир ўқ юборди. Эронийлар бундай совғанинг маъносини чопардан ҳар қанча сўрасалар ҳам, у бир хил жавобни такрорлайверди: “Менга “совға”ни топшириш буюрилган, маъносини тушуниш ўзларингизга ҳавола”.

Эронийлар бу “совға”нинг маъносини тушунишга кўп уриниб кўрдилар. Доронинг ўзи муғомбирлик қилдими ёки совғанинг маъносини ҳақиқатан ҳам шундай тушундими, ўз фойдасига, бир ёклама “ўқиб тушунтириб берди”. Унинг “ўқиш тамойили” қуйидагича бўлди: “Сичқон ерда яшайди ва инсон сингари ерда битадиган ноз–неъматлардан баҳраманд бўлади. Қурбақа сувда яшайди, бинобарин, искифлар ўзларини суви ва ери билан бирга менинг ихтиёримга топширадилар. Ўқлар эса искифларнинг менинг лашкарим олдида қуроллари ташлаганини билдиради”.

Искифлар “совға”сини бундай шарҳлаш ҳеч кимда ишонч ҳосил қилмади, совғанинг маъносини ечишни Доронинг маслаҳатчиси Гобрий ўз зиммасига олди. У совғани жуда тўғри “шарҳлади”. “Совға” искифларнинг шарти бўлиб чиқди: “Агар сиз, эронийлар, қуш каби учиб ғойиб бўлмасангиз, ё сичқон каби ер тагига кириб кетмасангиз, ё қурбақа сингари ботқоқликка шўнғимасангиз, у ҳолда мана шу ўқлардан шикаст еб, шу ерларда қолиб кетасиз”.

Гобрий ҳақ бўлиб чиқди. Эронийларнинг кучи камаяверди. Кўп ўтмай Доро шармандаларча орқага чекинди. Искифларнинг тadbир билан қилган ҳужумларига бардош бера олмади.

Ёзувнинг кейинги босқичи *расм*ли ёзувдир. Бу турдаги ёзув *пиктографик* ёзув деб ҳам юритилади. Буюмли ёзув билан расмли ёзув ўртасидаги чегара ноаниқ. Инсоният қайси даврдан бошлаб буюмли ёзувдан расмли ёзувга ўтгани аниқ эмас. Аслида иккаласининг вазифаси ибтидоий даврдаги одам учун бир хил вазифа бажарган. Аммо ёзув таракқиёти учун расмли ёзув катта қадам бўлди. Расмли ёзув пайдо бўлиши билан ёзув учун турли материаллар - тош, тахта, лой тахтачалар ёки қоғоз парчалари пайдо бўлди.

Гарчи расмли ёзув билан сурат ўртасида чегара йўқ бўлса ҳам, уларни аралаштирмаслик керак. Суратда аниқ, юз берган ёки бирон кечинмани ифодалайдиган ҳодиса муҳрланган, яъни сурат бадиий–эстетик тасаввурлар объекти бўлиб хизмат қилади. Расмли ёзув эса ахборот ташийди. Масалан, *кўз ёши* - бевани, *бош суяги* – ўлимни билдиради.

Идеографик ёзув расмли ёзувга узвий боғланиб кетган. Идеографик ёзувнинг илк намунаси Марказий Америкада истиқомат қилган ацтек халқидан болалар тарбиясига оид бир “ҳикоя”си бизгача етиб келган. Испанлар Американи босиб олгунларига қадар ацтеклар қудратли давлат қурган эдилар. Расмда ўн бир доира бўлиб, болаларнинг ўн бир ёшини билдиради, яъни ота–она болаларини ўн бир ёшгача боқиши шарт. Иккита катта доира эса “нон” деган тушунчани билдиради. Суратда ота боласини олов устида тутиб турибди. Бу - болани ножўя қилиқлари учун жазолашни билдиради. Яна пастроқда ўн бешта доирача бор. Бу доирачалар болаларнинг ўн беш ёшгача ота–она назорати остида каттиқ турганини билдиради. Боланинг ўтирган одам томонга кетган оёқ излари - ўн беш ёшдан кейин руҳоний ҳузурига таълим олиш учун борганини англатади.

Идеографик ёзувнинг расмли ёзувдан фарқи шуки, идеографик ёзувда ҳар бир белги бир тушунчани англатади.

Идеографик ёзувнинг энг қадимий намунаси Мисрдан топилган бўлиб, милоддан олдинги учинчи минг йилликка мансубдир. Наполеон Мисрга юриш қилган пайтда бу ёзув битилган машҳур “Розетта тоши” (тош топилган жойнинг номи билан аталди) топилди. Бу ёзувдаги бир белги бир буюм номини ёки ҳаракатни ифодалагани аниқланди. Масалан, қанотини ёзиб турган қуш “учмоқ” ҳаракатини, ўртасида қора нуқта бор гардиш “куёш” сўзини, кўлида қурол ушлаган одам “жангчи”, оёқ сурати “юрмоқ” ҳаракатини ифодалаган. Идеографик ёзувнинг кўплаб намуналари папирусларга, эҳромлар деворларига, ҳайкалларга, тош тобутларга битилган. Европадаги кўп шарқшуносларнинг Миср ёзув маданиятини ўрганишига Розетта тоши сабаб бўлди.

Шумерлар яратган ёзув бўғинли ёзув тури бўлиб, идеографик ёзув билан ҳарфли–товушли ёзув ўртасида турадиган алоҳида ёзув тури эди. Шумерлар дostonларни, тарихий воқеаларни, фанларнинг турли соҳаларига оид кашфиётларни ёзиб олиш учун ҳозирги товушлар сингари белгиларни киритдилар. Ёзув маданияти тараққиётида шумер ёзуви анчагина олдинга силжиш бўлди.

Жамият тараққий эта борган сари, ахборотни узоқ масофага етказиш эҳтиёжи туғилди. Бугун ер юзида қўлланаётган ҳарфли–товушли ёзув ана шу босқичларни босиб ўтди.

Илк ҳарфли–товушли ёзувни финикийлар ижод қилганлар. Финикий ёзувининг пайдо бўлиши ёзув тарихида кескин бурилиш ясади. Финикий ёзуви таъсирида оромий ёзуви шаклланди. Оромий ёзуви эса шарқдаги бир қатор ёзувларга манба бўлди. Оромий ёзувининг бизгача етиб келган қадимги намунаси милоддан олдинги IX асрга оиддир. Оромий ёзуви ва тили Шарқдаги кўп мамлакатларда, хусусан, Мисрда, Кичик Осиё ва Ҳиндистонда халқаро ёзув ва тил даражасига кўтарилди. Қадимги ёзувлардан бири бўлган иброний ёзуви ҳам оромий ёзувидан келиб чиқди.

Хуллас, ёзувнинг ҳар бир тури инсониятнинг эҳтиёжи туфайли пайдо бўлди. Ёзув инсониятнинг энг буюк кашфиётларидан биридир. Ёзув маданияти илк бор Шарқда пайдо бўлиб, шаклланди.

Китоб ва китобатчилик. Китоб маданий тараққиётнинг илк босқичида юзага келган бадий ва илмий тафаккур маҳсулидир. Китобнинг илк кўринишини бугунги китоб шаклида тасаввур қилиб бўлмайди.

Китоб яратиш узоқ тарихга эга. Ёзиш учун энг қадимги материалдан бири тош бўлиб, ёзув асбоби сифатида тош пичоқ ишлатилган. Библияда - “Чиқиш” китобида Ўнта Амр тўғрисидаги ҳикоя бор. Бу ҳикояда биринчи марта тошга ўйиб ёзилган илк ёзув тўғрисидаги маълумот учрайди. Аммо бу китоб қачон ёзилгани тўғрисида маълумотга эга эмасмиз.

Лой тахтачалар. Бизга етиб келган китоб намуналари шумерлар яратган “лой китоблар”дир. Бу китоблар милоддан олдинги тўртинчи минг йиллик ўрталарига оиддир. Шумерларнинг миҳхати Яқин Шарқ ва Кичик Осиё мамлакатларида кенг тарқалган.

XIX аср охирида америкалик олимлар қадимги шумерларнинг Ниппур шаҳридан миҳхатда битилган бир неча мингта лавҳа топганлар. Ниппур тахтачалари 62 хонага

жойлаштирилган экан. Бу кутубхона кутилмаган кашфиёт бўлди. Аммо кутубхона олимларни ташвишга солиб қўйди. Чунки лавҳалар - тахтачаларнинг уваланиб кетиш хавфи бор эди. Тахтачаларни зах ердан чиқариб олиб, қуёшда қуритдилар, кейин оловда пиширдилар.

Олимлар шумер кутубхоналарини фан тармоқларига ажратиб тасниф қилдилар. Биринчи тури - қишлоқ хўжалигига оид эди. Иккинчи тури - мактабга тегишли матнлар (мактаб ўқувчилари учун дафтар вазифасини бажарган тахтачалар). Бир қисм матнлар шох саройи хўжалигига оид ҳужжатлар бўлиб, кемани тузатишга юборилган қуллар миқдори тўғрисида. Бир қисм китоблар - математика, тарих фанларига алоқадор эди. Шумер математиклари теоремаларни исботлашни билганлар. Масалан, тахтачаларнинг бирида учбурчак исботланган бўлса, иккинчисиди - фанда Эвклид назарияси номи билан маълум бўлган назария исботланган. Шунингдек, дори тайёрлашга оид рецепт ёзилган тахтачалар ҳам топилган. Дори тайёрлашда ишлатиладиган ўсимликлар, ҳайвонлар турлари ва аъзолари, минерал моддаларни ёзиб қолдирганлар.

Қадимги шумерларнинг миф ва афсоналарини, мақол ва маталларини ўз ичига олган кўплаб тахтачалар ҳам бор. Масалан, “Гилгамиш” достони шулар жумласидандир. Библиядаги “Тўфон” афсонаси ҳам аслида “Гилгамиш” достонида бор эканини олимлар исботлаганлар.

Немис мусикашуноси К. Закс шумер тахтачалари билан қизиқиб қолди. Унда шумерларнинг “Инсониятнинг пайдо бўлиши ҳақида”ги ривоят билан бирга, “мусика ёзуви” деб ҳисобланадиган миххат белгилари мавжуд экан. Олимнинг фикрига кўра, бу тахтачада арфа учун қуй ёзилган бўлиб, ривоят мусика жўрлигида ижро ўқилган.

Оссурия подшоҳи Ашшурбаннипалнинг кутубхонаси қадимий замонлардан қолган ноёб ёдгорликдир. У ўзи тўғрисида шундай ёзади: “Мен, Ашшурбаннипал, Нобу донолигига эришдим, жамики хаттотлик санъатини ўргандим, барча усталарнинг барча билимларини ўзлаштирдим. Камон отишни, от ва жанг аравасида юришни ўргандим, жилов тутишни билдим... Донишманд Адапнинг хунарини ўрганиб, хат ёзиш санъатининг яширин сирларини очдим, мен илоҳий ва заминий қошоналар ҳақида ўқиб, улар хусусида фикр юритдим. Мен хаттотларнинг мажлисида қатнашдим... Мен тезда тушуниш қийин бўлган кўпайтириш ва тақсимлашдек мураккаб масалаларни ечдим”.

Бу парча, ҳақиқатан ҳам, Ашшурбаннипалнинг ўз қўли билан иккита сопол тахтачага ёзилган. Бу шох бундан икки ярим минг йил муқаддам Оссурия пойтахти Найнавода бениҳоя кўп китоб тўплади. Ашшурбаннипал хаттотларини турли мамлакатларга юборди. Хаттотлар қадимий китобларни қидириб, нусха кўчирдилар. Китобларнинг кўпида нусханинг аслиятга тўғрилигини исботловчи дастхат бор эди: “Қадимий китоб аслидан кўчирилгани тўғри ва солиштирилган”. Баъзи аслият намуналари жуда қадимий бўлганлиги сабабли айрим белгилари ўчиб кетган тақдирда ҳатто “ўчиб кетган”, “билмайман”, деб белги қўйган.

Найнавонинг тақдири маълум: Бобил ва Мидиянинг бирлашган қўшинлари шаҳарни ер билан яксон қилиб, шаҳарга ўт қўйди. Шаҳарда бир неча кун давомида аланга кўтарилиб турди, ўлганларнинг ҳисоби чексиз эди. Шаҳар ўрнида саҳро пайдо бўлди.

Ўтган аср ўрталарида инглиз археологи О.Лэйард Найнаво харобалари ўрнида археологик қазув ишлари олиб борди. Ҳашаматли саройлар, эҳромлар Бобил халқининг юксак маданиятидан дарак берарди. О.Лэйард ва унинг садоқатли шогирди О.Рассам сарой ертўласидан ёнғиндан омон қолган китобларни топдилар. Тахтачалар ертўлага ағнаб ёнғиндан омон қолган экан. Тахтача-китоблар қутиларга жойланиб, Лондонга жўнатилди.

Бу китобларни ўрганиб чиқиш учун кўп меҳнат талаб қилинди. Бу ишга турли мамлакат олимлар қўшилдилар.

Маълум бўлишича, бу ерда бир неча тилларда ҳар хил адабиётлар сақланиб қолган эди (жумладан, шумер тилида ҳам): астрономик кузатувлар натижаси ва табобат ҳақидаги рисола, Оссурия подшоҳларининг солномалари, диний мазмундаги китоблар, мифлар ва

ҳ.лар. Халқ оғзаки ижоди намуналарини ўз ичига олган “Қалбни ларзага соладиган мунгли кўшиқ” ҳам диққатга сазовор эди. Бу китобда ёлғизлик туфайли оғир мусибатни бошидан кечирган одамнинг қайғули кечинмалари, ҳиссиётлари куйланган.

Бобилликлар ёзув учун юпқа тўртбурчак лой тахтачалардан фойдаланганлар. Сўзларни уч қиррали усулда юмшоқ лой юзасига ўйиб ёзганлар. Кейин тахтачаларни қуёшда қуритганлар. Археологлар бундай лой тахтачалар “кутубхона”ларини топганлар.

Ҳозирги Туркия ва Суриянинг шимолида қадимда Хет халқи яшаган. Ўтган асрнинг бошларида (1907 йили) немис олими Г. Винклер Бўғозкўлдан олиб борилган қазилма вақтида 10 мингдан ортиқ сопол тахтачаларни топди. Тахтачалар бобил тилида ёзилган эди. Бу тахтачалар Хет давлати ҳудудидан топилди. Айниқса, фиръавн Рамсес 11 нинг Хет шохига ёзган мактуби жиддий воқеа бўлди. Тахтачада Миср ва Хет давлатлари ўртасидаги шартнома ҳақида сўз юритилган эди.

Хет китоблари диний ақидалар, математика, ҳуқуқшунослик, тарих ва бошқа фан соҳаларига оид эди.

Кўпинча синган идиш парчаларига, сополларга эсдалик учун белгилар қўйганлар, ҳисоб–китобларни ёзиб борганлар. Ҳатто харид қилинадиган нарсалар рўйхатини тузганлар.

Мум суртилган тахтачалар. Ёзув учун тахтачалар ёғочдан ва фил суягидан таёрланиб, мум суртиларди. Бу тахтачалардан оссурийлар, юнонлар ва римликлар фойдаланганлар. Баъзан халқалар билан иккита тахтача бирлаштирилган. Учи ўткирилланган таёқчадан ёзув қуроли сифатида фойдаланилган.

Папирус. Мисрликлар пирамидалар қурилиши даврларига қадар қамишдан папирус тайёрлашни ўрганиб олган эдилар. Қамишлар Нил дарёси бўйларидаги ботқоқликларда ўсиб ётарди. Йўғон нам қамиш пояларни қатор қилиб териб, юпқа варақ бўлгунча ёғоч тўқмоқ билан ураверганлар. Варақларни қуритганларидан кейин ёзиш мумкин бўлган. Папирус қимматбаҳо ҳисобланган, ундаги ёзувни ювиб ёки артиб ташлаб, яна ўрнига ёзиш мумкин бўлган. Папирус ўрама китоблар яратишга туртки бўлди. Мисрликлар бизгача қолдирган мана шундай ўрама китоблар қиссалар, ҳисоб–китоб ёзувлари, мураккаб математик масалалар, марҳумларга аталган марсиялар, лирик шеърлар, астрономик кузатувлар, эртақлар, табобатга оид асарлардан иборат.

Мисрда энг қадимий кутубхона милоддан олдинги 1300 йилда пойтахт шаҳар Фивнинг яқинида бунёд этилган. Кутубхона Рамсес 11 га қарашли бўлган. Кутубхона пештоқи: “Қалб дармонхонаси” деб ёзиб қўйилган. Эҳромларда сақланадиган бу китобларга қоҳинлар бошчилик қилган. Аксарият кутубхоналар таълим маскани бўлган.

Папируслар фан соҳалари бўйича ўралган. Бир ўрамда жарроҳликка оид 48 ҳодиса қайд этилган.

Мисрликлар қамиш чўп билан ёзганлар. Сиёҳни ўсимлик мойида ёки дарахт ширасида эритилган қурумдан тайёрлаганлар.

Папирус - баландлиги тўрт метрдан ортиқ бўлган қамишдир. Папирусзорлар Нил дарёси қирғоқларини қоплаб олган, Исроилдаги Иордан дарёси қирғоқларида ҳам учраб турган.

Тери. Қўй, эчки, бузоқ ва кийикларнинг терисини қуришиб, қиртишлаб, тозалаганлар. Кейин таранг қилиб тортиб, ёзув учун юзаси текис бўлсин, деб ёғоч тўқмоқ билан урганлар. Пергамент деб аталган материал шундай тайёрланган.

Қамишнинг бир томонини ўткирлаб, текис ёзадиган қуролни ясаганлар.

Қоғоз. Китоб санъатида қоғоз кенг тарқалди. Хитойда илк бор қоғоздан фойдаланилган. Юнонистонда дастлабки китоблар кўчирилганда, бизнинг ҳозирги одатдаги китобларимиз ҳали кашф қилинмаган эди. Одамлар ўрама қоғозларга ёзганлар. Ўрама қоғозларни папирус, пергамент варақларидан ёки юпқа мисдан қилганлар. Варақлар елимлаб ёки тикилиб бирлаштирилган. Натижада эни ўттиз сантиметр, узунлиги ўн метргача бўлган лента ҳосил бўлган. Лентанинг иккала охириги томони чўпга ўраб маҳкамланган. Ўқувчи бир қўли билан чўпга ўралган ўрама қоғозни очиб, ўқиб бўлган

қисмларини иккинчи кўли билан нариги томондаги чўпга ўрайверган. Ўрама қоғозни ўраб бўлганларидан кейин, уни латта матога ўраб, хум идишларга солиб сақлаганлар. Ўрама қоғозларни бир жойдан иккинчи жойга олиб юриш ноқулай эди: узун ўрама қоғоздан бирор кичкина парчани топиш учун кўп вақт талаб қилинарди.

Милодий II асрда Юнонистонда Янги Аҳд бир китобга жамлангани маълум. Ўрама қоғоздан биринчи бўлиб шу пайтда балки юнонлар воз кечган бўлишлари мумкин. Ўрама қоғозлар ўрнига битта дафтарга бир неча папирус ёки пергамент варақларини бирлаштириш уларнинг ҳаёлига келиб қолди. Варақларни буклаб, тахланган ҳолда тикдилар. Кейин эса дафтар орқасига шунга ўхшаш дафтарларни қўшиб боравердилар. Китобнинг бундай илк шакли “кодекс” деб юритилади.

МИСР МАДАНИЯТИ

Илк цивилизация Осиё ва Африканинг қуруқ тропик ҳудудларидаги дарё бўйларида пайдо бўлган. Булардан энг қадимийси сифатида *қадимги Миср цивилизацияси* эътироф этилган.

Дастлабки Миср давлати қирқта шаҳар давлатдан иборат бўлган эди. Тахминан мил.ол. III минг йилликда ягона давлат ташкил топди. Мил.ол. XVI-XV асрларда қадимги Миср ғаройиб равишда гулаб-яшнади. Хозирги Туркиядан Эфиопиягача бўлган катта ҳудудни ўз ичига олди. Аммо қўшни давлатлар билан доимий равишда юз бериб турган доимий урушлар Миср давлатини таназзулга олиб келди. Мил.ол. VI асрда Миср Эронга, IV асрда эса Александр Македонскийга ўлжа бўлиб қолди. Мил. ол. I асрда эса Миср Римнинг бир вилоятига айланиб қолди. Рим империяси қулагандан кейин мил. VI аср охирида Миср Византия давлати таркибига кирди. VII асрдан сўнг Мисрда араблар ҳукмрон бўлди ва масихийлик ўрнига ислом ёйилди. Бу пайтда энди исломий маданият кучая борди. IX асрда Араб халифалиги қулагач, мамлакат яна мустақилликни қўлга киритди. XII-XIII асрларда Миср салиб юришларини бошдан кечирди. XVI асрда турк армиясининг ҳужумлари Миср давлатини қулатди. XIX аср охиридан эса Усмонли империяси таркибига кирди. 1922 йили Миср яна мустақилликни қўлга киритди.

Миср ҳудудида инсониятнинг илк ҳаёти излари мил.ол. ўнинчи минг йилликларга оиддир. Мил. ол.олтинчи - бешинчи минг йилликларда инсон ўтроқ яшагани кузатилади. Тадқиқотчиларнинг радиоуглерод усули билан аниқлашларича, Фаюм водийсида дон сақлайдиган чуқурликлар бўлиб, мил.олдан олдинги 4600-4300 йилларга оид экан. Одамлар бу водийда чўчка, қорамол, қўй ва эчки боққанлар, буғдой ва арпа экканлар. Тахминан мил. ол. 3100 йилларда иккита йирик шохлик – Қуйи Миср (Нил дарёси дельтасида) ва Юқори Миср (Нил дельтасидан Элфантингача бўлган жойлар) пайдо бўлди. Инсон бу ерда илк бор ёзувни яратди, иншоотларни, шаҳарларни барпо қилди, деҳқончиликни ривожлантирди, давлат барқарор бўла бошлади.

Мисрликлар мукамал календарни ишлаб чикдилар. Уларнинг календари бўйича, йил 365 кундан иборат эди. Мисрда календарнинг жорий қилингани астрономиянинг ривожланганидан далолат беради. Мисрликларнинг айтишларича, мамлакатнинг шаклий тузилиши маълум фазовий қонуниятларга асосланган экан, қачонлардир ҳудодлар фазони яратганларида, биринчи бўлиб Мисрни, кейин оламдаги бошқа мамлакатларни барпо қилган экан.

Одамларнинг ҳаёти кўп жиҳатдан Нилга боғлиқ эди. Шунинг учун жамият ҳаёти изчил йўлга қўйилди, сув омборлари ва каналлари режалаштирилган ҳолда қурилди, яхши сақланди. Ер тақсимланиши, сувга эғалик ҳуқуқи қатъий бошқарув асосида олиб борилди. Фиръавннинг аёнлари юқори ҳосил олиш учун зурур ишларни бажарардилар.

Мисрликлар қадимда ўзларининг мамлакатини «қизил ва қора» деб айтганлар. Нил дарёси суви билан суғорилган вилоятлардан ҳосил мўл олинарди, шунинг учун **Қора мамлакат** деб ном олган эди. Бу даврларда ёмғир кам ёғарди. Одамлар фақат Нилга умид боғлардилар. Айниқса, Нил дельтасининг ботқоқ жойларида папирус ва нилуфар гуллар кўп ўсган. Мана шу папирус ва гуллар Миср архитектурасининг шаклий томонига катта таъсир этди.

Қизил мамлакат деган ном ҳосилсиз жазирама иссиқ сахрога нисбатан ишлатиларди. Сахро мамлакатнинг шарқидан ғарбига томон ҳосилдор ўлкаларда оппок тасмага ўхшаб кўринарди.

Қадимги Миср маданияти беш минг йил олдин яратила бошлаган эди. Фақат кейинги йиллардагина Миср маданиятининг асосий нуқталари маълум бўла бошлади. Масалан, Мисрнинг мураккаб, мавҳум дини инсониятга XX асрнинг II ярми чорагида маълум бўлди. Маълум бўлишича, қадимги Мисрда 4000 худо бўлган экан. Бу худолардан ярми бугунги Миср бўйлаб кенг тарқалган ва ҳамма сажда қилаверган. Қолганлари маълум худуддаги одамлар сажда қиладиган худолар эди. Ҳамма худолар бош худонинг маҳсули ёки унинг бир қисми эди. Бош худони баъзи манбаларда куёш худоси Ра деб, баъзиларида Нетьер деб айтадилар.

Гарчи Миср маданиятида худолар ва уларнинг тасвири биринчи ўринда турган бўлса ҳам, дунёвий санъатга алоҳида эътибор берилган. Меъморлар, ҳайкалтарошлар, рассомлар юқори лавозимдаги одамлар ҳисобланган. Санъат – абадий ҳаётни бир авлоддан иккинчисига ўтказувчи восита деб қаралган. Фиръавнларнинг, худоларнинг ҳайкалларига санъатда кўпроқ эътибор берилган, мил. ол. XIX асргача Миср ҳайкалтарошлиги энг юқори чўққига кўтарилди. Бу санъат асарлари орасида фиръавн Эхнатон ва унинг хотини Нефертитининг ҳайкалчаси диққатга сазовор. Нефертити ҳам тож кийган ҳолда тасвирланган бўлиб, бир неча асрлар давомида Мисрнинг рамзий тасвири бўлган эди.

Ҳаммага маълумки, дунёнинг етти мўъжизасидан бири Миср пирамидаларидир. Бизга фиръавнлар Хеопс, Хефрон ва Микеронос давридаги пирамидалар етиб келган. Хеопс давридаги пирамида энг каттаси бўлиб, баландлиги 150 м.ни ташкил қилади. Пирамидаларнинг атрофида қабрлар бор. Бу қабрлар шохнинг қариндош - уруғлариники ва катта амалдорларники эди. Мазкур пирамида Хеопс (мил. ол.2551-2528 йилларда ҳукмронлик қилган) пирамидаси деб аталади. Олам мўъжизаларининг ўйхати бошида, Хитой деворидан кейин, ана шу пирамида туради. Дунёда инсоният қўли билан қурилган энг улкан иншоотлардан бири ана шу пирамидалардир. Хеопс пирамидасининг қурилишига 2,3 миллионга тош бўлаклари ишлатилган. Ҳар бир тош бўлакларининг оғирлиги 2,5 тонна чиқади. Хеопс даврида пирамидаларнинг сирти майдаланган кумдан қилинган тошлар билан қопланган. Бу тошларга ишлатилишидан олдин жило берилган. Худди шу тошлардан Қоҳирада мамлук султонларининг саройини қуриш учун ҳам фойдаланилган. Пирамидалар қурилишига кетган материаллар ҳажми тўғрисида қуйидаги далиллар бўйича хулоса чиқариш мумкин: инглиз олимларининг ҳисоблашларига кўра, битта Хеопс пирамидасига кетган материал Англиядаги жамики масиҳий жамоатхоналарининг қурилишига ишлатилган материалдан кўп экан. Яна шу ҳисоб - китоблар аниқланган: Хеопс пирамидасига ишлатилган тошлардан XX асрда Германиядаги ҳамма жамоатхоналарни қуриш мумкин бўларди.

2002 йили Европа ва Миср олимлари робот ёрдамида Хеопс пирамидаси устида тадқиқот ўтказдилар. Робот Хеопс пирамидаси ичига қандай кириб бораётганини бутун дунё телевизор орқали томоша қилиб турди. Археологлар техниканинг энг сўнгги ютуқлари ёрдамида Хеопс пирамидасининг энг муқаддас хонасига - сирли хонасига кириб бордилар. Тўрт минг йил давомида бу хонага инсон оёғи тегмаган эди. Икки соат давомида ўн икки сантиметрли «пирамидатешар» 65 метр туннелни босиб ўтиб, махсус дрель билан оҳактошдан қилинган эшикни тешди. Тешик орқали кичкина телекамерани ҳам олиб ўтди. Робот у ерда яна бир сирли хонага дуч келди. Хонанинг эшиги маҳкамланган экан. Шундай қилиб, хазина топилмади. Робот яна илгари юриши учун яна бир йил тайёргарлик керак бўлди.

XXI асрда археологлар қазув ишларида энг янги усулларни татбиқ қилиб, шуни тушундиларки, қадимги Миср архитекторлари айёрлик билан иш тутган эканлар: Фиръавннинг қабрини ҳар хил нопок одамлар булғамасин, деб одамларни чалғитиш учун ёлғондакам коридорлар қурган эканлар. Икки француз археологи Жак Бордо ва Франсин

Дармен дастлабки олти сулоланинг фиръавнлари қабрлари лойиҳасига оид барча маълумотларни йиғдилар ва ҳар бир қабрнинг батафсил хариталарини чиздилар. Тайёрланган хариталар асосида пирамидаларнинг ички ер ости йўллариининг бир неча юз метрини суратга туширдилар. Харита ва суратларни солиштириб, шуни аниқладиларки, ер ости йўлларидаги қўплаб туташган жойлар маҳорат билан қилинган сохта йўлларга олиб борар экан. Туташган жойлар тошни ўйиб ишланган бўлиб, сувалган ёки майдаланган тошга оҳак кушиб беркитилган экан. Шу тариқа горизонтал туташган жойлар сохта бўлиб чиқди. Аммо бу қазилма натижасида археологлар ҳақиқий йўлакни ва ҳақиқий тош деворни топишга муваффақ бўлдилар. Бу йўлак ва тош девор пирамиданинг яширин ковакларига кирадиган жойларини сир сақларди. Ўша ковакларни ташқаридан билиш мумкин эмас эди, чунки ковак жойлар кум билан беркитилган эди.

Қадимги Мисрда фалсафа мактаблари ҳам шаклланиган эди. Мактабнинг асосий баҳси «Нима бирламчи – раҳмми ёки моддий оламми?» деган мавзу эди. Худо Мемфиснинг руҳонийлари, жамики буюмлар бош худо Птаханинг тафаккури ва каломидан яратилган, деб ҳисоблардилар. Худо Гелиополнинг руҳонийлари эса моддий оламнинг бирламчи эканига ишонардилар. Уларнинг қарашича, илк сувлардан худолар ҳам, атроф оламдаги жамики ҳодисалар ва буюмлар ҳам келиб чиққан. Юнон философлари Миср руҳонийларидан ўрганганлари тўғрисида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор.

Қадимги Миср бутун қадимги дунё, жумладан, юнон ва Рим цивилизациясининг шаклланишига ва тараққиётига таъсир кўрсатган. Биронта цивилизация – на қадимни Рим, на қадимги юнон, на қадимги Хитой цивилизацияси Миср цивилизацияси каби қадимий ва узоқ муддат давом этган эмас. Миср жамияти ва маданияти ҳеч қандай ўзгаришсиз **уч минг йил** давом этган.

Қадимги Юнонистон маданияти

Қадимги Юнонистон маданияти тарихи беш даврга бўлиб ўрганилади:

1. Эгей ёки Крит-микен даври (мил.ол. III-II минг йилликлар) маданияти.
2. Гомер даври (мил.ол. XI-IX асрлар) маданияти.
3. Архаик давр (мил.ол. VIII-VI асрлар) маданияти.
4. Классик давр (мил. ол. V-IV асрлар) маданияти.
5. Эллинистик давр (мил.ол.IV асрнинг II ярми – мил. ол. I асрнинг ўртаси) маданияти.

Крит - микен даври энг қадимги цивилизация даври деб ҳам юритилади. Бундан ташқари, дастлабки уч давр қўпинча **классик давргача бўлган давр** деган умумий ном билан айтилади. Бундай ҳолда Юнонистон маданияти учта асосий даврга бўлинади: классик давргача бўлган давр, классик давр, эллинистик давр.

Эгей ёки Крит - микен даври

XIX асрнинг 70 - йилларида немис археологи Шлиман Эгей денгизи қирғоқларида қазув ишлари олиб борди. Қазув натижасида еттита шаҳарни аниқлади. Шҳарлардан бирида Шлиман олтин хазинасини топди. Бу хазина мил. ол. III минг йилликда яшаган шоҳга тегишли бўлган экан. Бу шоҳ ҳақида Гомер «Илиада» достонида шундай ёзган эди:

Муқаддас Троя ҳалок бўлар,
Приамнинг найзабардор халқи
Троя билан ҳалокатга учрар.

Приам шаҳри олтин хазина эгаси бўлган шоҳдан минг йил кейин барпо бўлган эди.

Троядан учинчи минг йилликнинг ўрталарига оид археологик қатламлар топишган. Шлиман бу шаҳардан катта қабр ҳам топди. Қабрга шарқона кўринишда, олтин билан безатилган либослар кийган эркак ва аёлнинг жасадлари дафн қилинган. Қабрда қурол ҳам бор эди. Антик санъатдан енгисиз узун кийим (хитон) маълум эдию аммо шарқона либослар ҳали учрамаган эди. Бу топилмалардан, Юнонистонда бошқа халқ маданияти

ҳам бўлган, деган хулоса келиб чиқади. Троядан Яна қалъа, сарой, қабрлар ҳам топилган. Бу сингари осори атиқалар Микендан ва Юнонистоннинг бошқа шаҳарларидан илгари ҳам топилган эди.

Юнонистон маданияти—узок тараққиёт маҳсули бўлиб, Шарқ мамлакатлари Билан Эгей денгизи бўйларида жойлашган юнон қабилалари билан Болқон ярим ороллариининг жануби, Крит ороллари ва бошқа Эгей денгизи ороллари, Эгей денгизининг Осиё қисми ўзаро муносабатлари натижасида пайдо булган. Бу жойлар Микен давлатлари деб ном олган. Иккинчи минг йиллик охирида Микен давлатлари Болқон ярим оролининг шимолидан бу ерга келиб ўрнашган ва бу ердаги қабилаларга қариндош бўлган юнон қабилалари томонидан тор - мор қилинди.

Гомер даври маданияти

Гомер даври маданияти асосан Гомернинг ва Гесиоднинг асарлари асосида белгиланади. Бу давр маданиятида худолар ҳақидаги мифлар асосий роль ўйнайди. Юнонлар Гомерни худолар ҳақидаги тасаввурларимизнинг ижодкори, деб баҳолаган эдилар.

Юнонистонда кўчиш даври (м.о. XI аср) тугаши билан зодагонлар ўзларининг ижтимоий-сиёсий тузилмасини яратдилар ва «Гомер илоҳий давлати»ни барпо қилдилар. Бу давлатнинг тепасига Зевс тасвири қуйилган бўлиб, бу культни бу ерга келган босқинчилар ўзлари билан бирга олиб келган эдилар. Зевс ерли худоларга дуч келганда, уларнинг вазифасини ўзига олиб, сиқиб чиқарди, бошқа худолар билан қўшилиб кетди ва уларнинг номларини ва сифатларини ўзига олди, Яна бошқа баъзи худолар билан муроса қилиб, бирга яшади, шунинг учун олдинги худолар Зевснинг укалари, сингиллари, болалари бўлиб қолди. Зевс баъзи худолар билан оила курди. Аммо Гомерда ҳам, Гесиодда ҳам худолар оламининг яратувчиси эмас, ўша худоларнинг ўзлари туғилганлар. Қачонлардир улар мавжуд бўлмаган эдилар.

Архаик давр маданияти

Архаик даврда юнон шаҳар - давлатлари шакллана бошлади, илмий тафаккур, шеърят ривожланди, фалсафа, театр пайдо бўлди, Юнон санъати тараққий қилди. Архаик даврда спорт ва мусикавий - бадий ўйинлар пайдо бўлиб, юнонлар ўзларининг худоларига бағишладилар. Мил. ол. 776 йилдан бошлаб худо Зевсга бағишланган спорт мусобақалари одатга айланди. Бу ўйинлар **Олимпия ўйинлари** деб ном олди ва тўрт йилда бир марта ўтказиладиган бўлди. Худо Аполлон шарафига бағишлаб ўтказиладиган спорт ва мусика мусобақалари Пифий ўйинлари деб номланди. Бу мусобақа ҳам тўрт йилда бир марта ўтказиладиган бўлди.

Юнонистоннинг анча ривожланган вилояти Иония (Кичик Осиёнинг ғарбий қирғоғида)да **натурфилософия** ривожланди. Материализм ва объектив қонуниятларни излаш бу фалсафий оқим учун характерли эди. **Фалес** (мил.ол. 624 – 546) ҳамма нарсаларнинг ибтидоси ва асоси сув деган бўлса, **Анаксимен** (тахминан мил.ол. 585– 525) - ҳаво, **Анаксимандр** (тахминан мил.ол. 611–546) - чексизлик, деб қараган эдилар.

Пифагор ва унинг издошлари, бутун борлиқнинг асоси миқдор ва миқдор муносабатларидир, деб ҳисоблаб, математика, астрономия ва мусика назарияси тараққиётига муҳим ҳисса қўшдилар. Машҳур юнон файласуфларидан **Гераклит** (тахминан мил.ол. 554 - 483) материянинг асоси олов, деган хулосага келди. Унингча, табиатда ҳам, жамиятга ҳам абадий ҳаракат ва кураш кетади.

Деярли ҳамма қадимги юнон файласуфлари математик бўлган эдилар. Булар – Пифагор, Афлотун, Арасту бўлиб, улар оламнинг миқдорий тавсифи тўғрисидаги фалсафий таълимотни ривожлантирди. Биринчи юнон файласуфи Фалес жиддий астрономик тадқиқотлар яратди, қуёш тутилиши тўғрисида башорат қилди, айна пайтда у савдогар, денгизчи, кўприксоz, ажойиб инженер, давлат арбоби бўлган эди.

Архаик даврдаги адабиётда эпик жанрлар етакчи роль ўйнади. Гомернинг “Илиада”си, “Одиссея”си (мил.ол. VIII асрнинг охири) бунинг намунасидир. Бу даврда яна Гесиод “Теогония” (яъни Худолар шажараси) ва “Меҳнат ва кунлар” дostonларини

ёзди. Эзопнинг (мил.ол.VI аср) масаллари ҳам юнон маданияти тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Архитектура ҳам ривожланди. Геометрик жиҳатдан тўғри шаклдаги колонналар, ҳайкалтарошлик, кулолчилик ривожланди. Айниқса, Коринфлик кулоллар идишларга нақш солишни ўйлаб топдилар. Бу даврда архитектура ва ҳайкалтарошликнинг бирлаштирилгани диққатга сазовордир. Ибодатхоналар ташқи томондан бўртма нақшлар билан безатилган, ичкарасига эса худоларнинг ҳайкалчалари қўйилган.

Классик давр

Бу давр Перикл, Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит, Эсхил, Софокл, Эврипид ва бошқа қатор алломаларнинг номлари билан боғлиқ. Бу даврда ҳайкалтарошлик ривожланиб, ҳайкалларнинг турли шакллари ва турлари яратилди. Мармар билан бирга бронзадан фойдаланиладиган бўлди.

Мил.ол. V асрда юнон жамиятининг маданий мезонлари шакллана бошлади. Овқат ва ичимликларда мўътадиллик, ахлоқда тийиқлик, ҳақиқатгўйлик, ўз сўзига содиқлик, ишда ҳалоллик, жисмоний бардошлилик ва бошқа қатор ахлоқий мезонларга кўра жамият одамларга баҳо берган. Инсонга ҳурмат шу тариқа шакллана бошлади. Спорт ривожланди, айниқса, болаларни соғлом тарбиялашга юнонлар куннинг кўп қисмини уйдан ташқарида - спорт залларида, стадионларда ўтказардилар. Шаҳар марказидаги бозор майдони одамлар ҳар куни йиғиладиган жой эди. Ҳамма янгиликларни улар шу ерда эшитганлар, Қолаверса, одамлар бу ерда бир-бирлари билан учрашиб, шахсий ишларини битирганлар.

Фидий, Мерон, Поликлет ва бошқалар классик давр *ҳайкалтарошлигига* асос солдилар. Рассомчиликда *Полигнона* (V аср бошлари) ва *Аполлодора* (V асрнинг иккинчи ярми) янгича усулларни, сюжетларни олиб кирдилар. Классик давр адабиётида *трагедия* ва *комедия* жанри пайдо бўлди. Эсхил (мил.ол. 525–456), Софокл (тахминан мил.ол. 496–406) ва Эврипид (мил.ол.485–406) трагедия жанрига асос солдилар. *Трагедия* Дионис шарафига ўтказиладиган маросимлардан келиб чиққан. *Комедия* ҳам Дионис шарафига айтилган сатирик кўшиқ ва рақслардан пайдо бўлди. Шу тариқа Юнонистонда драматик театр пайдо бўлди.

Милоддан олдинги V аср ажойиб архитектура иншоотларига бой. Жамоат бинолари сифатида *ибодатхона* кўп қурилган эди. IV асрда Юнонистонда иктисодий ва сиёсий таназзул кузатилади. Аммо маданиятнинг турли соҳалари ривожланиб бораверди. *Антик фалсафа* айна шу пайтда юксак чўққига етди. Учта файласуф - Сукрот, Афлотун ва Арасту антик фалсафани яратдилар.

Эллинистик давр

Александр Македонский босиб олган ерларда юнон маданияти тарқалган давр алоҳида босқич ҳисобланади. Бу даврдаги маданият эллинизм маданияти дейилади. Юнон ва маҳаллий маданиятнинг алоқалари ягона эллинистик маданият пайдо бўлишига ёрдам берди. Александр Македонский империяси йиқилгандан кейин ҳам алоҳида мустақил давлатларда эллинистик маданият сақланиб қолаверди (Миср, Салавкилар давлати, Пергам давлати, Бактрия, Понтий шоҳлиги ва б.).

Бу даврда илмий билимлар тараққий қилди. Архимед (тахминан мил.ол. 287-212), Эвклид (тахминан 365-300), Аристарх Самосский (мил.ол.320-250)ларнинг кашфиётлари юзага келди. Илмий билимларнинг тараққиёти йиғилган ахборотларни системалаштиришни ва сақлашни талаб қиларди. Бир қатор шаҳарларда *кутубхоналар* барпо қилинди. Улардан энг каттаси -Александрияда ва Пергамда эди. Филологиянинг грамматика, матн танқиди, адабий танқид соҳалари ривожланди.

Қадимги Рим маданияти

Қадимги Рим маданиятининг шаклланишига антик дунёдаги икки буюк маданият - этрусклар ва юнонлар маданияти анъаналари таъсир кўрсатди. Рим ибодатхоналари этруск ибодатхоналари намунаси бўйича қурилди, латин алифбоси ҳам этрускларнинг алифбоси асосида яратилди. Юнонларнинг таъсири мил.ол. III асрдан бошланди. “Одиссея”нинг латинчага таъсири Рим шеърисига таъсир кўрсатди. Аммо Рим шеърисига

том маънода халқ оғзаки ижодидан ўсиб чиқди.

Қадимги Рим тарихи уч даврга бўлинади:

1. Шоҳлик даври (мил.ол. VIII - VI аср бошлари).
2. Республика даври (мил.ол. 510 / 509 — 30 / 27 йиллар).
3. Империя даври (мил.ол. 30/27 – мил. 476 йиллар).

Рим цивилизациясининг тараққиёти Рим шаҳрининг ўсишига олиб келди, мил.ол. III–I асрларда Рим шаҳри аҳолиси I миллиондан 1,5 миллионга етган эди.

Антик даврга оид Рим меъморчилигининг ноёб намуналари сифатида **Пантеон** (ҳамма худоларга бағишланган жой)ни кўрсатиш мумкин. Пантеон – ибодатхона бўлиб, империядаги кўплаб халқларнинг бирлиги ғоясини гавдалантирадиган барча худолар учун қурилган.

Амфитеатр (юнон. amphit – атроф ва theatron – театр) томоша учун (кўпинча гладиаторлар жанги учун) қурилган иншоот бўлиб, чўзиқ шаклдаги майдон бўлган ва атрофида томошабинлар учун зинапоялардан иборат ўриндиқлар жойлашган. **Колизей** энг машҳур амфитеатр бўлиб, 50 минг томошабинга мўлжалланган эди.

Римда иссиқ ва совуқ суви бор ھаммомлар, гимнастика заллари, дам олиш хоналари қурилган. Кўп шаҳарларда 3–6 қаватли уйлар қурилган.

Империя даврида Рим шаҳарлари режаси анчагина яхшиланган, чиройли майдонларга, яшаш учун қулай бўлган уйларга алоҳида эътибор берилган. Нерон ҳукмронлиги даврида Римда ёнғин юз берган ва 14 та тумандан 10 таси ёниб тугаган. Бу туманларда уйлар асосан ёғочдан қурилган, йўллар тор эди. Ёнғиндан кейин император шаҳарни янги режа бўйича - кўчалари кенг, уйларни тошдан, император саройини ҳам тошдан қилиб қуришга фармон берди.

Империя давридаги шаҳарларнинг фарқли хусусиятларидан бири коммуникация воситаларининг-тош кўприк, водопроводлар, канализацияларнинг борлиги эди. Империя даврида Римда II та водопровод бўлиб, иккитаси ҳозиргача ишлайди. Ўша даврларда қурилган йўллар, кўприклар ҳозиргача хизмат қилади.

Римда фан ва маориф катта муваффақиятларга эришди. Таълим уч босқичдан иборат эди: бошланғич таълим, грамматика мактаби ва риторика мактаби. Императорлар риторика мактаби учун катта маблағ ажратардилар. Барча таълим босқичларида ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш ўргатилган. Ўрта мактабларда грамматика муаллимлари юнон тили ва еттита фандан - грамматика, диалектика, риторика, мусиқа, арифметика, геометрия, астрономияни ўргатганлар. Булар қаторида архитектура ва медицина ҳам ўқитилган. Охирги босқич олий таълим бўлиб, нотиклик санъати ва фалсафа ўқитилган. Мансабдор одам бўлиш учун ва сиёсатда риторикани эгаллаш шарт бўлган.

Рим таълим тизими юнонлардан намуна олган ҳолда ривожланди. Биринчи ўринда ҳуқуқ, тиллар, адабиёт, тарих, иккинчи ўринда математика турган эди. Олий таълимда фалсафадан кўра, нотикликка кўпроқ эътибор берилган.

Рим, Александрия, Афина, Корфаген шаҳарлари илмий марказлар сифатида фаолият кўрсатган эди. I–II асрларда Римда географик билимларга, тиббиёт ва тарихга эътибор берилган. Страбоннинг (мил.ол. 64/ 63 – мил. 23/24 йиллар), Птоломей (I–II асрлар)нинг китоблари яратилди. Плиний (I аср) физик география, ботаника, зоология, минералогияни ўз ичига олган “Табиий тарих” комусини ёзди. Тиббиёт ривожланди: Гален (129– 199 йиллар) нафас йўллари, бош мия бўйича тажрибалар ўтказди, биринчи бўлиб одам аъзоларининг анатомик тузилишини берди. Врачлар тайёрлаш учун мактаблар очилди.

Милоддан олдинги III асрда юнонлар таъсири остида Рим адабиёти пайдо бўлди. Муаррихлар юнон тилида Рим йилномаларини ёздилар. Жумладан, Цицерон (мил.ол. 106 – 43 йиллар) нинг публицистикаси Рим насрининг энг яхши намуналаридандир. Унинг 50 дан ортиқ нутқлари ва нотиклик назариясига оид ишлари сақланиб қолган. Цицероннинг ижоди Рим адабиётида “Олтин лотин даври”ни кашф қилди. Бу даврда насрнинг гўзал намуналари яратилди.

Рим *шеърияти* ҳам мил.ол. I асрда катта муваффақиятга эришди. лукреций (96–55 йиллар) нинг “Буюмларнинг табиати ҳақида” номли фалсафий поэмаси, Гораций (65–8 йиллар)нинг сатиралари, қасидалари ва бошқа шеърӣ асарлари, Овидий (мил.ол. 43 – мил.18 йиллар)нинг ишқӣ шеърлари ва мактублари Рим шеърӣятига асос солди.

Рим театр санъати, ҳайкалтарошлик юнонларнинг таъсири остида ривожланди. Аммо материаллар театр санъатида Рим жамиятининг ҳаётидан олинди. Ҳайкалтарошликда ҳам бизгача етиб келганлари юнонлар таъсиридан холидир. Ҳайкалтарошлар инсоннинг ички оламини кўрсатишга кўпроқ эътибор қаратганлар.

Римликларнинг диний эътиқоди дастлаб мажусӣликка асосланган эди. Милодий IV асрда Рим империяси Ғарбий ва Шарқӣ қисмларга бўлиниб кетгандан кейин, масиҳӣйлик ғалаба қилди ва католик оқими ҳаётга сингиб борди.

Хитой маданияти

Хитой — цивилизация илк бор пайдо бўлган тўрт мамлакатнинг бири бўлиб, қадимги Миср, Бобил ва Ҳиндистон қаторида туради. Расмӣ маълумотларга қараганда, мамлакатда беш мингта тарихӣ ва маданий ёдгорликлар мавжуд. Милоддан олдинги учинчи минг йилликда хитойликлар қизил, оқ, сафсар рангли сополлар ишлаб чиқарганлар. Сополарга тўрбурчак, тўлқинсимон шакллар солганлар. Хитой маданиятидан қолган энг ноёб ёдгорлик — алифбодир. Хитой ёзуви “иероглиф” деб аталадиган белгилардан иборат бўлиб, 50 минг белгидан, яъни иероглифлардан иборат. “Иероглиф” термини юнонча бўлиб, “тошга ўйиб ёзилган муқаддас белги” деган маънони билдиради. Бундан ташқари, 1958 йили хитой тилининг лотинлашган алифбоси ҳам қабул қилинган.

Кундалик ҳаётда 4–6 минг белги ишлатилади. Ҳозирда яхши маълумоти бор хитойлик 6–8 минг белгини билади. Газетани ўқӣй олиш учун 3–5 минг белгини билиш керак бўлади.

Алифбо Хитой маданиятидан энг ноёб меросдир. “Маданият” сўзи хитойчада “вен–хуа” деб айтилиб, “саводли бўлмоқ” маъносини билдиради. Хитой иероглифларининг хизмати шундаки, миллат ўз меросини сақлашга ва ёйишга, давлатни марказлаштириб, мустаҳкамлашга имкон берди. Хитой раҳбарияти иероглиф ёзувни хитой миллати ва маданияти бирлиги учун қафолат сифатида қарайди. Хитой иероглифлари яна ҳуснихат эстетикаси учун ҳам асосдир.

VII–XIII асрларда хитойликлар рассомчиликни санъатнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида ҳурмат қилганлар. Бу даврдан сарой деворларига, ибодатхоналарга солинган суратлар, миниатюралар сақланган. Бир неча метрли ўрама қоғозларда шаҳар ва сарой ҳаёти, табиат, портрет, майшӣй ҳаёт тасвирланган. Рассомлар гуручдан қилинган қоғоз ва ипакдан фойдаланганлар.

Қоғоз билан бирга хитойликлар биринчи бўлиб чой, чинни, порох, соябон, музқаймоқ, ипак ва гугуртни ўйлаб топиб, дунё бўйлаб тарқалган. Беш минг йил илгари илк бор дунёда бетон қуйиш технологиясини ишлаб чиққанлар. Гансу вилоятидаги архитектура комплекси шундан далолат беради.

Само ибодатхонаси (1420 йилда қурилган) Пекиннинг ўзига хос рамзидир. Бу ибодатхона думалоқ шаклда қурилган бўлиб, уч қаватли томи бор. Аслида бу ибодатхона император сайр қиладиган ўрама парк бўлган эди. Ибодатхона пойдеворининг диаметри 30 метр, баландлиги 38 метр. Ибодатхонанинг яна бир диққатга сазовор томони шуки, девор акс садо беради ва бир томондан иккинчи томонигача овоз ёйилади.

Ғор ибодатхоналар ҳам Хитой архитектурасининг эътиборга лойиқ томонларидандир. Асосан, тоғларни ўйиб ғорларда барпо қилинган будда ибодатхоналари тарихи 1000 йилдан нарига бориб тақалади.

Ғор ибодатхоналари орасида Гансу вилоятидаги Дунхуан шаҳрида барпо қилинган ибодатхона қадимги Шарқ санъатининг хазинаси деб ном олган. Бу ибодатхона Миншамань шаҳри этагидаги қояга ўйилган, узунлиги 1600 метр. Бу ибодатхоналар Могао ибодатхоналари комплекси дейилади. Ибодатхона қурилиши милодий 360 йилда

бошланиб, узлуксиз равишда 700 йил давом этган. Буюк ипак йўли шу ердан ўтган. Ибодатхона қурилишида савдогарлар, амалдорлар, оддий одамлар иштирок этганлар, назрлар атаганлар. Ибодатхона комплексида 735 ғор, 45 минг квадрат метр девор суратлари, 2415 та турфа рангдаги ҳайкалчапар сақланган. Бу ёдгорликлар 10 сулола ҳукмронлиги даврида барпо бўлган. 1988 йили ЮНЕСКО қарори билан мазкур ибодатхона комплекси жаҳон маданий мероси сифатида рўйхатга олинган.

Хитой архитектураси Япония, Корея, Жануби–Шарқий Осиё мамлакатлари архитектурасига кучли таъсир этган. Хитойда **фалсафий** ва **диний оқимлар** асосан милoddан олдинги биринчи минг йиллик охирида шаклланиб бўлган эди. Биринчи навбатда конфуцийлик ва даосизм пайдо бўлди. Хитойнинг маънавий маданиятида буддавийлик катта рол ўйнади. Буддавийлик Хитойга милodий I аср ўрталарида Ҳиндистондан кириб келди. VIII асрда Хитой ислом таълимоти билан танишди. Кейинроқ католик миссионерлари пайдо бўлдилар. IX асрнинг ўрталарида эса мамлакатга масиҳийлик кириб кела бошлади.

Конфуцийлик ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ. Конфуцийнинг (мил.ол. 551–479) бу таълимоти ғайритабиийликка асло алоқадор эмас. Шунинг учун конфуцийликни дунёвий таълимот деб атайдилар. Конфуций оила - қариндошлик алоқаларини ҳам давлат, ҳам диний нуқтаи назардан талкин қилди. “Давлат - битта оила, ҳукмдор, яъни Осмон ўғли бир пайтнинг ўзида халқнинг отаси ва онасидир”, деб баҳо берган эди.

Даосизм қадимги мифлар, халқ инонч - эътиқодлари, культларга асосланган эди. **Дао** - “йўл” деган маънони билдириб, унинг асосчиси лао Цзидир. У Конфуцийнинг замондоши бўлган эди.

Умуман, Хитой маданияти тарихи дунё маданияти тарихида муҳим рол ўйнади.

Ҳиндистон маданияти

Ҳиндистон қадимги цивилизация ўлкаларидан биридир. Қадимги Ҳиндистон оламга “Моҳобҳорот”, “Рамаяна” каби эпик асарларни, Калидаса каби буюк ижодкорни, “Панчататра”ни берган. Қадимги Ҳиндистон математика, астрономия, тиббиёт соҳасида катта муваффақиятларга эришди. Ҳозирги арифметикага асос бўлган сон тушунчасини ҳам ҳиндлар яратган.

Ҳиндистон мамлакати ва маданияти тарихи қуйидаги босқичларга бўлинади:

- Хоропп цивилизацияси,
- Веда даври,
- Маур даври,
- Гуптлар даври,
- Бобурийлар империяси,
- Замонавий тарих.

Хоропп маданияти мил.ол. 3200– 1300 йиллар оралиғида яшаган. Хоропп маданияти Месопотамия ва Мисрдан кейин учинчи ўринда туради. Хоропп маданиятининг энг муҳим томонларидан бири ерга борона билан ишлов беришнинг йўлга қўйилгани ва ёзувнинг яратилганидир. Хоропп маданиятининг энг қадимги марказлари Моҳенжо Доро ва Хоропп шаҳарларидир. Бу ва бошқа шаҳарлардан топилган археологик ёдгорликлар бронза даврига оиддир. Хоропп маданиятида инсон Европа ирқига мансуб бўлган.

Шаҳарсозлик маданияти ҳам бугунги архитектура талабларига жавоб беради. Моҳенжо Доро ва Хоропп шаҳарлари бир хил режа асосида қурилган ва кейинги даврларда ҳам ўзгартирилмаган. Асосий кўчалар тўғри тўрт бурчак ҳосил қилиб кесишган ва кварталлар ҳосил қилинган. Бу шаҳарларда сув тармоқлари ва канализация барпо қилинган. 2–3 қаватли уйлар қурилган.

Топилган ёзув намуналари 400 пиктограмма (расмли ёзув)дан ва бўғинли белгилардан иборат. Археологлар топган чизғида ўнлик бўлув системаси қўлланган. Тарих яна ғор суратларини, ов саҳнаси тавсирини ҳам сақлаган.

Веда даври иккинчи минг йилликнинг ўртаси ва биринчи минг йилликнинг ўртасига алоқадор бўлиб, бошқа мамлакатлардан Ҳиндистонга келган халқларнинг маданияти билан боғлиқ. Арийлар деб аталган бу халқлар чорвачилик билан шуғулланганлар. Аммо уларнинг келиб чиқиши ҳанузгача маълум эмас. Уларнинг тили ҳинд-европа тилларидан бири санскритнинг қадимги шаклига мансуб.

Милоддан олдинги XV асрда арийлар Шимолий Ҳиндистонга бостириб кирдилар ва бу ернинг туб аҳолиси дравидларни жанубга қувдилар. Ҳиндистон аҳолисининг тили асли дравид тилидир. Ҳинд тиллари гуруҳига кирувчи тилларнинг тўртдан уч қисми арийларнинг санскрит тилига қариндошдир.

Арий қавмлари Ҳиндистонга келганларидан (баъзи олимлар Ўрта Осиёдан, баъзилари Жанубий Рус чўлларида келган дейдилар) кейин маданий тараққиётда кескин ўзгаришлар бўлди. Ведалар айна шу даврда яратилгани учун Ҳиндистон тарихида **веда даври** деб юритилади. Ведаларда гарчи бир ўринда 3399 худо борлиги айтилса ҳам, 33 худо тўғрисида сўз юритилади. Худолар **заминий**, **самовий** ва **оралиқ** каби учга бўлинган. Арийлар кўп иззат қиладиган худо ёмғир ва момақалдиноқ худоси Индра бўлиб, унга 250 мадҳия бағишланган. Бошқа худоларга бағишланган мадҳияларда ҳам Индра номи эсланади.

Ведаларга тўртта асосий тўплам - Ригведа (мадҳия ведаси), Самоведа (куйлар ведаси), Яжурведа (қурбонлик ведаси), Атхарведа (афсун ва сеҳр-жодулар ведаси) дан иборат.

Ведалар ўша даврдаги турли билим соҳаларини - деҳқончилик, тиббиёт, геометрия, ҳунармандчилик, ҳарбий техника, астрономияни қамраб олади. **Упанишодлар** ҳам ведаларнинг охири жанрларидан биридир. “Упанишод” - инсонни худога (ёки устозга) яқинлаштирадиган нарсга деган маънони билдиради. Упанишодлар Ҳиндистоннинг энг қадимги фалсафий асарлари ҳисобланади. Упанишод буддавийликка, жайнизмга катта таъсир этган. Упанишоднинг асосий вазифаси шахс руҳини коинот руҳи билан бир хил деб қарашдан ва талқин қилишдан иборат эди.

Маур давлати Ганга дарёси бўйида барпо қилинган бўлиб, бу маданият буддавийликнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Маур сулоласи ҳукмдорлари буддавийликдан халқларни бирлаштириш учун фойдаландилар. Маур давлатидаги маданий ёдгорликлар **Ашок** (мил.ол. 268–232 йилларда ҳукмронлик қилган) номи билан боғлиқ. У жанг билан бошқа давлатларни қўшиб олди, кўп давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатди, фан ва санъатга эътибор берди, шаҳарлар барпо қилди. Ашок кўплаб будда ибодатхоналари қурдирди. Дунёвий адабиёт ҳам Ашок даврида ривожланди. Жумладан, “Артахаштра” номли сиёсий асар бу даврдаги муҳим ёдгорликлардан биридир. Асарда саройдаги зиддиятлар, фитналар, кимларнингдир сирли ўлими шеърӣ йўлда баён қилинган. Ашок вафотидан кейин Маур давлати таназзулга юз тутди бошлади.

Гуптлар империяси. Бу империя (319–540 йиллар) даврида мамлакат яна бирлашиб, қудратли давлатга айланди. Санскрит асосий тил бўлиб қолди. Гуптлар сулоласини қадимги ҳинд маданиятининг “олтин асри” деб атайдилар. Сулоланинг баъзи вакиллари, жумладан, Чандргупта ва Скандагупта шоир ҳамда мусиқачи бўлган эдилар. Буюк шоир ва драматург Калидаса Чандрагупта ҳукмронлиги даврида яшаган эди.

Бу даврда моддий маданият ривожланди: ипакчилик, сунъий суғориш ривожланди. Ҳунармандлар қурул ва зеб - зийнатлар ишлаб чиқаришда катта муваффақиятга эришдилар, ипак ва пахтадан нафис матолар тўқидилар. V асрда хунларнинг авлоди эфталитлар (оқ хунлар) бостириб кириб, Гуптлар империясига зарба бердилар.

Бобурийлар империясидан Агра шаҳри яқинидаги Тож Маҳал дунё архитектурасида тенгсиз иншоотдир. Иншоот 1631–1653 йиллар оралиғида Шохжаҳон ҳукмронлиги даврида барпо қилинган. Қурилиш ишларида Ҳиндистон ва Ўрта Осиёдан 20 000 одам иштирок этган. Сарой куннинг турли пайтларида турлича товланади. Тож Маҳал Ҳиндистонда кенг тарқалган шохлар макбарасига мансубдир.

Ҳинд маданиятидаги буддавийликнинг таъсири бутун дунё маданиятида сезилади.

Қадимги Ҳиндистон тиббиёти, математикаси бутун дунёда шухрат топди, тилшунослик, мантиқ, психология фанлари юқори босқичга кўтарилди. Ҳинд маданиятида анъанага содиқлик ва янгиликка интилиш барабар олиб борилмоқда.

Византия маданияти

Византия ўрта аср маданияти тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Византия ўрта аср оламига адабиёт ва санъатнинг энг юксак намунааларини берди. Византия таълимнинг юқори кўрсаткичи, маънавий ҳаётнинг фаоллиги, тасвирий санъатнинг таъсир кучи ва чуқур маъно ифодаси билан ўрта аср Европа мамлакатларидан бир неча асрга ўзиб кетди.

Византия давлати ҳудудида чорвачилик, қишлоқ хўжалиги ривожланди. Айниқса, антик даврдан қишлоқ хўжалиги асосларини ва ерга ишлов бериш, зайтун мойи ишлаб чиқариш, узумчиликни ўзлаштириб, катта иқтисодий кўрсаткичларга эришди. Византияда табиий бойликлар ҳам мўл эди. Тери ва тери маҳсулотлари етиштиришда ҳам энг илғор давлат эди. Аҳолининг этник таркиби турлича эди: катта қисмини юнонлар, улардан кейин сурёнийлар, яҳудийлар, фракийлар, қибтийлар, дахлар, Кичик Осиёдаги ерли майда халқлар, грузинлар ва арманлар ташкил қиларди. Византиянинг кўп халқлари, айниқса, шарқий қисмидаги халқлар ўзларининг турмуш тарзини, тили, маданияти, удумлари, урф-одатларини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар. Бора-бора юнонлар ҳар соҳада ҳукмрон бўлиб қолдилар. Илк Византия давлатида жиддий демографик ўзгаришлар, оммавий равишда қабила ва элатларнинг кўчиб келиши, босқинчиларнинг ҳужуми ва ҳоказолар эллинизмнинг¹ барқарорлашини қийинлаштирди.

Византия давлати икки давр чегарасида - сўнгги антик даврнинг барҳам топиши ва ўрта аср жамиятининг туғилиши чегарасида пайдо бўлди. Византия тарихининг илк даври дастлабки уч ярим асрни қамраб олади. Бу даврда Византия таркибига Рим империяси шарқий қисмидан ярми кирган эди. Римнинг шарқий қисми эса Болқон ярим ороллари, Кичик Осиёни, Сурия ва Фаластинни, Мисрни, Киренаик (Шимолий Африка)ни, Крит ва Кипр ороллари, Месопотамиянинг бир қисмини, Арманистонни, Арабистоннинг айрим ороллари, Қора денгиз бўйларини (жумладан, Қримдаги Херсонни ва Кавказдаги Лазикни) ўзи ичига олган эди. Манбаларнинг хабар беришича, бу даврда Византия ҳудуди 750 минг кв. км. дан ортиқ эди. Бу дегани - юқори деҳқончилик маданияти учун афзалликлар пайдо бўлди, деганидир. Бу ерда азалдан донли экинлар (буғдой, арпа, сули) ўстирилди, зайтунзор ва узумзорлар барпо қилинган эди.

Юнонистон, Кичик Осиё соҳилидаги вилоятлар, Сурия ва Фаластин боғ-роғлари, узумзорлари билан шухрат таратди. Фаластин эса хурмолари, писталари билан машҳур бўлди, Юнонистон ва Кичик Осиёнинг ички туманлари зайтунзорларнинг асосий марказига айланди. VI асрдан бошлаб Хитойдан Византияга ипак қуртини кўпайтириш санъати кириб келди. Византия империясида ипакчиликнинг маркази Финикия бўлди. Илк Византияда йирик шаҳарлар маркази ҳали антик шаҳар қиёфасини сақлаб келаётган эди. Тўғри солинган кўчалар, антик даврга оид ҳайкалчалар билан безатилган майдонлар илк Византиянинг алоҳида белгилари эди. Шаҳар ҳаётининг маркази, олдингидай, чиройли жамоат бинолари билан ўралган майдон бўлиб, бу майдон *агора* (ёки форум) деб аталарди. Ҳар бир шаҳарда театр ёки цирк мавжуд эди. Бойларнинг икки қаватли уйлари шаҳарнинг асосий кўчасида жойлашганди. Кўп шаҳарларда масиҳийлар жамоат бинолари ўсиб бораётган бўлса ҳам, ҳамон мажусийлар ибодатхоналари сақланиб қолган эди.

Византиянинг пойтахти Константинополь бўлиб, VI асрда Юстиниан ҳукмронлиги даврида ҳашаматли саройлари, ибодатхоналари билан машҳур бўлди. Империя пойтахти дунёвий маданиятнинг ўчоғи бўлиб қолаверди. VI асрда яшаган нотик Фелистий Константинополни “улуғворликнинг ғоят катта устахонаси” деб бекорга айтмаган эди.

¹ Эллинизм — Македонияли Александр Македонский (мил. авал. 362–332 й.) истилосидан кейин турли мамлакатларда пайдо бўлган маданият; бу маданиятда юнон тили ва юнон тафаккури ҳукмрон бўлган эди. Эллинистик давр Александр Македонский ўлиmidан бошлаб масиҳийлик таълимоти пайдо бўлгунгача даврни қамраб олади. Аммо Рим империяси эллинистик маданиятни давом эттирди. Шунинг учун Рим империяси қулагунга қадар, ҳатто ундан кейин ҳам, эллинистик маданият давом этди.

Византия маданияти мураккаб шароитда пайдо бўлди. Айрим ҳолларда зиддиятлар заминида қарор топди. Византия маданияти ғарбий Европа маданиятидан фарқли равишда варварлар босқинлари даврида юнон–рим анъаналари таъсири остида қолаверди. Аммо Византия маданияти империя ҳудудига ўрнашган кўпчилик халқларнинг тафаккури маҳсули бўлган бадиий анъаналарни ўзига сингдирди. Нафақат юнонлар, балки сурёнийлар, арманлар, грузинлар, Кичик Осиёдаги қабилалар, славянлар, Қрим халқлари ва лотин халқи Византия маданиятининг шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Кейин бу халқларнинг маданий тараққиёти *Византия цивилизацияси* деб юритиладиган бўлди.

Византия маданиятининг илк даври империяда мажусийлик, мушриклик ва якка худоилик, масихийлик ғоялари кураши шароитида шаклланиб ривожланди. Бу давр жамиятдаги мафкуранинг шаклланиш даври бўлди. Масихийлик дунёқараши антик оламнинг фалсафий, ахлоқий ва эстетик қарашлари билан кескин курашда шаклланди. Византия давлатининг дастлабки юз йилликларини дунёқарашдаги кескин бурилишлари асри деб қараш мумкин. Бу даврда мажусийликка асосланган эллинизм анъаналари ўрнини расмий мақомга эга бўлган масихийлик эгаллади. Мана шу илк даврдаги курашлар жараёнида неоплатонизмнинг² спиритуал фалсафаси қайтадан гуллаб–яшнади. Бир қатор неоплатончи файласуфлар етишиб чиқди. Прокл Диадох, Псевдо–Дионисий Ареопагит шулар жумласидандир. Маслагидан қайтган император Юлиан, IV асрда яшаган машҳур нотиклар Фемистий ва Ливаний, муаррихлар Аммиан Марцеллин ва Зосим (IV–V асрлар) мажусийликнинг охириги ҳимоячилари бўлиб майдонга чиқдилар, улар сўниб бораётган мажусий ғояларини қайта тиклашга ҳаракат қилдилар. Аммо неоплатонизм ғояларини кенг омма қабул қила олмади, чунки неоплатонизм ҳимоячилари ақидаларини ўзлаштириш учун оммадан чуқур билим талаб қилинар эди.

Масихийлик ўша даврнинг кўплаб фалсафий ва диний таълимотини ўзида мужассамлаштирди. Масихийлик ақидаларининг Византия маданияти тарихида пайдо бўлишида фақат Яқин Шарқдаги иудаизм, монийлик таъсир этиб қолмади, балки неоплатонизм ҳам кучли таъсирини ўтказди. Неоплатонизмдаги мистик ва илоҳий ақидалар, неоплатончиларнинг эстетик қарашлари масихийликдаги зоҳидлик билан уйғунлашди, бу таълимотларнинг бир - бирига яқинлашишига йўл очди. Масалан, илоҳий Учлик тўғрисидаги ақида-масихийлик таълимотининг асосий ақидаларидандир. Аслида бу ақида неоплатончиларнинг учлик ҳақидаги ақидасининг қайта талқинидир. Аммо масихийликда неоплатонизм ва монийлик хусусиятлари давом этган бўлса ҳам, масихийлик монийлик дуализми ва неоплатончилик монизмидан кескин фарқ қиларди.

Масихийлик қоришиқ диний таълимот бўлиб қолмай, балки алоҳида фалсафий тизим бўлган эди. Шу боис антик фалсафий таълимотлар билан масихийлик ғоялари ўртасида зиддиятлар кескинлашди. Ҳамма қадимий фалсафий ғояларни рад қиладиган илк масихийлик ўрнига аста–секин антик ва масихийлик дунёқараши ўртасида маълум келишув пайдо бўлди.

Умуман, бу даврдаги Византияда маданий ҳаёт юқори поғонага кўтарилди. Фанда, адабиёт ва санъатда мажусийлик ва масихийлик ғояларини, тимсолларини ажойиб равишда бирлаштириш кузатилади. Юқорида биз айтган мутафаккир, илоҳиётчи ва файласуф Псевдо–Дионисий Ареопагит шулардан биридир. Ундан катта адабий мерос қолди. Шунингдек, бир қатор диний рисоалар - “Илоҳий исмлар тўғрисида”, “Самовий иерархия тўғрисида”³, “Жамоат иерархияси тўғрисида” ва бошқа диний мавзудаги бир неча мактублари бор. Псевдо–Дионисий Ареопагитнинг катта диний–фалсафий тизими неоплатонизм билан масихийликни бирлаштиради. Унингча, Худо ва у сабабли мавжуд бўлган фазо самовий кучлар пастга тушадиган ирерахия кўринишида фикр қилинади.

² Неоплатонизм — антик фалсафада охириги ва энг узоқ давом этган давр (милодий III–VI асрлар) бўлиб, руҳий оламни моддий оламга нисбатан бирламчи деб қарайди; бу оқимга кўра, тажриба ва ақл воситасида эмас, балки мистик экстаз ҳолатида фалсафа олий босқичга эришилади.

³ Иерархия — юнонча сўз бўлиб, “хизмат пиллапоялари”, лавозим, унвонларнинг қуйидан юқорига кўтарилишини билдиради.

Жамоат боскичи тўғрисидаги қарашлари шундан иборатки, унингча, заминий жамоатнинг босқичлари самовий жамоат намунаси бўйича тузилади. Унинг қарашлари ўрта аср диний–фалсафий тафаккури тараққиётига маълум даражада ўрта аср маданиятининг бадиий жиҳатларига сезиларли таъсир этди.

Григорий Назианзин нафақат илоҳиётчи, балки истеъдодли ёзувчи, шоир ҳам эди. Унинг тақдири аянчли, зоҳидлар сингари танҳоликда кечди. У ҳаётнинг ҳамма машаққатларига шеъриятдан тасалли топди. У шеърларида замоннинг шафқатсизлигидан азоб чекаётганини, дўстларнинг хиёнатидан, ҳамфикрларнинг сотқинлигидан, жамоатлар ўртасидаги зиддиятлардан нолийди. Мана, унинг шу руҳдаги шеърларидан бир намуна:

Дўстлар - ғаним, хаста тана азоб тортади,
Оломон тошбўрон ила мени кутиб олади,
Қавм шол бўлган, руҳий фарзандлар
Ёлғиз мен билан видолашганлар.
Бошқалари шошилар мени сотгани,
Оҳ, бу эди ота–боболар ғами!
Мартабалари бўйича йиғилар улар,
Ёвузлашган нокаслар, унутган улар
Сирли зиёфатни, унутганлар
Чўпонлик хизматида ҳамма улушини.
Қулфатда қолганимда менга тасалли бермас,
Ўғирарлар улар ёлғизларга орқасини.

(Насимхон Раҳмон таржимаси)

Илк Византиянинг яна бир ёрқин истеъдодларидан бири шоир Роман Сладкопеевдир (V аср охирида туғилиб, 555 йилдан кейин вафот этган). У Байрутда туғилган. Роман ўз ижодида сурёний ва юнон анъаналарини омухталаштирди. Унинг буюк хизматларидан бири жамоатлар йиғинида куйланадиган мадҳияларда янгича поэтик шаклларни - ибодат поэмаларини яратиш бўлди. Бу турдаги поэмалар **кандак** деб ҳам юритилган. Бора - бора бу жанр православ жамоатларида Худони мадҳ қилишда бош ўрин эгаллади. Унинг ижодида ижтимоий ҳаёт, халқона тафаккур маҳсули бўлган шеърлар ҳам ўрин олган.

IV-VII аср ўрталарида Византияда ижтимоий–сиёсий ва ғоявий кураш кетди. Бу кураш Византия муаррихлари асарларида ёрқин акс этди. Бу давр тарихий асарларга бой. Илк Византия машхур дунёвий муаррихларнинг асарларини қолдирди. Булар - Аммиан Марцеллин, Евлампий, Олипиодор, Зосим, Кесарли, Прокопий Менаандр Протиктор, Феофилакт Симокатта ва бошқалардир. Булар истеъдоди, аклий қудрати, кизгин ижодий дунёқарашининг кенглиги жиҳатидан алоҳида ажралиб туради.

Феофилакт (VI асрнинг охири - VII асрнинг биринчи ярми) Византия историографиясини антик даврдан ўрта асрга олға сурди.

Феофилактнинг “Тарих” асари бор. У мазкур асарида давлат ҳокимиятининг сиёсий қарашларини аниқ, изчил баён қилади, идеал ҳукмдорнинг мукамал қиёфасини чизиб беради. Унингча, ҳукмдор ўз фаолиятини юргизар экан, унинг биринчи фазилати *мулоҳазақорлик* бўлиши керак: “Ҳукмронлигинг зўравонлигини идрок югани билан ушла, фалсафа рулдир, фалсафа ёрдами билан эса империянг кемасини бошқар”. Иккинчи фазилат-камтарлик бўлмоғи лозим: “Қўркув билан эмас, балки фуқароларингнинг майли бўйича хизмат қилишга интил, хушомадгўй гапларга ёзғириқни афзал бил. Ёзғириқ ҳаётда энг яхши устоздир”. Учинчи фазилат адолат бўлиши даркор. Император онгли тадбир билан адолат ва олийжанобликни бирлаштириши керак: “Беозорлик - ғазабни, қўркув - идрокни бошқарсин”. Масиҳга эътиқод қилувчи муаррих Феофилакт идеал ҳукмдордан яна масиҳийча солиҳлик ва шафқатни талаб қилади. Феофилакт асарнинг кириш қисмида инсоният идрокига юқори баҳо беради ва идрок - тарихнинг энг яхши ижоди, деб баҳолайди. Аммо тарих у ёки бу воқеанинг сабабини аниқламаса, бу фан самарасиз бўлиб қолаверади, деб ҳисоблайди буюк муаррих.

VII аср Византия тарихида қийин давр бўлди. Энг даҳшатли хавф Шарқдан - Ислом халифалигидан эди. Шу даврда истеъдодли лашкарбоши, империяни ҳарбий ва маъмурий жиҳатдан ислоҳ қилган Византия императори Ираклий (610 - 641) аввало Шарқда форслар устидан ғалаба қилди. Аммо кейин ислом лашкарлари уни орқага улоқтириб ташлади. Ираклийнинг сиёсатидан норози бўлган халқ босқинчи арабларни қўллаб - қувватлади. Ҳазрат Умар даврида, 634 - 640 йилларда ислом қўшинлари Фаластинни, Сурия ва Месопотамияни бўйсундирди. 636 йили мусулмонлар Ираклийнинг армиясини тор - мор қилди. Кейинги икки йил давомида Қуддус ва Антиохияни бўйсундирди.

Бу мамлакатларнинг ислом лашкарлари бўйсундирилиши империяга катта зарба бўлди. Миср қаршилик кўрсатмай таслим бўлди. 642 йили Византиянинг шарқий вилоятлари - қадимий маданиятга энг бой ҳудудлари қўлдан кетди. VII асрнинг охирида Шарқий Рим империяси қудратли Ўрта Ер денгизи давлати сифатида инқирозга учради. Унинг ўрнини ўрта аср Византия давлати эгаллади. Бу давлат ҳудудий жиҳатдан кичик бўлса ҳам, этник бирлиги томондан, сиёсий ва диний жиҳатдан жипслашди. Юстиниан даврида этник томондан турлича бўлган империя энди юнон давлати бўлиб қолди. Юнон тили расмий тилга айланди. Византия ижтимоий тузумнинг феодализм босқичига ўтди. Энди шаҳарлар қиёфаси ўзгара бошлади. Антик даврдаги тўғри кўчалар, 2–3 қаватли уйлар қаторида, ўрта асрнинг мустаҳкам иншоотлари, кўплаб жамоат (черков) бинолари янгича архитектура услубида қурилди. Албатта, Византия маданиятидаги кескин ўзгариш ана шу иншоотларнинг янгича услубидан бошланди.

VIII аср ўрталарида Византия маданияти ва мафқураси ривождаги биринчи босқич ниҳоясига етди. Бу даврда масиҳийлик ақидаси мустаҳкам ўрнашиб бўлди. Византия жамиятининг эстетик қарашлари асосан шаклланишга улгурди. Византия тарихининг илк давридаги танг вазият ўрнига маълум даражада мафқуравий хотиржамлик юзага келди, ахлоқий томондан мукамалликка эришилди, ҳамма нарса ўз ўрнига тушгандай бўлди. Аммо бу хотиржамлик вақтинча эди. VIII асрнинг бошларидан диний ва ғоявий баҳслар янгидан куч олди. Бу даврда энди бутпарастликка қарши кураш бошланди.

Диний - фалсафий ва эстетик қадриятларни қайта баҳолаш Византиянинг маданий тараққиётга сезиларли таъсир қилди. Бутпарастликка қарши курашчилар, Худони тасвирлаб ҳам, билиб ҳам бўлмайдди, деган ғояни илгари сурдилар. Уларнинг таълимоти асосида Учлик ҳақидаги масиҳийлик таълимоти ётарди. Учликни инсон ақли тасвирлашга ҳам, билишга ҳам қодир эмас. Шу боис инсон қиёфасида тасвирлаш мумкин эмас. Агар мусаввир Масиҳнинг фақат инсоний табиатинигина тасвирлайдиган бўлса, у бидъатчи бўлади. Агар мусаввир Масиҳнинг фақат илоҳий табиатинигина тасвирлайдиган бўлса ҳам бидъат бўлади, чунки бундай ҳолатда мусаввир инсоний табиатни илоҳий табиатга тамомила сингдириб юборади. Бошқача айтганда, Масиҳни ҳар қандай йўл билан тасвирлаш бидъатга олиб боради.

Бутпарастликка қарши кураш давридаги сиёсий ва ғоявий кураш шу қадар шафқатсизликка олиб бордики, ҳар икки томон нафақат бир-бирини ҳақорат қилди, балки ғаним томон яратган нарсаларни йўқотишга ҳаракат қилиб, бир-бирини таъқиб қилишни авж олдирдилар. Аввало, бутпарастликка қарши курашувчилар мутаассибларча ибодатхоналардаги инсон тасвирларини йўқотдилар, бунинг ўрнига хоч тасвирини ёки геометрик тасвирни чиздилар.

Шубҳасиз, инсоният тафаккури маҳсули бўлган ёдгорликларнинг ва санъат асарларининг бутпарастликка қарши курашувчилар томонидан йўқ қилингани Византиянинг VIII - IX асрдаги маданий тараққиётга катта зарар келтирди. Аммо шу билан бирга, унутмаслик керакки, бутпарастликка қарши кураш ақидаси ва уларнинг эстетик тафаккури олами образли тасаввур қилишда янгича бадиий тизимни яратди. Безакли нақш усули ана шулардан биридир.

Бундан ташқари, бутпарастликка қарши кураш Византиянинг дунёвий тасвирий санъати ва архитектурасига янгича оқимни олиб кирди. Ўша даврдаги маълумотларга қараганда, Константинополнинг дунёвий санъатида бутпарастликка қарши кураш даврида

одамни тасвирлаш таъқиқланмаган. Бадиий ижоднинг энг сеvimли мотиви императорлар ва уларнинг оилаларининг, лашкарбошиларнинг ва Константинопол саройидаги амалдорларнинг портретларини чизиш мусаввирларнинг сеvimли машғулотига айланган.

Бутпарастликка қарши курашувчилар ва бутпарастлик тарафдорлари ўртасидаги ғоявий кураш, баъзан ҳарбий курашлар давом этаверди. Аммо Масихни илоҳийлаштириш тарафдорлари ўзларининг эстетик ва фалсафий - диний ақидаларини маҳкам ушладилар. Монахлар санъати улар томонидан ривожлантирилди. Бу санъат турининг бадиий хусусиятлари Шарқ халқларининг эстетик тасаввурларидан ва халқ инонч - эътиқодларидан олинди. Санъатдаги бу йўналишнинг ёрқин намунасини Коппадокиядаги масихийлар ғорларда қурган ибодатхоналарнинг девор суратларида кўриш мумкин. Авлиёлар бошлари катта, бесўнакай, ҳаракатлари ҳам нотекис қилиб тасвирланган.

Шуниси қизиқки, Коппадокиядаги ғорларда қурилган ибодатхоналардаги санъат намуналарида бир пайтнинг ўзида икки оқимни кўриш мумкин: бир томондан, монахлар бутпарастликни давом эттириб, Масихни, Биби Марям ва авлиёларни тасвирлашда давом этдилар. Иккинчи томондан, бутпарастликка қарши курашувчилар хочнинг рамзий тасвирини чизавердилар. VIII - IX аср бошларида Кападокияда бутпарастликка қарши курашувчилар ҳам бир неча ибодатхоналар барпо қилганлар, ибодатхоналар деворларига кўплаб хоч тасвирини чизганлар.

Бутпарастликка қарши курашувчиларнинг деворга чизган суратлари бадиий услуби жиҳатидан монахларнинг бутпарастлик суратларидан деярли фарқ қилмайди. Ҳар иккала йўналишдаги санъат асарларининг бадиий шакллари рақсомлар маҳаллий юнон - шарқ анъаналаридан олди, бу анъаналар эса халқ дунёқарашининг маҳсули эди. Чамаси, бутпарастларнинг ақидалари девор суратларида сақланиб қолганига сабаб - уларнинг чет ўлкаларда, марказдаги сингари, таъқибга учрамагани бўлса керак. Македониянинг пойтахти Салоника шаҳрида ҳам худди шу хусусиятни - икки оқим санъатда бир пайтнинг ўзида яшаганини кўриш мумкин.

Бутпарастлар ва уларга қарши курашувчилар ўртасидаги ғоявий кураш ўша даврдаги китоб миниатюра санъатида ҳам акс этди. IX аср ўрталарида яратилган юнон саноларида ҳар иккала томон курашчилари ўртасидаги қақшатқич кураш воқеаларига оид миниатюралар чизилган. Мазкур миниатюраларда бутпарастларнинг зафари тасвирланган. Бутпарастликка қарши курашувчилар карикатура тарзида чизилган, улар муқаддас тасвирларни ҳақоратлаётгандай қилиб талқин қилинган.

VIII-IX асрлардаги ғарбий Европа миниатюра санъати, девор суратларига ҳам юнон ва сурёний бутпарастларининг таъсири кучли бўлди. Бутпарастлар таъқибдан қочиб Европага кетганларида, ўзлари билан Константинополдаги халқ санъати анъаналарини ҳам олиб бордилар.

X асрдан бошлаб Византия маданияти тарихида янги босқич бошланди. Фанда эришилган билимлар, илоҳиёт, фалсафа, адабиётда эришилган натижалар умумлаштирилиб, тасниф қилинди. Чет вилоятлардаги шаҳарлар ривожлантирилди, хунармандчилик, савдо ўсди, сиёсий ва интеллектуал тафаккур барқарорлашиб, тараққий этди. Марказлашган давлатни сақлаш йўлида ҳукмрон синф қатъий ҳаракат қилди. Мана шулар маданий тараққиётга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Табиий фанлар ўсди, одамларнинг Ер ва Коинот тўғрисидаги билимлари кенгайди. Денгизчилик, савдо, дипломатик муносабатлар, ҳуқуқшунослик, Европа ва араб мамлакатлари билан маданий алоқалар ривожланди. Булар ҳам Византия маданиятининг бойишига, Византия жамияти дунёқарашида кескин ўзгаришларга олиб келди.

Византия файласуфлари ва илоҳиётчилари илмий фаолиятида рационализм⁴ йўналиши бош ўрин эгаллади. XII–XIII асрдаги Византия мутафаккирлари антик давр файласуфларидан онгга ҳурматни ўргандилар. Обрў-эътиборга асосланган кўр-кўрона ишонч ўрнига, табиат ва жамиятдаги ҳодисаларнинг сабабларини тадқиқ этиш асосий

⁴ Рационализм — билиш назариясидаги бир йўналиш, онг — ҳақиқий билимнинг манбаи ва мезони, деб ҳисоблайди, тафаккурни ҳиссий билишдан ажратади

ўрин эгаллади. Византия амалий санъати намуналари дунёнинг бошқа мамлакатлари санъатига - Италия, Болгария, Сербия, Русь, Кавказ ва бошқа мамлакатлар санъатига кучли таъсир этди. Жумладан, бинолар, черков бинолари архитектураси Византия услубида қурилди. Бу даврда Шарқнинг Византияга таъсири кучайди. Айниқса, адабиётда бу янада яққол кўзга ташланди. “Калила ва Димна”нинг арабча таржимасидан император Алексей I Комниннинг топшириғи билан Семён Сиф деган византиялик врач таржима қилди. XII асрда византиялик филолог Михаил Андреопул сурёний тилидан “Панчататра” таркибига кирган “Синдбоднома”ни таржима қилди. Бу асар юнончада “Синтип китоби” деб юритилган.

Умуман, Византия маданиятининг турли босқичларида гоҳ шарқона, гоҳ ғарбона элементлар кузатилади. IX аср ўрталаригача Византия маданиятига Шарқнинг таъсири кучли бўлса, кейинги даврларда ғарбий Европа, айниқса, Италия маданиятига Византиянинг таъсири кучли бўлди. Византия маданияти Европанинг маънавий тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Византия империяси XIII аср бошларида Усмонли Туркия қўшинлари томонидан тор-мор келтирилди. Унинг ўрнига Лотин (Романия) империяси келди. Аммо бу империя сиёсий жиҳатдан мустақкам бўлмагани учун бир неча давлатга парчаланиб кетди. 1453 йили Константинополни Усмонли турклар султони Маҳмед II Фотиҳ забт этди. Бунинг натижасида Лотин империяси маҳсули бўлган ва Византиянинг парчаланиши оқибатида барпо бўлган кучли Трабзон империяси ҳам барҳам топди. Аммо Византиянинг маданий таъсири империянинг ўзидан ҳам узун умр кечирди. Трапзон империяси даврида ҳам Византия маданияти давом этаверди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ибтидоий маданиятнинг шаклланиш омилларини айтинг?
2. Архаик давр маданияти (Тош даври, мис ва бронза даври ва темир даври) ҳақида гапиринг?
3. Қадимги Шарқ маданияти (Қадимги Миср, Хиндистон, Хитой маданиятлари) ҳақида маълумот беринг?
4. Антик давр маданияти (Юнон ва Рим маданияти) ҳақида гапиринг?

Мавзуга оид таянч сўз ва иборалар:

Архаик давр босқичлари, тош даври, мис ва бронза даври, темир даври, антик давр маданияти. Европа маданияти, Шарқ маданияти, Қадимги Хитой, Қадимги Миср, Бобил ва қадимги Хиндистон маданиятлари, Рамаёна, Махабхарат ва ҳ.зо.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
5. Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э., Габибулин Р. Культурология. Т., Изд-во. Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-иқбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.

11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 12.Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
16. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

УЧИНЧИ БОБ
ВАТАН МАДАНИЯТИ ТАРИХИ
4 – МАВЗУ
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ҚАДИМГИ МАДАНИЯТИ.
РЕЖА

- 1. Қадимги Ўрта Осиёнинг ижтимоий ва маданий тарихини ўрганишда асосий мабалар қуйидагилардир:**
- 2. Ўрхун – Энасой ёдгорликлари:**
- 3. Юнон муаррихларининг асарлари.**
- 4. Қадимги Хитой йилномалари.**

Марказий Осиёнинг Олтой, Жанубий Сибирь, Мўғулистон, Ўрта Осиё ҳудудларидаги ибтидоий яшаш тарзи деярли умумийдир. Ибтидоий инсоннинг бу ҳудудлардаги умумийлигини кўрсатувчи далиллар биринчи навбатда ҳаёт тарзига- овчилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, чорвачиликка асосланганидир. Шунингдек, мазкур ҳудудлардаги кавмларнинг қайси ирқларга мансублиги ҳам масалага маълум даражада аниқлик киритишга ёрдам беради. Шуни эътиборга олиш керакки, мўғуллар истилосига қадар Ўрта Осиёдаги туркий халқлар қиёфаси мўғул ирқига мансуб эмас эди. Жумладан, милоддан олдинги учинчи минг йилликка ва иккинчи минг йилликнинг бошларига оид Жанубий Сибирдаги мўғул ирқига мансуб аҳоли Ғарбий Туркистон (Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон), Помир ўлкаларига келгунига қадар, бу ерларда Окденгиз ирқига ўхшаш доликосефал¹ ирқи борлиги аниқланган.

Фарғонанинг тош даврига оид маданий ёдгорликларида ва Янгийўлдаги Қовунчи маданиятида ҳам бу ирқ учрайди. Ғарбий Туркистоннинг Анов маданиятига оид топилмаларда, Қуйи Волга бўйларида, Ўрта Волга ҳудудида, Проховок кўрғонида ҳам мазкур ирқларга мансуб одамлар суяклари топилган. Шунингдек, доликосефал ирқининг Тангри тоғ ҳудудларига ҳам кириб боргани тўғрисида маълумотлар бор. Жанубий Қозоғистон билан Волга бўйларига мазкур ирқ бутунлай ёйилганини тасаввур қилиш мумкин. Биз ирққа оид мазкур қарашларни 40–50–йиллардаги археологик топилмалар асосида Туркистон ва Европа олимларининг асарларига таянган ҳолда айтаямиз².

¹ Долихоцефал (фр.) –бошнинг эни узунлигига нисбатан 75 фоиз қисқа бўлган одамлар.

² Бу қарашлар тўғрисида қаранг: Bahaeddin Ogal. Islamiyetten onca turk kultur tarihi. (Исломиятдан аввалги

Қолаверса, Амударё билан Сирдарё - бугунги Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимий инсонни Туроний ирққа мансуб деган қарашлар ҳам бор³. Умуман олганда, Ўрта Осиёнинггина эмас, балки бутун дунё халқларининг ибтидоий даври ҳар жиҳатдан, жумладан, маданий тараққиёти жиҳатидан ҳам энг кам ўрганилган давр ҳисобланади, Ўзбекистон ҳудуди эса янада кўпроқ ўрганишни талаб қилади. Чунки азалдан ўтроқлашган аҳоли маскани бўлган Фарғона водийси, Жанубий Ўзбекистон бизга кўп маданий ёдгорликларни қолдирдики, буларга таянган ҳолда кўп масалаларга, жумладан, этник тарихига ҳам аниқлик киритиш мумкин бўлади.

Меъморчилик. Ўзбекистоннинг азалдан ўтроқлашган аҳолиси меъморчилик, амалий ҳамда тасвирий санъат борасида кўп мерос қолдирди. Биз юқорида Хоразмдаги Тупроққалъанинг маданий босқичи тўғрисида қисқа тўхталган эдик. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ҳам, худди Хоразмдаги Тупроққалъа сингари, қадимги давр меъморчилиги ва санъати тўғрисида тўлақонли маълумот беради. Жумладан, Термиздаги меъморчилик ёдгорликлари, тасвирий ва амалий санъат намуналари шундан далолат беради. Маданий жараённинг бу кўринишлари пайдо бўлишига, шубҳасиз, ижтимоий - сиёсий жараёнлар асосий сабаб бўлди.

Милоддан олдинги II асрда Юнон - Бактрия шоҳи Деметрий Амударё қирғоғида шаҳар барпо қилди. Чунки Амударёнинг кечуви азалдан айнан шу ерда жойлашган эди. Натижада шаҳар дастлаб Дермед номини олди ва аста - секин Термизга айланди (*Дермед–Термед–Термез*). Термиз шаҳри барпо бўлгандан буён икки минг йилдан кўпроқ вақт давомида мазкур ҳудуд ҳар жиҳатдан ривожланиб борди. Археологик тадқиқотлар бу шаҳарнинг Кушон империяси давридаги тузилишини тасаввур қилишга имкон беради.

Термиз айнан Кушонлар даврида тезлик билан ривожланиб борди. Шаҳарнинг умумий майдони 500 гектарни ташкил қиларди. Шаҳарнинг маркази ҳарбий қўрғон бўлиб хизмат қилган. Шу қўрғондан бошлаб бир томонда савдо-хунармандчилик дўконлари, иккинчи томонда ибодатхоналар қурила бошлайди. Мил.ав. II асрдан бошлаб Ҳиндистондан кириб келган буддавийлик бу шаҳардаги диний маданий муҳитни белгилаб берди. Чингизтепа, Қоратепадаги будда ибодатхоналари шундан далолат беради. Шаҳар ўртасидан катта анҳор кесиб ўтган. Бу анҳор аҳолини сув билан таъминлаган. Термиз савдо йўли устида бўлиб, Сўғд, Хитой Помирга борадиган қаровонлар шу ердан ўтган. Амударёнинг кечуви эса Бактриянинг асосий шаҳри Балхга олиб борган.

Далварзин тепадаги Чағониён шаҳри ҳам меъморчилик жиҳатдан деярли кўҳна Термиз шаҳрининг меъморчилигига ўхшайди. Кўп қиррали ҳарбий қалъа тепалик устига қурилган. Жануб томондан шаҳар майдони туташади. Майдон мустаҳкам деворлар билан ўралган бўлиб, атрофи, худди ҳарбий қалъа атрофида бўлгани сингари, ҳандақ билан ўралган.

Милодий I-III асрларда қадимий Ўзбекистон ҳудудида шаҳарларнинг бунчалик тез ривож топгани ва савдо, хунармандчилик, ҳарбий - маъмурий тузилмага эътибор берилгани ҳарбий меъморчиликни юзага келтирди. Қадимий иншоотларнинг қолдиқлари шундан далолат беради.

Меъморчиликнинг ривож топиши натижасида қурилиш материаллари ҳам такомиллашди. Сўғд, Хоразм, Бактриядаги иншоотларда фойдаланилган квадрат шаклдаги гишт қурилиш материалларининг такомиллашувига хизмат қилди ва меъморчилик янги босқичга кўтарилди. Яна шуниси диққатга сазоворки, гиштларнинг бир қисмида тамғалар босилган. Хоразм (Жонбос қалъа, Тупроқ қалъа), Бактрия (Термиз, Айритом, Хоанақоҳтепа), Марғиёнадаги қурилиш гиштлиарида шундай тамғалар учрайди. Олимларнинг тахмин қилишларича, бу тамғалар маълум бир қабилага тегишли бўлиб, қабиалар ҳисоб-китоб олиб боришлари учун ёки қайси хунармандчилик устахонасига тегишли эканини кўрсатиш учун ҳам фойдаланганлар.

туркий маданият тарихи) Ankara, 1991, s. 6.

³ В.В. Гинзбург. Материаль и исследования по археологии, 15, 248–249–бетлар.

Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидаги иншоотлар меъморчилиги ўзига хос. Айниқса, Хоразмдаги Қўйқирилган қалъадаги иншоотнинг (мил. ав. III аср) тузилиши диққатга сазовор. Бу иншоот думлоқ шаклда қурилган, 42 метрли цилиндр шаклидаги бино ўртада. Бинонинг биринчи қавати бутун сақланган. Тахминларга кўра, Қўйқирилган қалъа дафн одатлари билан ё фазовий жисмлар культини ўзида намоён этади ёки Хоразм шоҳларининг сулоалари култи билан боғлиқ муҳим сиёсий марказни гавдалантиради.

Умуман, Қўйқирилган қалъа бу ерда жуда қадимги вақтлардаёқ меъморчилик юксак ривожланганлигини кўрсатади, шунингдек, катта ибодатхона хўжалиги манзарасини акс эттиради. Ибодатхона билан бир қаторда устахоналар, яшаш уйлари, омборхоналар, ҳам бор. Ўзига хос кичик “шаҳарча” кўринишидаги бу қалъада ҳаёт Ўрта Осиё аҳолисининг юксак турмуш тарзини кўрсатади.

Тасвирий ва амалий санъат. Бугунги Ўзбекистон ҳудуди, умуман, Ўрта Осиё қадимдан инсоният истиқомат қилган маскан бўлганини турли маданий қатламлар тасдиқлайди. Анов маданиятидаги амалий ва тасвирий санъат намуналари ўтрок аҳолининг турмуш тарзини тасаввур қилишга имкон беради. Бу маданиятга мансуб ёдгорликлар Ашхобод яқинидан топилган ва атроф ҳудудларга, жумладан, Ўзбекистон ҳудудига ҳам тарқалган. Анов маданиятини 1904 йили америкалик олим Р. Пёмпелли кашф қилди. Анов маданиятини у неолит даврига мансуб деб қарайди ва милоддан олдинги IX минг йилликка бориб тақалишини айтади. Бу маданиятга оид ашёлар уруғчилик жамиятига хос маънавий ва моддий ёдгорликлардан иборат. Бу даврдаги санъат ибтидоий санъат кўринишини ифода этади. Шунга қарамай, сопол идишларнинг ўзига хос кўриниши диққатга сазовор. Сопол идишларнинг сирти нақш билан безитилган ва қандайдир учи ўткир асбоб билан чизилган. Анов маданиятига мансуб идишларнинг аксарияти ё геометрик шаклда ёки тўлқинсимон чизик билан учбурчак ва тўртбурчак шаклда безитилган. Баъзи идишларнинг четларида нақш бор. Бундай нақшли буюмлар Самарқанддаги Афросиёб шаҳарчасидан, қадимги Марвдан ва Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан топилган. Бу топилмалар қадимги маданиятнинг ўчоқлари борлигидан гувоҳлик беради. Идишлардаги нақшлар ва шакллар шунчаки безак учун қилинмаган, балки буларда магик тасаввурлар ўз ифодасини топган: ё фазони қандай тасаввур қилганларини ифода этганлар ёки кундалик ҳаёт билан боғлиқ удумларни кўрсатганлар. Умуман, ибтидоий даврдаги бирон шакл ёки сурат фақат безак учун қилинмаган, балки унинг остида албатта бирон мифологик тасаввур ётади.

Анов маданиятига оид муҳим топималардан бири, идишлардан ташқари, аёллар ҳайкалчалари, одам ва қуш бошли қаноти бор шер тасвирланган тош муҳрдир. Бу маданий қатламни Анов маданиятига қадимги халдей ва юнон маданиятининг таъсири, деб қаровчилар ҳам бор. Афросиёб девор суратидаги отлар ҳам қанотли шаклда тасвирланган.

Македониялик Искандар қўшинлари - эллинлар Ўрта Осиёни истило қилгандан кейин, бу ўлкада юнон маданиятининг изларини кўрамыз. Ўрта Осиё Салавкийлар давлати қўл остига киргач, мил.ав. III асрда Ўрта Осиё, Шимолий Эрон ва Афғонистон ҳудудида мустақил давлатлар-шарқда Бактрия давлати, ғарбда Парфия давлати барпо бўлди.

Айниқса, Бактрия давлатида юнон маданияти кучли из қолдирди. Жумладан, будда ҳайкалларида юнон ҳайкалтарошлиги услубига хос унсурлар мавжуд. Парфия маданияти анча мураккаб. Рим империясига (мил. ав. I аср) рақобат қила оладиган қудратли давлат Парфия бўлиб, Ўрта Ер денгизи, Кичик Осиё, Туркменистон ва Ўзбекистон ҳудудлари шу давлатга қарашли эди. Бу ерда кўзга ташланадиган маданий қатлам - бу ўлкадаги меъморчилик ёдгорликларидир. Мустаҳкам қалъалар ва шаҳарлар барпо қилишга Парфия давлати алоҳида эътибор берди. Қолаверса, иқтисодий юксалиш ҳам бунга имкон берди. Юлий Цезар билан бир вақтда консул бўлган, Спартак кўзғолонини бостирган лашкарбоши Марк Красс Рим – Парфия урушида енгилиб, ҳалокатга учради. Нерон даврида ҳам Рим легионлари Парфиядан мағлубиятга учраган.

Қадимий ёзма манбалар Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида меъморчилик ёдгорликларидан ташқари, юксак бадий хунармандчилик намуналари борлигини

тасдиқлайди. Жумладан, милодий I асрга оид Хан йилномасида Хитой сайёҳи ўша пайтда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини ҳам ўз ичига олган Катта Юэчжи ва Гибин тўғрисида шундай ёзади: “Хунлар катта юэчжиларни тор–мор келтиргандан кейин, катта юэчжи ғарбда Дахия давлатини босиб олди (Бухоро ҳам Дахия давлати таркибига кирган - Н.Р.). Осмон ўғли (яъни Хитой императори - Н.Р.) олган маълумотларга кўра, Довон, Дахия ва Аньси катта давлатлардир. Бу давлатларда ноёб буюмлар бор. У ерда ўтроқ ҳаёт кечирадilar. Хунармандчилик буюмлари ўрта шоҳликлар хунармандчилик буюмлари билан ўхшашдир”⁴ Гибин - Кобулистон, катта юэчжи - массагетлар бўлиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини ўз ичига олган.

Фақат шугина эмас. Ер остидан археологлар тош ва сополдан ясалган ҳайкаллар, деворий суратларнинг қолдиқлари, бадий безалган буюмларни кўп топганлар. Юнон истилосигача ҳам Ўзбекистон ҳудудида анъанавий тасвирий санъат амалда эди. “Амударё хазинаси” деб ном олган буюмлар амалий санъатнинг ўзига хослигини кўрсатувчи далилдир. Юнон муаррихларининг ёзишича, Македониялик Искандар юришлари пайтида Ўрта Осиёдаги ибодатхоналарда, саройларда, уйларда Зариадр ва Одатида ривояти сюжетларига ишланган тасвирларни учратганлар.

Юнон истилосидан кейин Ўзбекистон тупроғига эллинистик маданият таъсирлари кириб кела бошлади. Дастлаб ўзгаришсиз ҳолда кириб келди. Термиз, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда топилган тарокларда дубулға кийган жангчи тасвирланган. Тарок тошдан ясалган. Бу тасвирларнинг кўпчилигида Искандар тасвирланган. Бу топилмаларнинг санаси мил. ав. IV–III асрларга оид. Шунингдек, бу давр тангаларидаги юнон ҳукмдорларининг тасвирлари ҳам Юнон–Бактрия маданиятининг қадимги Ўзбекистон ҳудудида равнақ топганидан далолат беради.

Буддавийлик даври маданияти. Милодий I асрда Бактриянинг ўнг томонига буддавийлик кириб кела бошлади. Шу даврда буддавийлик эътиқодига алоқадор иншоотлар асосий ўрин эгаллади. ғорлардаги Будда ибодатхоналари Кўҳна Термиздан, Қоратепадан ва Чингизтепадан топилган.

Буддавийликнинг Бактрия давлатига кириб келиши Кушонлар империясининг давлати чегаралари жанубга томон кенгайиб боргани билан боғлиқдир. Хитой манбаларига кўра, Кушонлар империяси дастлаб ҳозирги Бекобод ва Хўжанд ўртасида барпо этилган. Бу давлат тезлик билан кенгайиб, милодий I аср охирларида (ташқил бўлгандан кейин тахминан эллик йиллар ўтгач), Ҳиндистонгача етиб борди. Шубҳасиз, ана шу тарихий даврда Ҳиндистон билан Кушонлар империясининг маданий алоқалари ривожланди. Ана шу маданий муносабатларнинг маҳсули сифатида буддавийлик кириб келди. Буддавийлик Ўрта Осиёда шунчалик мустаҳкам ўрнашдики, қадимги Ватанимизда кўплаб Будда будда ибодатхоналари барпо бўлди. Ёзма манбаларнинг хабар беришича, шу даврда эфталитлар пойтахти Бадахшонда сирти олтин билан қопланган Будда ҳайкали қўйилган ибодатхоналар кўп қурилди. VII асрда Хитой сайёҳи Сюань - Цзян Термизда кўплаб Будда ибодатхоналарини, Будда ҳайкалчаларини кўрганини ёзади. Самарқандда ҳам бундай ибодатхоналар кўп бўлган эди.

Кўҳна Термиздан Будданинг ва бўлғуси Будда - Бўдисатванинг тошдан ясалган ҳайкалчалари топилган. Бу ҳайкалчаларнинг диққатга сазовор томони – юнон-бохтарий санъати услуби анъаналарини давом эттирганидир.

Буддавийликни тарғиб қилиш, омма орасида ёйишнинг муҳим усулларида бири сифатида ёзма матнлар, ривоятлар, афсоналар, шеърлар ҳам яратилди, санскрит тилидан қадимги туркий тилга асарлар таржима қилинди. Буддавийликни тарғиб қилишда бу усул амалий ва тасвирий санъат орқали ифодаланган ғояларни тўлдирди. “Олтин ёруқ” достони (IX аср) шулардан биридир. Бу асарнинг асл матни санскрит тилида бўлиб, милодий I асрда - Кушонлар империяси даврида яратилган. Достонда илгари сурилган асосий ғоя –

⁴ Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — Том 11, 1950, М.:—Л.: 179, 153–бетлар

буддавийликдаги махаяна мазҳабини илгари суриш ва ёйиш бўлган.

Буддавийликнинг учта мазҳаби мавжуд: хинаяна, махаяна, вайрияна. Булардан махаяна мазҳаби Жанубий Ўзбекистонга Кушон империяси ҳукмдори Канишка даврида расмий диний оқим сифатида кириб келди. Махаяна мазҳабининг моҳияти шундан иборатки, унда нажот топиш ғояси асосий ўрин эгаллайди, Будда ҳолатига етишиш имконияти жамики жонзотларга берилади. Махаяна мазҳабида асосий ўринни Бўдисатва тимсоли эгаллайди. Бўдисатва фақат ўзи нажот топиб қолмайди, балки жамики сансара (“турли ҳолатлар орқали ўтиш”) ҳолатларидан нажот топиши керак бўлади.

“Олтин ёруқ”даги икки афсона – “Шахзода ва Барс” билан “Ку Тай” ҳақидаги афсоналарни кузатар эканмиз², одамзоднинг вужуди, ҳулки, ким бўлишидан қатъий назар, эзгуликдан иборат бўлмоғи, вужуд кимгадир ёки нимагадир яхшилик учун хизмат қилмоғи лозим деган ғоя бор. Аксинча, одамларга хизмат қилмайдиган одам тирик жасад, чирик бир нарса билан баробар. Мағастви - Бўдисатва, айна махаяна мазҳабидаги жонзотларнинг нажот топиши учун курашиб, ўз танасини оч она йўлбарсга қурбон қилди. Аслида махаяна таълимоти Будданинг нажоткорлик ақидасини ифода этади. Будданинг асосий ғояси инсонларни ва ҳайвонларни қутқаришга мўлжалланган. “Океан суви битта таъмга-шўр таъмга эга бўлганидек, менинг таълимотим ҳам бир йўсинга - қутқаришга мўлжалланган, - дейди Будда. Одамзод бажариши керак бўлган энг муҳим вазифа – атроф-муҳитни нафс асирлигидан, гуноҳлардан қутқаришга эришишдир. Қўрқувнинг йўқолиши одамзодни озод қилади. У озод бўлгандагина ўз озодлигини билади, қайта тирилишдан қутулганлигини тушунади, муқаддасликка тўлиқ эришилган ва бурчи бажарилган бўлади, одам бу дунёга қайтиб келмайди”. Фақат жасад қайтиб келмайди, борди-ю, қайтиб келадиган бўлса, қулликдан қутула олмайди. Умуман, буддавийликнинг асосий мақсади фақат одамзоднинг озод бўлишига йўл-йўриқ кўрсатишдангина иборат бўлмай, балки бутун жонли мавжудотларни қутқаришга мўлжалланган. Иродага эга бўла олиш ва иродани бирдан-бир мақсадга бўйсундира олиш буддавийликнинг идеалидир.

“Авесто” даври маданияти. “Авесто“ Ўрта Осиё тарихидагина эмас, балки дунё маданияти тарихида муҳим воқеадир. “Авесто“ тўғрисида сўз кетганда, албатта, Зардушт шахси ва у яратган таълимот тўғрисида сўз кетади. Зардуштгача ҳам Авесто таълимоти бор эди. Лекин Зардуштнинг сайъ-ҳаракати билан “Авесто” қудратли таълимотга айланади.

“Авесто” Зардушт номи билан боғланар экан, бу ноёб асар бир даврнинг маҳсули эмаслигини ҳам таъкидламоқ даркор. “Авесто” бир неча асрлар давомида шаклланиб, яхлит асар ҳолига келган. Бу жараён дунё маданияти тарихида синовлардан ўтган тажриба бўлиб, “Авесто” ана шу тажрибанинг илк маҳсуллари билан биригди. Шарқда бу жараённинг ноёб намуналари кузатилади. Қадимги Хитойдаги фалсафий рисолалар, Библия ҳам шаклланганда, ана шу йўлни - асрлар йўлини босиб ўтган. Айна пайтда бу жараён “Авесто”нинг асрлар оша маълум ва машҳур бўлганини яна бир бор тасдиқлайди.

“Авесто”нинг маълум ва машҳурлиги Берунийнинг “Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” (XI аср), Табарийнинг “Тарихи Табарий” (X аср) каби асарларида ҳам баён қилинган. Берунийнинг ёзишича, “Авесто”нинг қўлёзмаси ўн икки минг молнинг терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган экан. Искандар Эронга бостириб келгач, бу асарнинг Эрон подшолари хазинасида сақланаётган энг нодир нусхаларини олиб, тиб ва астрономияга оид қисмларини хаттотларга кўчиртириб, қолган қисмини катта гулхан ёқиб, ёндириб юборган. Кўчиртирган қисмларини юнон тилига таржима қилдирган. Сосонийлар сулоласининг илк ҳукмдори Ардашер Бобак Хирбадан номли донишмандга “Авесто”ни қайта тиклаш вазифасини топширади. Хирбадан бир қанча зардуштийликка эътиқод қилувчи уламолар билан бирга асарни қайта ёзиб олиб, қайтадан тартиб беради. Шопур II даврида Озарбод Мехросин “Авесто”нинг пароканда қисмларини тўплаб, асардаги қўплаб номлар, атамаларни шарҳлаб, “Занд Авесто” номли китоб яратади. “Занд Авесто”ни бу

² Бу афсоналар ҳақида қаранг: Н. Раҳмонов. Рухиятдаги нур муроди. — Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002, 115-бет

улкан асарнинг шарҳи деб айтиш мумкин.

“Авесто”нинг энг қадимий қатлами **Гохларни** Зардуштнинг ўзи ёзган, деб айтилади. Гохлар (оврупоча - гатлар) - диний қасида, муножот демакдир. Асарнинг энг қадимий қатламига кўра шундай хулоса чиқариш мумкинки, зардуштийлик уруғчилик жамиятида - ҳукмрон табақа пайдо бўлган даврда шакллана бошлаган. Жамиятнинг кейинги босқичларида яна ҳам ривож топди. Айниқса, Сосонийлар (мил. III–VI асрлар) сулоласи даврида янгича кўринишда пайдо бўлди. Лекин қандай бўлмасин, Зардуштнинг таълимоти ўз моҳиятини сақлаб, янада мукаммаллашди. Яна шуни таъкидлаш керакки, “Авесто”нинг энг қадимий қатлами Гохлар ва Яштлар нотиқлик санъати босқичининг илк даврида юзага келган. Нотиқлик санъати, айниқса, ғоявий курашлар маҳсули сифатида юқори чўққига кўтарилганини эътироф этсак, Зардушт ўз давридаги қўнлар ҳаракатига ва эски культларга қарши чиққани, шу асосда ўз таълимотини яратгани янада ойдинлашади. Зотан, ғоявий кураш жамиятдаги икки қарама-қарши қучлар ўртасидаги курашнинг натижаси сифатида юзага чиқади.

Зардуштийлик таълимоти. Зардушт шахси тўғрисида турли қарашлар мавжуд. Баъзи оврупоник олимларнинг айтишларича, Зардушт ўз даврида таъқибга учраган. Лекин у буюк пайғамбар, инсоният нажотқори деб эътироф этилган. Милoddан олдинги VII–VI асрлардаги сиёсий вазиятда Зардуштнинг муҳим рол ўйнаган фаолияти уни нажотқор сифатида талқин қилишга сабаб бўлган. Қўнлар халққа қарашли яйловларни тортиб олиб, халқ жамоа бўлиб сиғинадиган ибодатхоналарни вайрон қилиб, ўзларининг сиёсатини юргизар эдилар. Бунинг устига эски культларга сиғиниш оқибати ҳам қўнлар ва зодагонларнинг манфаати учун мос эди. Мана шундай таранг вазиятда Зардушт кенг омманинг манфаатларини ҳимоя қилиб, ўтроқ чорвадор қабиаларнинг вакили сифатида майдонга чиқди ва пайғамбар деб эътироф этилди.

Сосонийлардан беш - олти аср аввал ўтган Ахмонийлар даврига оид матнларда, гарчи Зардуштнинг номи эсланмаса-да, унинг ғоялари, жумладан, Хурмуздни шарафлаш ғояси бош ўрин тутди. Аксарият манбаларда Зардушт милoddан олдинги XIII - VII асрлар оралиғида яшаган деб эътироф этилади. Зардушт таъқибга учрагани учун ҳам, онгли равишда унутилган бўлиши мумкин. Янгиллик ва янги ғояларнинг тақдири ҳар доим ҳам осон кечавермаган.

Хўш, Зардушт яратган таълимот нимадан иборат? У қандай шакл ва мазмундаги таълимот эди? Унинг таълимоти - эзгулик ёвузлик, нур ва зулмат руҳий қучлари ўртасидаги курашдан иборат эди. Зардуштийлик жамиятдаги мутаносибликни бузадиган номуаносибликка қарши кураш эди. Зардуштийлик таълимоти дастлаб яратилган пайтда диний эмас, балки ижтимоий-сиёсий қарашларнинг маажмуи сифатида юзага келган. Зардушт ўз таълимотини яратган пайтда эзгулик ва ёвузликни ижтимоий муаммо сифатидагина илгари суриб қолмади, балки ахлоқий қарашларини фазо билан, ҳусусан, оламнинг яратилиши ва тузилиши билан боғлади. Оқибатда бу қараш аста-секин илоҳий тус олди. Унинг таълимоти фақат даврлар синовидан ўтиш билан бирга, жуғрофий жиҳатдан ҳам кенгая борди. Бизнинг заминимиздан тортиб Мидия, Форс, Арманистон, Кичик Осиё, Ҳиндистон (ҳусусан, Панжоб) каби қатор мамлакатларга ёйилди. Барча диний оқимларнинг вазифаси маълум бир ҳудудда маданий ва маънавий юксалишни юзага келтирганидай, зардуштийлик ҳам бу мамлакатларда маданият ўчоқларини барпо қилди.

Зардушт шахси асрлар оша шунчалик машҳур бўлганки, у афсонавий қаҳрамон каби донг таратган. Милoddан олдинги I асрда яшаган Рим тарихчиси Помпей Трог “Филиппин тарихи” асарида Зардуштни Бактрия подшоҳи деб ёзган.

Зардушт Хўрмузддан муҳим қонун сўрар экан: “Ер юзида энг яхши жой қаерда?” дейди. Хўрмузднинг Зардуштга берган жавоби шу бўлди: “Қаерда солиҳ - Хўрмузднинг муҳлиси ерга яхши ишлов берса, чорва туёқларини кўпайтирса, яхши жой ўша ердир.” Зотан, меҳнатнинг бу турлари инсоннинг фаровон яшаши учун қафолат. Айни пайтда Хўрмузднинг бу жавобидан агротехника қоидаларининг илк илдизлари тўғрисида

хабардор бўламиз. Дарвоқе, Зардушт Хўрмузддан қонун сўраган эди, Хўрмузд қонуннинг ижроси сифатида меҳнатни берди. Гарчи қонун тушунчаси бугунги кунда ўз мазмуни ва моҳиятини ўзгартирган бўлса—да, “Авесто” қонуни ва ҳозирги қонун тушунчалари ўртасида фаолият жиҳатидан уйғунликни кўрамиз. Ҳамма даврда ҳам қонун инсон манфаатларига хизмат қилиб, инсониятни эзгуликка даъват қилишини, ёвузликнинг ҳар қандай кўринишига зарба беришини халқлар умид қилганига эътиборга олсак, Зардуштнинг саволига Хўрмузднинг берган жавоби ҳам ўз даврида муҳим қонун эканига амин бўламиз. Хўрмузднинг қуйидаги жавоби бу фикрларни яна бир бор тасдиқлайди: *“Кимки чап қўли ва ўнг қўли билан, ўнг қўли ва чап қўли билан ерга ишлов берса, фойда келтиради. Шунда ер солиқга айтади: “Эй инсон! Сен менга чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан, ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан ишлов беряпсан. Дарҳақиқат, мен толиқмасдан тугаман. Ҳар турли егуликни, мўл ҳосилни етиштираман.” Кимки чап қўли ва ўнг қўли билан, ўнг қўли ва чап қўли билан ерга ишлов бермаса, унга ер айтади: “Эй инсон! Сен менга ишлов бермаяпсан, сен шубҳасиз тиланчилар орасида бўласан, бегона эшиклар олдидан мунгайиб турасан.”* Узоқ вақт ишлов берилмасдан, экувсиз қолиб кетган ер - турмушга чиқолмай, бефарзанд ўтган қариқиз билан барабардир, деган ҳикматли фикр «Авесто» замонидан бизгача етиб келган. Бу эса турли даврлар маданиятнинг ворисийлигини ва узлуксизлигини кўрсатди.

Маданий ҳаёт, биринчи навбатда, ижтимоий—сиёсий ҳаёт равнақи белгиси ва айни пайтда узоқ асрлар давомида шаклланадиган жараён бўлгани учун Марказий Осиёнинг ижтимоий - сиёсий тарихига қисқача тўхталамиз ва юқоридаги манбаларга таянамиз. Аммо ҳар бир манбанинг маълум даврдаги маданият тарихини ўрганишда ўз аҳамияти ва мавқеи бор.

Марказий Осиё тарихи милоддан олдинги даврларда Хитой йилномаларига таянган бўлса, Кўк турк хоқонлиги даврида ўз манбаларига эга бўлди. Марказий Осиё халқларининг Кўк турк хоқонлиги давридаги тарихи кўпроқ Тўба—хун хоқонлиги давридан бошланади. Тўба—хун давлатида IV асрда юзага келган сиёсий вазият Марказий Осиё маданияти тарихида ҳам янги саҳифани бошлаб берди. Бу сиёсий вазият асосан Хитой империясининг таназзули ва қайта тикланиши билан боғлиқ.

Европадаги тўкилай деб турган Римни бўйсундирган халқларнинг буюк кўчиши Шарқий Осиёда 100 йил олдин юз берди. Хитой тарихида “Беш ваҳший қабилалар даври” (304–399 йиллар) деб ном олган даврда Хитойни хунлар ва сяньбийлар босиб олгани ва оралиқ давлатларга асос солгани айтилади. Бу оралиқ давлатлар готлар, бургундлар ва вандаллар асос солган қиролликларга ўхшаб кетарди. Европада Болқон ярим оролида Шарқий Рим империясида нисбатан маданият юксалган эди. Хитойда эса Янцзи дарёси қирғоқларида барпо бўлган Хан империясининг меросхўри Хитой империяси ҳамон мавқени қўлдан бермасди. Заиф, ношуд Хан императорлари Хуанхэ водийсидаги ўз халқларини “ваҳший қабилалар”га ўлжа қилиб қолдириб кетди. Аммо шунча кулфатларга, ташки хужумларга, ички урушларга қарамай, Хитой халқи миқдор жиҳатдан кўпайиб бораверди. VI асрга келиб Хитойнинг тикланиши учун шароит юзага келди.

Биз Хитой тарихига шунчаки мурожаат этганимиз йўқ, аслида Марказий Осиё туркий қавмларининг тарихи шу даврдаги Хитой тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Хитой билан Марказий Осиё шарқидаги туркий қавмларнинг ижтимоий—тарихий муносабатлари худди шу даврдан аниқроқ юзага чиқди. Милоддан аввалга V асрда - Чин-хун давридаги тарихий муносабатлар алоҳида тарихий даврни ташкил қилади. Хан сулоласи билан Хун тангрикутлигидаги тарихий, маданий муносабатлар алоҳида тарихий даврни ташкил қилади ва бу алоҳида мавзу бўлгани, бунинг устига, бу даврдаги тарихнинг маълум қоронғу саҳифалари ҳали борлиги учун бу ҳақда фикр юритиш учун кўплаб далилларга мурожаат этишга тўғри келади.

V-VII асрлардан бошлаб Марказий Осиёда ижтимоий - сиёсий воқеалар янгича тус олди. Хусусан, V аср бошларида ташкил топган Тўба - хун давлати Марказий Осиёдаги маданий муҳитга кучли таъсир этди. Бу давлат гарчи Хитойдан кўра баланд мавқе

эгаллаган бўлса ҳам, Тўба аҳолиси Хитой маданиятига муте бўлиб қолди. Улар ўз тилларидан воз кечиб, фақат хитойча гапирадиган бўлдилар, эски анъаналаридан воз кечиб, сочларини қирқдилар. Хуллас, Хитой маданияти олдида сажда қилдилар.

Бу давлатнинг келиб чиқиши тарихи бор. Милодий III асрдан бошлаб узок бир тарихий даврда хунлар билан бошқа қабилаларнинг ўзаро чатишиб кетишидан “Тўба-хун” деб ном олган қавм келиб чиқди. Тарихда: “Отаси хун, онаси сяньбий”лардан бўлганларни шимолдагилар тўба - хунлар деган ном билан юритганлар.

Тўба - хунларнинг шахзодаларидан бири Гирон Бур бур милодий 407 йили Тўба - хун давлатини курди. Бу давлат Хитой тарихида Шиё давлати деб аталади. Гирон Бур бур ғоят шафқатсиз эди. У Хан сулоласи подшоҳи кучига таяниб, доим душманлари устидан ғалаба қилиб келди. Милодий 410 йили Тўба-хун давлати қудратли давлатга айланди.

Гирон Бур бур вафот этгандан кейин (425 йили) унинг ўрнига ўғиллари Гирон Жон (425–427), Гирон Тин (427–431)лар подшоҳ бўлди. Уларнинг ҳукмронлиги даврида Тўба - хун давлати билан Шимолий Вэй империяси (386 - 543) орасида узлуксиз урушлар бўлди.

Хуллас, IV аср ўрталарига келганда, Тўба - хун аҳолиси Хитой маданиятига сажда қилиши оқибатида аввалги шон - шухратини ва доимо уларни ғалабага олиб келган яқдиллигини ҳам йўқотдилар.

Милодий V ва VI асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий ва маданий ҳаёт учун юнон муаррихларининг асарларидан кўра, Хитой йилномаларидаги маълумотлар аҳамиятлироқ экани тўғрисида XIX асрдаёқ Европа олимлари ўз фикрларини айтганлар.

Лекин милоддан аввалги асрлардаги Ўрта Осиё тарихи учун юнон манбаларининг аҳамиятини ҳам таъкидлаш керак. Аммо урушларнинг оқибатлари, қабилалар ва халқларнинг бир - бири билан қоришуви, даврнинг ижтимоий ва сиёсий ҳолати, қолаверса, бошқа бир қатор сабаблар қадимги давлатларни парчалади, аста - секин қабилалар ва тилларнинг, одатлар ва қонунларнинг бирлигини ҳам парчалаб ташлади, натижада ҳозир бизга етиб келган маълумотларнинг моҳияти ҳам ўзгаришга учради. Буларнинг ҳаммаси табиий жараён эди. Бу жараёнларнинг маҳсули сифатида Ўрта Осиёда бошқарувнинг удел системаси такомиллашди, яъни давлат майда ер эгаликларига бўлинди. Айни замонда ўша майда давлатлар гоҳ бирлашиб, гоҳ парчаланиб, қайтадан янги - янги давлатлар ташкил топарди.

Милоддан аввалги даврда Ўрта Осиёда ирқлар. Майда давлатларнинг гоҳ бирлашуви, гоҳ бўлинуви қабилаларнинг қоришувига ҳам таъсир кўрсатди. Марказий Осиёнинг асосий аҳолиси бўлган туркий қавмларнинг қайси ирққа мансублиги кўп мунозараларга сабаб бўлган.

Марказий Осиё Кўк турк хоқонлиги даврида ҳам тил жиҳатидан, ҳам тарихий нуқтаи назардан туркий қавмлар учун муҳим аҳамиятга моликлиги ҳеч қандай мунозарага сабаб бўлмайди. Бу ўлкани ўрта, Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлган ҳолда ўрганиш мумкин. Ўрта қисм туркий халқлар тарихи нуқтаи назаридан энг диққатга сазовор ҳудуддир. Кўк турк хоқонлиги даврида ўрта қисмда асосан туркий қавмларнинг катта бўлаги қирғизлар (хакаслар) яшаган. Бу ўлка тош даврида Шарқий ва Ғарбий Сибирь ҳамда шимолдаги Тундра маданияти билан яқин муносабатлар ўрнатган. Антропологларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, бу ҳудуддаги халқлар Европа ва мўғул ирқларининг бир қисмидан пайдо бўлган экан. Айни пайтда жанубдаги Олтой маданиятидан бу ерларга баъзи таъсирларнинг ҳам бўлгани мумкин.

Қадимги турк даврида Гоби саҳроси, бугунги Мўғулистон муҳим ҳудуд бўлгани маълум. Неолит давридаги инсонлар серсув жойларда яшагани маълум бўлди. Ўлканинг неолит даври маданияти Ўрхун дарёси ва Байкал кўли бўйларидаги маданият билан ўхшашлиги археологик топилмалар асосида аниқланди. Умуман олганда, Марказий Осиёнинг шарқий ҳудуди маданиятида ўзаро таъсир аниқроқ кўзга ташланади. Шундай бир маданиятга туркийлар тарихининг сўнгги даврида ҳам дуч келамиз. Бу ҳолат Ўрта Осиё туркий қавмлари тарихига ҳамоҳанг равишда борди.

Ирқлар тўғрисида сўз кетар экан, милоддан олдинги учинчи минг йилликда Олтой

тоғларида ўғуз типигаги қавмнинг яшагани тўғрисида маълумот бор. Бу қавм жанубдаги мамлакатлар билан, масалан, Орол денгизи соҳилларидаги маданият билан, ҳатто Хитой билан алоқада бўлганини кўрсатади. Сибирда ҳам шу сингари ирқлар қадимда яшаганини археологлар кузатганлар¹. Бу давр маданияти туркий халқлар тарихида *Олтой маданияти* деб ном олган. Милоддан аввалги учинчи минг йилликда ва иккинчи минг йиллик бошларида ҳозирги Ўзбекистон ва Помир ҳудудларида Окденгиз ирқига ўхшаш долихоцефал ирққа мансуб одамлар қолдиқлари топилган. Фарғонанинг тош даврига оид маданиятида ва Тошкент яқинидаги Қовунчи маданиятида ҳам бу ирқ кузатилган. Мазкур ирқ тури яна Анов маданиятида, Қуйи Волга бўйларида, Астрахань атрофларида, Ўрта Волга бўйларида Прохоров кўрғонидан ҳам топилган. Бу ҳақда археологлар Г.Серги, В. Гинзбург, Л. Ошанин, Г.А.Трофимова, С. Руденко каби инглиз ва рус олимлари XX асрда жиддий кузатувлари натижаларини эълон қилганлар. Ўрта Осиёнинг брахицефал² ирқи юқорида айтиб ўтилган ўлкаларга кўп таъсир этмаган. Фақат бронза даврида Ўрта Осиё брахицефаллари Амударё бўйларига ва Фарғонанинг ички ҳудудларига қадар таъсир этгани аниқланган.

Ҳақиқатан, Амударё билан Сирдарё орасидаги халқлар ирқ жihatдан Амударё жанубидаги туркман даштларида, Помир ва Афғонистонда яшаган ирқлардан кескин фарқланиб чиққан эди. Бу “туроний” (В.В. Гинзбург) ёки “икки дарё ораси” (И. Свидетский) ирқи деган ном олган бўлиб, брахицефал каллаларга мансуб эди. Шу олимларнинг олиб борган кузатувларига кўра, Олтойдаги брахицефал ирқларга яқин бўлган бу суяклар кейинги даврлардаги сўғдларнинг ҳам ота-боболари бўлгани тахмин қилинади.

Милоддан аввалги 1700 йиллардан эътиборан Ўрта Осиёда кўчманчи ва жанговар бир қавм маданиятининг аста-секин ҳукмрон бўлгани кўринади. Бу ирқ “Андронов одами” деб ном олиб, Олтой ва Тангри тоғларига ёйилган. Мазкур ирқ Хун даврида ҳам, Кўк турк хоқонлиги даврида ҳам давом этган.

Аммо Кўктурк хоқонлиги даврида Ўрта Осиёда мўғул ирқи кўрина бошлади. Бир томондан ўғуз қиёфасига мансуб бўлган туркийлар азалий ирқни давом эттирган бўлса, иккинчи томондан, чинакам ва асло аралашмаган мўғул унсурлари ҳам ғарбга силжий бошлади. Кўк турк даври бошланғичида Олтой ўлкасининг жануби-ғарб ва шимоли-шарқ ҳудудларида яшаган ўғуз қиёфали туркий қавмлар ҳамон ҳукмрон эди. Бу даврга оид Тангри - тоғдан топилган скелетларда йирик кўзли одамлар кузатилади. Бу ҳақда рус олими В. Гинзбург ўтган асрнинг 50-йилларида ўз фикрларини баён қилган эди. Кўк турк давлати барпо бўлмасдан бир оз олдин ва давлат барпо бўлгандан кейинги даврларга оид мўғул қиёфали одамлар скелети топилган. Айни пайтда Тангри тоғдаги кўрғонларда ўғуз қиёфасидаги одамлар скелети ҳам топилгани маълум.

Милодий VI–VIII асрларга оид Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларидаги ирқлар милоддан олдинги брахицефал одамларнинг давоми эканини кўрсатади. Умуман, Ўрта Осиё ирқлари алоҳида ирққа – Туроний ирққа мансуб эди, деган маълумотлар ўзини оклайди.

Топилмалар. Умуман, турк хоқонлиги давригача Марказий Осиё халқларининг ижтимоий, айниқса этник тарихи маданий ҳаёт учун замин ҳозирлади. Бизгача етиб келган тарихий манбалар - юнон, Рим тарихий асарлари, Хитой йилномаларида Марказий Осиёнинг маданиятига оид далиллар шуни кўрсатадики, Турк хоқонлиги давридаги маданий ҳаёт учун узлуксиз замин ҳозирланган эди. Айниқса, Фарғона водийси милоддан олдинги Ўрта Осиё маданияти тарихида муҳим рол ўйнаган эди. Милоддан аввалги 3–2 асрларга оид Фарғона топилмалари маданий жараённинг узлуксизлигини, айни пайтда шу даврдаги Хитой билан тарихий муносабатларни кўрсатадиган далиллардир. Хитой манбалари Фарғонанинг зотдор, ўша даврда “самовий”

¹ Қаранг: Bahaeddin Ogel. Islamiyettan once turk kultur tarihi. –Ankara, 1991, s. 3

² Брахицефал (фр.) – бу ирққа мансуб одамлар ҳам бўлиб, уларнинг бошининг эни узунлигига нисбатан 80 фоиз кенг бўлган

деб ном олган отлари тўғрисида маълумот беради. Ана шу тарихий маълумотларни Фарғона атрофларида тошларга чизилган от суратлари тасдиқлайди.

Милоддан олдинги даврларга оид маданий ёдгорликлар ер остидан топилган бўлса, Кўктурк хоқонлиги даврига оид манбаларнинг кўпи ер устида сақланиб қолган. Булар - йирик тошларга ёки қаттиқ жисмларга ўйилган ёзув ёдгорликлари, хайкаллар, қурбонгоҳлардир.

Кўктурк хоқонлигидан қолган ёдгорликларнинг энг диққатга сазовори битигтошлардир. Йирик ҳажмдаги ёдгорликлар - Кул тигин ва Билга хоқон ёдгорликлари асли қабр тошларидир. Тарихий маълумотларга қараганда, кўктурклар қабрлар устига иншоот қурганлар, иншоот деворларига марҳумларнинг суратларини чизганлар. Кўктурк хоқонлигига Чин хоқонининг саройидаги рассомлар келтирилгани ва улар марҳум Кул тигин ва Билга хоқон учун бир иншоот (*барақ*) қурганлари, уйнинг ич-тошини суратлар билан безаганлари тўғрисида Кул тигин битигтошида маълумот берилган. Аммо ҳозирга келиб ўша иншоотлар, яъни барақлар бутун қолмаган, фақат балбаллар қолган, холос. Баъзи Европа олимларининг фикрича, хоқонларнинг қабри бошқа ерда, битигтошлар бошқа ерда бўлган бўлиши мумкин. Бу фикрлар асосли. Кул тигин битигтоши топилган жойдан бир ярим километр шимолга томон балбаллар ўрнатилган. Балбаллар тутаган жойда Кул тигиннинг қабри ўрнатилган бўлиши мумкин.

Кўктуркларда йиғи, яъни аза маросими бўлган диққатга сазовор. Кул тигин битигтошида бир қанча халқлардан дафн маросимига вакиллар келгани айтилади. Аза халқнинг маданий савияси билан мутаносибдир. Бу ҳақда юнон манбалар яхши маълумот бера олади. II асрда юнон файласуфи Лукиан Самосат искиф қавмига мансуб Тўқсар билан юноний Муисип деган одамлар ўртасидаги куйидаги суҳбатни келтиради:

Муисип: - Сиз, искифлар, Орест билан Пиладнинг жасадларига қурбонлик қиласизлар ва уларни тангри деб ҳисоблайсизлар. Тўқсар, сен бунга нима дейсан?

Тўқсар: - Ҳа, қурбонлик қиламиз, Муисип, қурбонлик қиламиз. Аммо уларни тангри деб эмас, яхши инсонлар деб ҳисоблаймиз.

Муисип: - Демак, яхши инсонлар вафот этгандан кейин, сизлар, тангриларга қилингани каби, қурбонлик қиласизлар.

Тўқсар: - Фақат шугина эмас, биз уларнинг шарафига байрамлар ва катта йиғинлар ҳам қиламиз.

Муисип: - Сизлар марҳумлардан нима истайсизлар? Улар марҳумлардир. Шуниси ҳақиқатки, уларга ҳурмат ва илтифот кўрсатиши учун қурбонлик қиласизларми?

Тўқсар: — Марҳумларнинг бизга ҳурмат—эътибори кўриниб турганда эди, улар ҳеч қачон ўлмаган бўлардилар. Фақат биз яхши инсонлар хотираси учун фойдали деб ўйлаймиз. Шу сабабдан марҳумларни ҳурмат қиламиз. Биз шундай тушунамиз: марҳумларни ёдга олсак, кўпларимиз улар сингари ўлмак учун ҳаракат қиламиз³.

Қадимдаги икки халқ вакилининг суҳбатидан кўриниб турибдики, Марказий Осиёда марҳумларга атаб ўтказиладиган удумлар ва урф-одатлар фақат шу ҳудудга хос бўлгани учун ҳам юнонийлар бу удумларга изоҳ талаб қилганлар. Мана шу кичик лавҳанинг ўзиёқ кўк турклар давридаги удумлар ва инонч—эътиқодлар милодий II асрда Осиёнинг кўп ерларига маълум бўлганини ва ёйилганини кўрсатади.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Қадимги Марказий Осиёдаги ижтимоий-маданий ҳаёт ҳақида маълумот беринг?
2. Сўғд ва Бактрия маданияти, Қадимги Фарғона, Қовунчи, Термиз, Афросиёб, Варахша, Панжикент каби қадимги ҳудудлар маданиятини ёритинг?.
3. Кушонлар даври маданияти ҳақида маълумот беринг?
4. Зардуштийлик таълимоти ва “Авесто” китоби маданиятини шарҳланг?.

³ Иқтибос турк олими Абдуқодир Иноннинг *Tarihte ve bugun Shamanizm* (Ankara, 1954, s.190-191) китобидан олинди.

Мавзу бўйича таянч сўз ва иборалар:

Қадимги Марказий Осиё ҳудудий кўринишлари. Ўрхун-Энасаой маданияти, Қадимги Хитой йилномалари, Шарқ Ренессанс, Шарқ уйғониши даври мутафаккирлари, Фарғона тош даври маданияти, илк меъморчилик, кулолчилик амалий санъати, қадимги ёзувнинг пайдо бўлиши.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент:Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
- 5.Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э.,Габибулин Р.Культуралогия. Т., Изд-во.Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-икбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 12.Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
16. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ V-XIII АСРЛАРДАГИ ИЖТИМОИЙ- МАДАНИЙ ҲАЁТИ РЕЖА

1. Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослиги.
2. Шарқ уйғониш даври маданияти.
3. Уйғониш даври достонларида ижтимоий маданий ҳаёт.
4. V-XIII асрларда маънавий маданият ривож.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослиги. Марказий Осиёнинг ғарбий ўлкаларидаги туркий қавмларнинг маданий ҳаёти шарқий ҳудуддаги ўлкалар ҳаёт тарзидан баъзи ўзгачаликларга эга эди. Ўрта Осиёдаги этник жараёнларнинг мураккаблиги маданий жараёнга ҳам таъсир этмай қолмади. Шунинг учун бу ҳудуддаги маданий жараёнда бошқа этник гуруҳларнинг маданий жараёни изларини ҳам кўрамиз. Фарғона водийси бу жиҳатдан алоҳида ўлка ҳисобланади.

М.ав. III–II асрларда Тангри тоғидан Фарғонага кўчиш бўлди. Кўчиб келган қавмларнинг катта қисми юэчжилар ва усунлар эди. Юэчжилар икки қисмга бўлинган: катта юэчжилар ва кичик юэчжилар. Ботир тангрикут (Ўғузхон) тор–мор қилган ва Довонга келиб, дахларнинг ерларини босиб олган қавмлар *катта юэчжи* деб юритилган. Заифлашиб, кичик тўп–тўп бўлиб кетган, жанубий тоғларда ўрнашган қавмларни тангутлар *кичик юэчжи* деб атаганлар⁴.

Усун давлати тўғрисида Хитой йилномаларидаги маълумотлар шуни кўрсатадики, Шарқда уларнинг ерлари хунларнинг ерларига туташ бўлган, шимоли–ғарбда Қангли давлати билан, ғарбда Довон давлати билан чегараланган.

Шунингдек, бошқа қабилалар Ўрта Осиёга кўчиши натижасида турли қавмлар маданиятининг бир–бирига қоришганини кўрамиз. Фарғона водийсидаги Исфара, Ширинчой, Тошкент яқинидаги Қовунчи маданияти шундан далолат беради. Тангри тоғларида илгаридан мавжуд бўлган маданият Фарғонада янги маданиятнинг юзага келишига сабаб бўлди, жумладан, ордамларнинг яшаш тарзида, деҳқончилик маданиятида, ишлаб чиқаришда ва ҳ. ларда ўзига хосликлар кузатилади. Одамларнинг турмуш тарзи, яшаш шароити, ясаган буюмлари шундан далолат беради.

Кўк турк давлати ташкил топиши арафасида Фарғона атрофларида кўплаб отлик кўчманчилар яшарди. Бу кўчманчилар аста–секин ўтроқлашиб, деҳқончилик қила бошладилар. Чиғирчик, Гулжадан топилган ашёлар деҳқончилик маданияти тўғрисида тасаввур уйғотади.

Кўк турк хоқонлиги давридан бугунгача етиб келган энг энг ноёб маданий ёдгорлик ёзув маданиятидир Исфара, Андижон, Поп, Бухоро, Кува ва бошқа қатор ҳудудлардан топилган ёзув ёдгорликлари қадим Ўзбекистон халқининг азалдан салоҳиятли бўлганини кўрсатадиган аломатлардир⁵.

Шарқ уйғониш даври маданияти

Уйғониш (фр. Renaissance – Ренессанс) Шарқ ва ғарб халқларининг маданияти тарихида кескин бурилишлари давридир. Уйғониш даври Шарқ ва Ғарбда турлича давраштирилади. Уйғониш (яъни Ренессанс) терминини илк бор италиялик ёзувчи Ж. Боккаччо Жотто ижодига нисбатан ишлатиб: “У антик санъатни уйғотди”, деб таърифлаган эди.

Шарқ Уйғониш маданияти ғарб уйғониш маданиятидан олдин юзага келгани аён ҳақиқат. Уйғониш Европада биринчи марта XIV асрда бошланган бўлса, Шарқда хусусан, Ўрта Осиёда унинг илдизлари милоднинг бошларига қараб келади.

Агар уйғониш юзага келтирган маҳсулнинг моддий ва маънавий томонларига назар

⁴ Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, том 11. — М.:—Л.: 1950 стр. 183–184

⁵ Батафил маълумот олиш учун қаранг: Н. Раҳмонов, Б. Матбобоев. Ўзбекистоннинг кўхна туркий–рун ёзувлари. - Тошкент, “Фан”, 2006.

ташласак, Уйғониш-ташқи таъсир ёки ички маданий, илмий жараёнлар таъсирида халқнинг тафаккури, дунёқараши, янги, илғор маданий ҳодисанинг юзага келишидир. Уйғонишни шу жиҳатдан белгиласак ва унинг юзага келиш омиллари маълум бир даврда инкилобий ўзгариш юзага келтирганини эътиборга олсак, Шарқда, хусусан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида Уйғониш Кушон империяси давридан бошланган, деб айтиш мумкин. Кушон империяси маданий жараёни, ижтимоий муҳитни тубдан ўзгартирди. ҳозирги Ўзбекистоннинг Шарқ билан маданий алоқалари, айниқса, буддавийликнинг катта маданий ҳодиса сифатида қариб келиши ва бунинг натижасида инсоннинг руҳан покланиш жараёни айна шу даврда бошлангани Уйғонишнинг илдизларига ишора қилади, яъни янги ҳодиса маданий ҳаётнинг, тафаккурни тубдан ўзгартирди.

Уйғониш маданияти – хронологик томондан кенг тушунча бўлиб, айна замонда катта ҳудуддаги маданий жараёни ўз ичига қамраб олади.

Шарқ уйғониш маданиятининг қадимийлиги тўғрисида сўз кетганда, Хитойнинг Уйғониш маданияти қадим экани ҳам эътиборга олинади. Хитой Уйғониш маданияти милодий VII-VIII асрларда пайдо бўлди. Хитойнинг шу даврдаги файласуфи Хан Юй (768-824) инсонпарварликнинг ҳақиқий идеалини ваъз қилди ва нафақат илгаридан мавжуб бўлган “инсониятга муҳаббат” ғоясини, балки “ҳаммага муҳаббат” ғоясини илгари сурди. Ана шу ғоя Хитой Уйғониш маданиятини бошлаб берди. Бу фикрни академик И.Н.Конрад илгари сурган эди.

Ҳамма мамлакатларда - Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам Уйғонишни белгилаб берадиган битта омил бор. Яна И.Н. Конраднинг айтишича, бу омил – қишлоқ маданиятидан шаҳар маданиятига ўтишдан иборатдир.

Аммо шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, Шарқдаги Уйғонишни Европадаги Уйғониш билан бир, деб қараб бўлмайди. Европада Уйғониш ижтимоий–сиёсий соҳада кескин бурилишни пайдо қилган. XIV асрда Италиядаги, XV– XVI асрларда бошқа мамлакатлардаги ўзгаришлар бунга мисолдир. Ишлаб чиқаришнинг ривож топиши ҳам Европадаги Уйғонишга кучли таъсир кўрсатган. Шарқда эса ижтимоий–сиёсий жараён ўз оқими, йўналиши ва табиий ҳолатича давом этгани учун, Уйғониш биринчи навбатда ўз ўтмиши асосига қурилди. Иккинчидан, илм–фан, маданият қадимий анъана ва Шарқ илм–фанининг таъсири натижасида пайдо бўлди. Айна пайтда Шарқ илм–фани, маданияти ўзаро бир–бирига таъсир этиб, бир–бирини инкор этмасдан, аксинча бойитганини ҳам эътиборга олишимиз керак.

Ўрта Осиёдаги Уйғонишни уч босқичга бўлиш мумкин:

1. IX–XIII асрлар Уйғониш даври.
2. XIV–XV асрлар Уйғониш даври.
3. XIX аср охири – XX аср бошлари Уйғониш даври.

Қайд этилган ҳар бир даврда Уйғониш маълум ижтимоий–сиёсий жараён маҳсулидир. Биринчи давр (IX–XII асрлар) араб истилосидан кейин юз берди. Бу даврдаги Уйғонишнинг асосий белгилари қуйидагича:

Дунёвий илмларга интилиш, бу соҳада кескин бурилишлар пайдо бўлиб, илм–фан натижаларини инсон манфаатларига хизмат қилдириш;

Дунё миқёсидаги илмий кашфиётларнинг юзага келиши ва бунинг учун замин яратилиши;

Диний–фалсафий ақидалар билан комил инсонни тарбиялаш масаласини уйғунлаштириш;

Араблар истилосидан олдинги маданий (тил муаммоси), сиёсий (хусусан давлат қурилишига оид) анъана Қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида янгича мазмун касб этди, бу сулола янгича тафаккур билан араблар истилосидан олдинги маданиятдан фойдаланди.

Ўрта асрлардаги Уйғонишнинг мазкур даври дунё маданияти тарихида энг ёрқин саҳифаларни ташкил этади. Форобийнинг кўп қиррали илмий фаолияти, Берунийнинг табиий ва ижтимоий фанларга оид кашфиётлари, Ибн Синонинг тиббиёт, фалсафа ва

мантиққа оид ишлари айни шу даврда юзага келгани билан эмас, балки Ўрта Осиё маданий ҳаётида кескин бурилиш пайдо қилгани билан диққатга сазовор. Бу даврни ана шу буюк олимларнинг кашфиётлари Ўрта Осиё Уйғонишининг дастлабки даври сифатида юзага келтирди. Уйғониш даврининг илмий, маданий ҳаёти, бир томондан, инсон шахсини улуғлаган давр сифатида тарих саҳнасига чиққан бўлса, иккинчи томондан, кейин Уйғониш босқичлари учун замин бўлгани билан аҳамиятлидир.

Иккинчи босқич - XIV– XV асрлардаги Уйғониш мўғуллар истилосидан кейинги даврга алоқадор. “Бу босқич айнан Уйғониш даврига хос қандай хусусиятларга эга? Шунчаки тарихий давр деб номланса бўлмайдими?” деган савол туғилиши мумкин.

Бу асрлар тарихий жиҳатдан мўғуллар истилоси оқибатлари кўзга ташланиб қолган давр эди. Аммо мўғуллар истилоси фақат салбий оқибатлари билан из қолдирмади, балки Марказий Осиё маданияти тарихида, хусусан, адабий жараёнда кескин бурилишлар, кўтарилишлар даври ҳамдир. Мўғуллар истилоси Олтин Ўрда давлатини юзага келтирди. Шу билан бирга, бу давлатнинг тарихий “паспорти” деб аташ мумкин бўлган такрорланмас Олтин Ўрда маданияти ва адабиётини яратди. Ўзбек адабиёти айни Олтин Ўрда маданий муҳида илк бор юзага чиқди, десак хато қилмаган бўламиз. Хўш, Олтин Ўрдадаги маданий ва адабий муҳитни қайси белгиларига кўра Уйғониш даврига боғлаймиз? Бунинг учун ғарб Уйғониш маданиятидан қиёси сифатида фойдаланамиз.

Уйғонишнинг ғарбий Европа мамлакатлари маданияти тарихидаги асосий белгиси сифатида ўрта асрлардан янги даврга ўтиш мезон қилиб олинади. Худди шу таърифни мўғуллар асос солган Олтин Ўрда маданияти ва адабиётига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Том маънодаги ўзбек (умуман туркий) адабиётини тиклашга, эски ўзбек тилини ривож топтиришга уриниш Олтин Ўрдада бошланди. Форс ва араб тилларидаги адабиётларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари Олтин Ўрдада ривож топди. Олтин Ўрда таркибига Хоразм, шимоли–шарқда Булғор вилояти, шимолда Рус князликлари, жанубда Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, Дарбандгача чўзилиб кетган Кавказ, ҳатто Бокугача чўзилиб кетган жойлар, ғарбда Днестрдан бошланган даштликлар, шарқда — ғарбий Сибирь ва Сирдарё этакларигача бўлган ерлар кирган. Ана шу ҳудудларнинг ҳаммасида ягона анъана амал қилган эди.

Олтин Ўрда туркий халқлар ҳаётида маданиятнинг марказига айлангандан кейин бунинг ижобий томонларидан бири шу бўлдики, маданий ҳаёт Ўрта Осиёдан Олтин Ўрдага кўчиб ўтди. Албатта бу кўчиш табиий, тарих оқимида ҳамоҳанг табиий жараён эди.

Олтин Ўрда адабий муҳити шуниси билан диққатга сазоворки, мусулмон маданиятини ва ислом динини ёйиш учун пайғамбарлар тарихига оид асарлар ўзбек тилида биринчи марта Олтин Ўрдада яратилди. Носируддин Бурхониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” (710|1310 йил), Маҳмуд ибн Али ас-Саройининг “Нахжул–фародис” (Жаннатларга очиқ йўл) (761|1361 йил) асарлари бунинг ёрқин намунасидир. “Қисаси Рабғузий” сингари “Қисасул–анбиё”ларнинг ўзбек тилидаги кўплаб нусхалари бугунги кунда Туркия музейларида, кутубхоналарида сақланмоқда. Бу асарларнинг бир қисми Олтин Ўрдада ҳукм сурган даврда яратилган. Мазкур “Қисасул–анбиё”ларнинг аксарияти форсчадан қилинган таржималардир.

Албатта, Уйғониш, А.Ф.Лосевнинг айтишича, одамнинг заминда ўзининг мавжудлигини тасдиқлашга уринишидир. Аммо инсоннинг заминда мавжудлигини тирикчилик ўтказиш, кун кечириш, турли эҳтиёжларини қондиришдир, деб тушунмаслик керак. Уйғониш даври маданияти ҳар қандай маиший ҳаётдан устун туради. Уйғониш юқорида биз кўрсатган уч босқичдан қайси бирида бўлмасин, биринчи навбатда тафаккурдаги ўзгаришдир. Тафаккурдаги ўзгариш - инсоннинг маънавий, руҳан, жисмонан, умуман олганда, моддий томондан озод бўлиши демакдир. Уйғониш эстетикаси айни шуни талаб қилади. Уйғониш босқичлари учун ана шу кўрсатиб ўтганларимиз асосий тамойиллардир.

Шарқ Уйғониш маданияти ўз доирасида қолиб кетмади, балки умуминсониятнинг

ютуғига айланди. Тарихий далиллар шуни кўрсатадики, Шарқ ютуқларининг ғарбга ёйилишида Византия маданий олами ҳам катта таъсир кўрсатди.

Ташқи ва ички қулай шароитлар Шарқ маданиятининг ривожини таъминлади. Шу билан бирга, Шарқ Уйғониш маданияти ўз доирасида қолиб кетмади, балки умуминсоният ютуғи бўлди. Алишер Навоий ижоди иккинчи босқичдаги Уйғониш даврини улкан чўққига кўтарди. XV асрдаги Уйғониш даври унинг “Хамса”си, дostonларидаги кўтарилган гуманистик ғоялар, тарихий ва илмий асарлари билан ажралиб туради. Ўзбек адабиётини юксак поғонага кўтариш, ўзбек адабий тилини яратиш, фаннинг турли соҳалари -тарих, фалсафа, мусиқа, санъатга ҳомийлик билан у XV аср маданий муҳитини тубдан ўзгартирди. ғарбий Европада ҳам мумтоз адабиётнинг халқ тилида яратилгани Уйғониш даврининг энг буюк ютуқларидан бири экани айтилади⁶. Алишер Навоий ижоди ва фаолияти билангина XV аср Уйғониш даври Шарқ Уйғониш тарихида алоҳида мавқе эгаллайди.

Аммо Навоий давридаги Уйғонишни, хусусан, Навоий ижоди XV аср Уйғониш даврини пайдо қилганини юқорида айtilганлар билан чеклаш кифоя қилмайди. “Хамса” дostonлари Уйғонишнинг энг ёрқин махсули сифатида юзага келганини таъкидлаш даркор. “Хамса” асари ёзилгани учун эмас, балки Уйғониш романтизминин Навоий дostonларига олиб киргани билан белгиланади. Айниқса, Фарҳод образида идеал инсон тасвири ҳам Уйғониш даврининг идеалидир. У бир талай хунарларни ўрганади, отаси таклиф қилган тахтда воз кечади, Ширинга бўлган севгиси уни қаҳрамонона ишларга ундайди, Хусрав билан мунозарада маънавий жиҳатдан юксаклигини намойиш этади ва ҳ. Бу фазилатлар Шарқу ғарб адабиётидаги Уйғониш даври қаҳрамонларига хос идеал фазилатлардир. Шунингдек, Навоий “Фарҳод ва Ширин” дostonида антик давр мутафаккирлари номларини келтиради. Антик давр юнон мутафаккирларининг салоҳияти билан шахзода Фарҳоднинг истеъдоди солиштирилади, юнон файласуфлари бошқа давр одамлари учун бошқача қиёфада, бошқа замонлар учун, бошқа тафаккур тарзи учун XV асрга қайтади:

Эрур Искандари Румий нигори,
Жаҳон аҳлиға онинг ёдгори
Ки айлаб тўрт юз доно билан жаҳд,
Алардин ҳар бир Афлотунға ҳамаҳд...
Эрур ғор ичра Сукроти ягона,
Дема Сукрот, Букроти замона...

(“Фарҳод ва Ширин”дан)

Уйғониш даври Шарқ ва Ғарбда ўзига хос жузъий қонуниятларга эга. Шу боис Европа ўрта аср дostonларининг фарқини тушунишимизга ҳам Навоий дostonлари ёрдам беради. Масалан, ўрта аср Германиясида “Ошиқ Роланд”, “Роланд ҳақида қўшиқ” дostonлари бор. Бу дostonлар қаҳрамонлари ўрта асрдаги рицарлик ҳаётини айнан акс эттиради, яъни чинакам рицарь қиёфаси қандай бўлса, шундайича тасвирланган, ўша давр нуктаи назари бўйича рицарнинг *реалистик қиёфаси* чизиб берилган. Уйғониш даври дostonлари қаҳрамонлари *романтик қиёфада* тасвирланган. Бу ўз–ўзидан тушунарли: Уйғониш асрида рицарлар йўқ эди. Агар уларни қандайдир қиёфада тасвирлаш керак бўлса, тасаввурлар ҳаёлотни сафарбар қилиши керак бўлган⁷.

Худди шу сингари, милoddан олдинги IV–II асрлардаги юнон файласуфларинин XV асрда тасвирлаш учун албатта романтик тасвир шарт эди. Уйғониш даврининг тафаккур тарзи аини шуни талаб қиларди.

⁶ В.М.Жирмунский. Сравнительное литературоведение. –Л.: “Наука”, 1979, 178–бет.

⁷ Н.И. Конрад. Средневосточное Возрождениеи Алишер Навои. – Избранные труды. “Наука”, М.: 1978, 94–бет.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослиги.
2. Шарқ уйғониш даври маданияти.
3. Уйғониш даври дostonларида ижтимоий маданий ҳаёт.
4. V-XIII асрларда маънавий маданият ривож.

Мавзу бўйича таянч сўз ва иборалар:

Шарқ Ренессанс, Шарқ уйғониши даври мутафаккирлари, меъморчилик, кулолчилик, амалий санъат, дostonлар.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
5. Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э., Габибулин Р. Культурология. Т., Изд-во. Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-иқбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
12. Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
16. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

6– МАВЗУ **ДУНЁВИЙ ВА ДИНИЙ МАДАНИЯТ**

РЕЖА:

6. Жахон динларининг маданият ривожига кушган хиссаси
7. Хиристианлик дин ива урта асрларда Европа маданияти
8. Ислом динининг шарк халклари маданияти ривожига кушган хиссаси
9. Ўрта асрлар санъати илм, фани маданияти ривожига динларнинг урни.

Ўрта асрларда феодал муносабатларнинг шаклланиши ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда кескин ўзгаришларни келтириб чиқарди. Айниқса диний ақидаларнинг расман тус олиб, кўп ҳудолиликдан якка ҳудолилик - тавҳид ақидасига ўтиш жараёни инсониятнинг ҳаёт тарзини ўзгартирди. Библия, Талмуд, Қуръони Каримнинг пайдо бўлиши нафақат Шарқда, балки ғарбда ҳам тафаккурни ва ҳаёт тарзини жиддий ўзгартирди. Энди инсоният маълум тартибга солинган ҳаёт кечира бошлади.

Якка ҳудолилик илк бор Библияда шаклланди. Иудаизм тарихи, назарияси қадимги яҳудийларнинг ҳаёти ва тақдири билан зич боғланган. Библиянинг Эски Аҳд-Таврот қисми бу тўғрида тўлиқ маълумот беради.

Библия таркибига кирувчи Тавротда (Мусонинг беш китоби) иудаизм Шарқдаги кўп ҳудолиликка қарши мафкура сифатида яратилди. Қадимги Исроил халқи илк бор якка Худо Яхвега Иброҳим даврида эътиқод қила бошлаган. Кейин унинг ўғли Исҳоқ, (ислом тарихида – Исмоил) набираси Ёқуб ва унинг ўн икки ўғли Яхвени танҳо Худо сифатида эътироф қилдилар. Библиянинг Эски Аҳд қисми ҳам Муқаддас Китоб шаклида Яхве таълимоти сифатида - мил. авал. Иккинчи минг йилликда шакллана бошланди.

Иудаизм тўғрисида бизга Библия ва у ҳақда ёзилган кўпгина асарлар маълумот бера олади. Исроил халқи Ёқуб пайғамбар (бошқа номи Исроил) қавмларидир. Библияда

ҳикоя қилинишича, Мусо Яхвё билан гаплашишга қодир бўлган Исроил халқи раҳнамоси ва Ёқубдан кейин Худо берган қонунларни амалга оширувчидир. Ўнта амрни Худо Мусо орқали Исроил халқига берган. Яхве Мусо орқали турли мўъжизалар (Мусо а.с.нинг фиръавн ҳузурида ҳассани илонга айлантириши, Қизил денгиздан Исроил халқини олиб ўтиши, қояга ҳассани уриб, қоядан сув чиқариши) кўрсатиб, Исроил халқининг диний раҳнамоси, иудаизм динининг отаси бўлиб қолди.

Эски Аҳд 39 китобдан иборат. Бу китоб қуйидагича гуруҳланади: Мусонинг бешта китоби ёки Таврот. Булар қуйидагилардир: Ибтидо, Чиқиш, Левилар, Саҳрода ва Амрлар китобларидир. Иудаизмнинг асосида ана шу бешала китобдаги ақидалар ётади.

Библиянинг давоми Ҳакамлар китоби, Шоҳлар китоблари (тўртта), Пайғамбарлар китоблари, Довуднинг “Забури”, Сулаймоннинг «Ҳикматлари» ва бошқа кичик ҳажмли китоблардан иборатдир. Мазкур китобларни иудаизмга эътиқод қилувчиларгина эмас, балки Исо Масих таълимотига эътиқод қилувчи барча масиҳийлар - христианлар муқаддас китоблар сифатида ўрганадилар.

Эски Аҳдда оламнинг ибтидоси тўғрисидаги чуқур мушоҳадаларни, одамлар ўртасидаги муносабатларни, ахлоқий мезонларни, ижтимоий қадриятларни ва бошқа кўплаб фалсафий ғояларни, ахлоқий ўғитларни кўрамиз. Бир сўз билан айтганда, Эски Аҳд Шарқ халқлари минг йиллар давомида амал қилиб келган ахлоқий тизимни ва Танҳо Худо тўғрисидаги таълимотни ўзида мужассамлантиради.

Монотеистик таълимотга асосланган учта оқим - иудаизм, масиҳийлик, ислом бирига боғлиқ. Буларнинг орасида қадимийси иудаизмдир.

Милоддан ав. учинчи минг йилликда илк диний тизим шакллана бошлади. Тарихда марказлашган ҳукмронлик пайдо бўлган мамлакатларда, жумладан, Мисрда мутлақ ҳукмронлик ва илоҳийлаштирилган ҳукмдор - фиръавннинг дахлсизлиги монотеизмга олиб келган эди. Миср фиръавнига қарам мамлакатлар халқи ҳукмдор қиёфасида олий илоҳий рамзни кўрдилар. Ҳукмдорнинг рамзи қарам давлатларнинг этник маданиятида ва ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ўсиб боришида умумий жараёни ифода қиларди. Заминий ҳукмдорликнинг бир қўл остида тўпланиши натижасида шундай қарашлар келиб чиқди: осмонда, яъни ғайритабиий кучлар оламида ҳокимият тизими заминдаги сингари тизимни ўзида зоҳир этади. Айни ана шундай қарашлар, тахминлар монотезимни - Танҳо Худо тўғрисидаги ғоянинг ўсишига ёрдам бериши керак эди.

Иудаизм - мустақил диний тизим. Айни пайтда унинг тараққиёти кўп жиҳатдан қадимдан шаклланган мезонларга - эски анъаналарнинг таъсир кучига ҳам боғлиқ.

Христианлик ёки масиҳийлик - дунёдаги кўп тарқалган ижтимоий, фалсафий, диний оқимлардан бири бўлиб, Библиянинг Янги Аҳд қисмига асосланади. Янги Аҳд (ёки «Хушхабар») Исо Масих яратган таълимотдан иборатдир. Бу оқим дунёнинг ҳамма мамлакатларида учрайди. Аммо Европа, Америка, Австралия қитъаларида асосий давлат дини расмий мафкурадир. Гарчи масиҳийлик бугунги кунда Ғарб мамлакатларига хос оқим бўлса-да, аслида Шарқ ва унинг маданияти билан зич боғланган. У, Шарқнинг бой мифологик, бадиий ва ақидапарастлик имкониятларидан фойдаланди. Бу имкониятлар масиҳийликнинг пайдо бўлиши учун битта имконият ва асосдир. Иккинчи имконият - Масих таълимотининг юзага келишида иудаизмнинг муҳим асос бўлганидир. Битта далил: инсониятнинг гуноҳ қилиши ва гуноҳлардан фориғ бўлиб нажот топиши ғояси асли Эски Аҳднинг барча китобларида ўз аксини топган. Гуноҳ ва инсониятни гуноҳлардан халос бўлиб, нажот топиш ғояси Европа учун ҳам, Шарқ халқлари ҳаёт тарзи учун ҳам муҳим ахлоқий мезондир. Инсониятни ҳалолликка ва ортиқча ҳашаматларга, бойликка берилмасликка даъват қилиш ҳам масиҳийлик таълимотининг муҳим жиҳатларидандир. Қуйидаги парча бунга далилдир: *“Ҳеч бири мулкидан бирон нарсани меники демас эди, ҳамма нарсани умумий деб билишар эди”* (Хаворийларнинг фаолияти, 4:32).

Илк масиҳийлик, барча диний таълимотлар сингари, ижтимоий-сиёсий ғоялар маҳсулига, иудаизмга ва Рим ҳокимиятининг собиқ Яҳудия ҳудудидаги ҳукмронлигига қарши ўлароқ юзага келди. Очикроқ айтганда, эзилган, хўрланган, азоб чекаётган

халқнинг таълимоти сифатида вужудга келди. Масихийлик таълимоти оммани курашга даъват қилмади, шу маънода бу оқимни асло инқилобий деб бўлмайди. Аксинча, турли кўринишдаги кўзғолон ва урушларнинг, низоларнинг олдини олган оқим сифатида пайдо бўлди. Қуйидаги парча диққатга сазовордир: ортодоксал яҳудийлар билан Рим империяси аскарлари Исони ўлдириш режасини тузиб, уни қўлга олганларида, Исо кон тўкилишнинг олдини олади: *“Исо билан бирга бўлганлардан бири қиличини қинидан суғуриб, қулочкашлаб олий руҳонийнинг қаролига даст солди-да, қулогини узиб ташлади. Лекин Исо унга:*

– *Қиличингни жойига қайтариб қўй! Қилич кўтарган бари қиличдан ҳалок бўлур. Ёки ўйлайсанки, Мен Отамга илтижо қилолмайманми? У Менга ҳозироқ ўн икки тумандан кўпроқ фаришталарни юбориши мумкин”* (Матто 26:51).

Масихийлик таълимоти Шарқнинг маҳсули бўлса-да, Европа маданиятининг юзага келиши ва тараққиётида катта хизмат қилади. Шубҳасиз, Европанинг бой маданияти илдизлари антик давр фалсафасидан, ҳайкалтарошлигидан, архитектураси ва театрдан озикланган бўлса ҳам, Леонардо да-Винчи, Дона Тело, Жотто, Микеланжело, Рафаэл асарлари масихийлик тафаккури дурдоналаридир. Аммо Масих таълимоти ўрта асрларда Европа адабиёти, Коперник ва Галилейнинг илмий кашфиётларига қарши курашди. Бу курашни Масих таълимотининг бўлиниши маҳсули ва ўзига хос диний таълимотнинг “зўравонлик” сиёсати деб баҳолаш лозим. Бу фикримизни далиллаш учун масихийликнинг илк ўрта асрлардаги фаолиятидан бошлаб ўрта асрларгача бўлган тарихига эътибор қаратайлик.

IV аср охирида Рим империяси Ғарбий ва Шарқий қисмларга бўлиниб кетгач, масихий жамоатларида ҳам бўлиниш юз берди. Европа халқларининг анъаналарига, маданияти ва турмушига жамоатларнинг таъсири икки йўналишдаги жамоатларни пайдо қилди: ғарбий (католик–протестант) ва шарқий (православ) жамоатлари. Булар ўртасидаги зиддият Рим жамоати (черкови) ҳукмронлигига қарши эътироз (протест) сифатида шаклланди. Бу жамоатлар ўртасидаги сезиларли фарқлар Европа мамлакатлари ва халқлари ижтимоий тараққиёти йўлларида, сурати ва натижаларига турлича ёрдам берди.

Ғарбий империяда императорнинг ҳукмронлиги заифлашди. Жамоатларнинг (черков)ларнинг мавқеи аста–секин кучая бошлади. Бешинчи асрда Рим епископи Папа деб эълон қилинди. Папанинг қўли остида катта ҳукмронлик бор эди. Рим Папаси: *“Менинг ҳукмронлигим Худо томонидан берилган, мен гуноҳсизман”*, деб эълон қилди. Шу тариқа Рим Папасининг обрў–эътибори, сиёсий мавқеи ўрта асрдаги Европа ҳукмдорларидан юқори бўлди. Энди католик оқими ўрта аср Европа тарихида ўз ҳукмронлигини зўрлик билан ўтказадиган бўлди. Ҳукмдорлар ҳам Рим папасининг обрўйига таяндилар, жамоатларнинг обрўйидан фойдаландилар. *“Раббийнинг қабрини имонсизлардан халос қилиш”* учун Қуддусга қилинган салиб юришлари бу тўғрида гувоҳлик беради.

XIV–XV асрларга келиб Рим католик жамоатларининг ҳукмронлигига қарши даъват пайдо бўлди. Бу даъват айнан маданият соҳасида юз берди. Чунки католик жамоатлари худди маданиятга ўз ҳукмронлигини ўтказган эди. Уйғониш даври ана шу даъват маҳсули сифатида юзага келди. Уйғониш даври фикр эркинлигига, илмий билишга қаршилиқ қилиб келган жамоатларнинг ҳукмронлигига зид ўларок Данте, Рабле, Рафаэль, Боккаччо, Коперник, Галилей ва бошқа кўплаб олим ва ижодкорларни етиштирди. Улар маданиятнинг ташқи қатламидагина ислоҳот ўтказдилар. Католик оқимининг заминига кучли зарбани Уйғониш ортидан келаётган Ислоҳотчилик (реформация) ҳаракати берди. Ислоҳотчилик ҳаракати католик жамоаларини Уйғонишга хос хурфикрлилик зарбаларидан сақлаб қолиш мақсадида ва Уйғониш даври маданияти элементларини Ислоҳотчилик оқимида олиб киришларга, яъни ассимиляциялашувга қарши чиқди. Лютер, Калвин, Мюнцер ва б. Папанинг бегуноҳлиги тўғрисидаги ақидага, католиклар жамоатида Худога хизмат қилишга оид дабдабаларга, католиклар жамоати инсон ва Худо ўртасидаги воситачидир, деган жамоанинг ролини ҳаддан ташқари оширишга қарши чиқдилар.

Католик жамоати лотин маданиятидан озикланган бўлиб, антик маданиятга оид кўлёзма мероснинг бир қисми сақланиб қолишига ёрдам берди.

Православ жамоаларининг католик жамоалардан фарқ қиладиган томонлари қуйидагилар. Православлар Учликни бошқача талқин қиладилар. Уларнинг қарашича, Муқаддас Рух фақат Ота - Худодан келиб чиқади, жаннат ва дўзах оралиғидаги Аросатни тан олмайди. Аросат - католикларга мансуб ақида. Индульгенция (бандаларнинг гуноҳи кечирилганлиги тўғрисида Рим Папаси томонидан бериладиган ёрлик) протестант жамоаларига татбиқ қилинмайди, хамиртурушли нон ва шароб тановул қилиш маросимини ўтказадилар. Православлар бу фарқларга, айниқса, 1054 йилда католиклар билан тамомила айрилганларидан кейин қатъий риоя қиладилар.

Масихийлик, хусусан, католик оқими, ўрта асрдаги ўз тараққиётидан хулоса чиқариб, кейинги ривожда жамиятга ва одамларга тазйиқ ўтказишнинг ҳар қандай кўринишларига барҳам берди.

Масихийликнинг европаликлар феъл-атвори, маданияти шакллари, тафаккур тарзи ва кадриятларига ижобий таъсирини алоҳида таъкидлаш керак. Библия, Библиядаги образ ва сюжетлар асрлар давомида тасвирий санъатда ва ҳайкалтарошлиқда асосий мавқени эгаллади. Европа меъморлиги яратган жамоат (черков) архитектураси Худонинг ва жамоатларнинг улуғворлигини шарафлашга қаратилди. Маъбаддаги мусиқа, худди жамоат хори сингари, Европа халқларининг мусиқа маданиятига таъсир кўрсатмай қолмади. Жамоат мусикаси ва қўшиқ халқона маданият билан зич алоқадорликда ривожланди. Масихий жамоатлари таъсири остида яратилган маданият Европада Худони шарафлаш, эътиқоднинг мустаҳкамлиги учун хизмат қилди.

Бир сўз билан айтганда, асрлар давомида, ҳатто минг йиллар давомида турмуш ва ахлоқ мезонлари, маданий анъаналар, адабиёт яратиш - буларнинг ҳаммаси масихий жамоатларининг кучли таъсири остида шаклланди.

Исломиий маданият. Масихийлик жамоатининг мавқеи Европа, Америка ва бошқа кўплаб қитъалардаги мамлакатларнинг ижтимоий, сиёсий ва ахлоқий маданиятида қанчалик рол ўйнаган бўлса, ислом маданияти Шарқда шунчалик катта рол ўйнади. Ислом - дунёда монотеизмга, яъни танҳо худоиликка асосланган учинчи ва охириги диндир. Бу дин ҳам Яқин Шарқда пайдо бўлди.

Ислом фақат араб оламида эмас, балки Яқин Шарқ мамлакатларида, Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Индонезия, Кавказ, Волга бўйлари, Болқон, Африканинг катта қисмига ёйилиб, бу халқларнинг тарихи ва маданиятида катта рол ўйнади.

Исломнинг тарихи, илк даврдаги фаолияти Муҳаммад с.а.в. ва тўрт халифа - Абу Бакр (хукмронлик даври 632 - 634 йиллар), Умар (хукмронлик даври 634 - 644 йиллар), Усмон (хукмронлик даври 644 - 656 йиллар) ва Али (хукмронлик даври 656 - 661 йиллар) билан боғлиқ.

Ислом илк даврдаёқ икки мазҳабга бўлинди. Тўртинчи халифа Али шиа мазҳабига асос солди. Бу мазҳаб тарафдорлари ҳам, суннийлар каби, Куръонни илоҳий деб эътироф этадилар, аммо халифалар даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган, деб ҳисоблайдилар. Шиа тарафдорлари фақат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни тан олганлар ва шундай ҳодисалардан иборат мажмуалар тузганлар. Бу тўпламлар *Ахбор* деб аталган. Шиа мазҳабида тавҳид (Оллоҳнинг ягоналигини эътироф этиш), адл (Оллоҳнинг одиллиги), нубувват (пайғамбарлик), қиёмат ёки маод (охират кунининг келиши ва марҳумларнинг тирилиши) асосан суннийлик мазҳаби билан мос келади. Яна шиа мазҳабида бешинчи ақида ҳам борки, улар имомат (имомлар) ҳокимиятини эътироф этадилар. Бу мазҳаб Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан олади. Шу муносабат билан барча халифаларни, хусусан, дастлабки халифалар Абу Бакр, Умар ва Усмонни ҳокимиятни зўрлик билан билан эгаллаб олган шахслар сифатида қоралайди. 874–878 йиллар орасида 7– 9 ёшида бедарак йўқолган ўн иккинчи имом Муҳаммад ал-Маҳдийни улар “яширинган” деб ҳисоблайдилар. Замона охир бўлганда, у қайтиб келади, адолат ўрнатади, деб кутадилар.

Уммавийлар сулоласи (661–750 йиллар) халифа Али ҳукмронлиги ўрнига келгандан кейин, суннийлик мазҳаби ҳам пайдо бўлди. Суннийлик шиаликка қараганда кенг тарқалган. Суннийлар Қуръон билан бирга, суннага ҳам эътиқод қиладилар. Сунна - исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад с.а.в.нинг сўзлари ва амалларидан иборат. Пайғамбаримиз ҳаёт вақтларида: *“Менинг сўзларимни ёзманглар, фақат Оллоҳ оятларини ёзиб олинглар”*, деб буюрган эдилар. Шундай қилинди ҳам. Албатта, кимлардир ўз ташаббуси билан у ҳазратнинг айтган гаплари ва қилган ишлари ҳақида аниқ маълумотларни қайд этиб борган бўлиши мумкин. Аммо Оллоҳнинг китоби бут бўлмай, ягона ўзгармас матн ҳолига келтирилмай туриб, унга бошқа сўзлар аралашиб кетиш хавфига йўл қўйиб бўлмас эди. Расулulloҳнинг сўзларини ва амалларини ёзиб олиш 651 йили — халифа Усмон даврида бажарилди. Мусҳаф тузилиб, ундан бир неча нусха кўчирилиб, кўпайтирилди. Ана шундан сўнг VII асрнинг II ярмидан бошлаб Абу Хурайра (вафоти 676 йил), Анас ибн Молик (вафоти 710 йил), Абдуллоҳ ибн Аббос (619 - 686 йиллар), Абдуллоҳ ибн Умар, Жобир ибн Абдуллоҳ каби илк ровийлардан Расулulloҳ сўзлари ва амаллари хусусида минглаб ҳадислар ёзиб олинди. VIII аср бошларида Уммавий халифаларидан Умар ибн Абдулазиз (717 - 720) ноибларига Муҳаммад с. а. в. нинг ҳадисларини жамлаш ҳақида фармон берди. Натижада ҳадис илми ривож топиб, йирик ҳадис тўпламлари яратилди. Имом Малик ибн Анас (713 - 795)нинг “ал-Муватта”, имом Шофеъий (767–820) ва имом ибн Ханбал (780 - 855)ларнинг “Муснад” номли ҳадис тўпламлари бунга мисолдир. Дастлаб имом Аъзам Абу Ханифа ан-Нуъмон ибн Собит (699 - 767) таълимоти асосида сунний йўналишида Ханафия мазҳаби шаклланди. Кейин унинг шогирдлари ва издошлари имом Малик – Моликия мазҳабини, имом Шофеъий - Шофеъия, имом Ханбал - Ханбалия мазҳабларини шакллантирдилар. Шиа мазҳабида эса пайғамбаримиз авлодидан олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700 - 765) Жаъфария мазҳабини юзага келтирди¹.

Ислом, ўзидан олдинги динлар каби, ижтимоий қайта қуришга даъват қилмайди. Аксинча, бу дин итоаткорликка, мўминликка ўргатади. Қуллар хўжайинларига итоат этишлари лозим, хўжайинлар ҳам ўз қулларига мулоийм муносабатда бўлишлари керак. Оллоҳ олдида гарчи ҳамма тенг бўлса ҳам, ҳаётда бундай тенглик йўқ. Солиҳ инсон ижтимоий тизим иерархиясига риоя қилмоғи даркор.

Исломиёв маданиятнинг яна бир муҳим жиҳати шуки, ислом зулмни қаттиқ қоралайди, зулм қуфрликдир: “Оллоҳ зулм қилгувчи қавмни ҳидоят қилмайди” (Ол имрон, 86 - оят).

Ахлоқий қонун - қоидалар, жисмоний ва маънавий томондан пок ҳаёт кечиришга оид ўғитлар, нопоклик учун бериладиган жазо, маиший ҳаётнинг бошқа томонларига оид барча йўл - йўриқлар билан ислом ижтимоий ахлоқни такомиллаштиришга катта ҳисса қўшди. *“Зинокор аёл ва зинокор эркак - улардан ҳар бирини юз даррадан уринглар. Агар сизлар Оллоҳга ва охират кунига иймон келтирувчи бўлсангизлар, Оллоҳ (бу) ҳукмида (яъни зинокорларни дарралаида) сизларни уларга нисбатан раҳм - шафқат (туйғулари) тутмасин”* (Нур сураси, 2–оят). Аммо миш–миш ҳам оғир гуноҳ эканлиги, миш - миш тарқатган одам ҳам, зинокорлар сингари, жазога лойиқдир. Ундай тоифадаги одамлар фосиқлар деб ном олган, итоатсиз кимсалардир. “Покиза аёлларни (зинокорлар деб) бадном қилиб,сўнгга (бу даволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсалар(ни) - уларни саксон дарра уринглар ва ҳеч қачон уларнинг гувоҳликларини қабул қилманглар“ (Нур сураси, 4–оят). Мазкур ахлоқий тушунчалар Шарқ оламида азалий ва ҳамма динлар учун умумий бўлиб, зардуштийликда, иудаизмда ва масиҳийликда ҳам қаттиқ қораланади. Кундалик ҳаётда ахлоқ ва маданият уйғун, доимо бири иккинчисини талаб қилган, соғлом маънавий, маданий муҳит жамиятнинг илгарилаб бориши учун хизмат қилган. Ислом пок ҳаёт кечиришга оид мавжуд ақида ва қонун–қоидаларни такомиллаштирди.

¹ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. “Шарқ” нашриёт матбаа концернининг бош таҳририяти. Тошкент, 1996, 31–бет.

Умуман, исломда ахлоқ кенг тушунча, жамиятнинг ҳамма томонларини қамраб олиб, маънавий соғлом муҳит яратиш учун хизмат қилади.

Исломда илм ўрганиш ташвиқи ва тарғиботи алоҳида таъкидланади. Куръон ҳам Муҳаммад с.а.в.нинг илоҳий ҳикматларини англашга даъват этди. Ислом ҳам, якка худоиликка асосланган бошқа динлар каби, инсониятни тубан кетишдан сақлашга, пок ҳаётга йўллашга қаратилган.

Ислом қадимий Шарқ, Юнонистон, Эрон, Туркистон ва қисман Ҳиндистону Чиннинг тафаккур маҳсулидан янги маданият юзага келтирди. Илм маданий босқичнинг олий чўққиси эканига даъват қилиб, илм таҳсилани мусулмон аҳлига даъват этди. Олим билан жоҳилнинг тенг бўлмаслигини уқтирди. Дарвоқе, одам илм эгаллагандагина, у маданиятли тоифа қаторига қўшилади.

Туркий қавмлар яшайдиган ўлкаларда исломнинг тарихи ўзига хос кечди. Ислом Мовароуннаҳрда қарор топгач, шимолда хазарлар, булғорлар орасигача ёйилди. Туркий маданиятнинг узлуксиз ривожига ислом маданияти таъсир этди. Айниқса, ўғуз ва қорлуқлар орасида ислом динининг ёйилиши нафақат туркий халқлар тарихида, балки жаҳон тарихида ҳам улкан натижалар берди. 960 йилда икки юз минг кўчманчи ўғуз ва қорлуқ қабилалари ёппасига исломни қабул қилди.

Ислом ва илмий билимлар ривожиди. Исломнинг ёйилиши ва Ўрта Осиёда мустаҳкам қарор топишида араб тили асосий ролни ўйнади. “Тарихда фавқулудда бўлган ва биз Уйғониш деб атайдиган даврни яратган кучлар”² худди шу даврда юзага келди. Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўзларининг амалий фаолияти, тарих, фалсафа, мантиқ, шунингдек, аниқ фанлар соҳасидаги кашифиётлари билан Ўрта Осиё тарихида чуқур из қолдирдилар.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780, Хива - 850, Бағдод). Бағдодга таклиф қилинган. Аввал халифа ал-Маъмун (813–833), сўнгра ал-Мутасим (833 - 842), ал-Восик (842 - 847) саройида ишлади. У Шарқнинг илк академияси - “Байт ул-ҳикма” (Донолар уйи)да фаол меҳнат қилди. Бу ерда унинг раҳбарлигида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби Ўрта Осиёлик олимлар тардқиқотлар олиб борганлар. Хоразмий “Ал-жабр вал-муқобала”, “Китобу сурат ал-арз” каби асарлари билан математика, астрономия фанларининг асосчиларидан бўлди.

Хоразмий “Ал-жабр” асарида олимларни уч тоифага бўлади: Биринчи тоифаси ўзигача қилинмаган ишларни қилиб, ўша ишларни келажак авлодларга қолдириб, бошқалардан ўзиб кетадилар. Иккинчи тоифаси ўтмишдошларининг меҳнатларини шарҳлаб берадилар ва бу билан қийинчиликларни енгиллаштирадилар, қулфларни очадилар, йўлларни ёритадилар. Бу эса тушунишни енгиллаштиради. Учинчи тоифаси баъзи китоблардаги нуқсонларни топади ва узилган жойларини улайди.

Шу тасниф бўйича Хоразмийнинг ўзини “Алгебра”нинг муаллифи сифатида биринчи гуруҳга, “арифметика”си билан иккинчи гуруҳга киритиш мумкин.

Хоразмий астрономия соҳасида ҳам ишлар яратган. Бағдод расадхонасида ўтказилган кузатишлари ва ҳиндларнинг астрономия жадвалларини ҳар томонлама танқидий таҳлил қилиш асосида янги “Астрономия жадвали”ни тузди. Бу асар XIII асрда араб тилидан латин тилига италян олими Аделард Батский томонидан таржима қилинди.

Хоразмий “Устурлоб ҳақида рисола”, “Қуёш соатлари тўғрисида рисола”, “Тарих рисоласи”, “Муסיқа рисоласи” каби асарлар ҳам ёзганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Абу Наср Форобий (873, Ўтрор - 950, Дамашк) Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро, Самарқанд, Бағдодда таълим олган. Ҳалабда, Дамашқда яшаган. 160 дан ортиқ ишлар яратган.

Форобий қомусий олим сифатида фалсафа, мантиқ, муסיқа, тиббиёт, математика, астрономия, тилшунослик ва бошқа бир қатор фанларга оид рисоалар билан Шарқ оламида машҳурдир.

Форобий қадимий фалсафа билан танишар экан, аввало Аристотел асарларини

² Н. Конрад. Алишер Навоий. — “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы, 1969, 1-сон, 16-бет.

синчиклаб мутолаа қилган. Зотан, Аристотелнинг асарлари Шарқ тилларига таржима қилиниб, кенг кўламда ўрганилар эди. Лекин Аристотелдан кейин фалсафа соҳасида Шарқда Форобий сингари зот чикмади. У фикр доираси кенглиги учун Аристотелдан кейинги мутафаккир-“муаллими ас-соний” деб аталади. Муаррихларнинг хабар беришларича, Дамашқнинг ўзида Форобийнинг ўзидан таълим олувчиларнинг сони ўн мингга етган.

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта асрларда олимлар таҳсинига сазовор бўлган. Мантиқ илмининг буюк устози, араб олими Ибн ал-Қифтий (1172 - 1248) Форобийнинг “Ихсо ал-улум ва ат-таъриф” (Илм саноғи ва уларнинг таърифи) асарига таъриф бериб: “Бундай асарни ёзишда ҳеч ким Абу Насрдан ўзиб кета олмаган”, дейди. Байҳақий (вафоти 1169) Форобийни исломдан кейин ўтган энг буюк ҳаким деб таърифлайди: “Ҳакимлар аслида тўртта бўлган экан. Иккитаси исломда олдин чиққан - Арасту ва Искандар (Афрудусий) бўлганлар. Иккитаси ислом даврида етишган. Улар Абу Наср билан Абу Али ибн Синодир... Ибн Сино Абу Насрнинг китоблар орқали унга шогирд саналган”³.

Шарқдаги яна бир машҳур тарихчи ва библиограф Ибн Халликон (1211 - 1282) ёзади: “Абу Наср Форобий мантиқ, мусиқа ва бу иккала фандан ташқари яна бир қанча соҳаларга оид асарлар муаллифи ва у мусулмонларнинг энг йирик файласуфидан саналади. Ҳеч ким бу кишичалик илм-фан даражасига эришолмаган”⁴. Абу Наср шеърлар ҳам ёзгани тўғрисида Ибн Абу Усайбия хабар бериб, унинг шеърларидан намуналар ҳам келтиради⁵.

Форобий юнон олимларининг асарларини таржима қилиб, ўша асарларга шарҳ ёзгани ҳам маълум. У Эпикур, Зенон, Птоломей, Парфирий асарларига шарҳлар ёзган, турли фалсафий мактаблар-эпикурчилар⁶, стоиклар⁷, пифагорчилар⁸ мактабларини яхши билган.

Форобийнинг фандаги энг катта хизматларидан бири “Афлотун қонунлари моҳияти” ва “Аристотель фалсафаси” асарларини яратгани бўлди. Форобийнинг ҳар икки асари ҳам Афлотун ва Аристотелнинг асарларига шарҳдир.

Араб тили, қолаверса, форс тили ҳам, Ўрта Осиё маданий ва илмий ҳаётида катта рол ўйнади. Ўрта Осиё Шарқдаги илм-фаннинг энг муҳим марказларидан бирига айланишида араб ва форс тиллари катта омил бўлди. Қолаверса, алоҳида диний-фалсафий оқим - тасаввуфнинг шаклланиб, ривож топиши ҳам араб ва форс тилларидаги асарларга боғлиқ бўлди.

Тасаввуф ва маданият. Ислом ва унинг воситаси бўлган араб тили аниқ фанлар ривожига ўрта асрларда муҳим рол ўйнади. Албатта, илк ўрта асрлар - кескин бурилишлар, кўтарилишлари давридир. Мафқурани белгиловчи омиллардан бири бўлган жаҳон динлари инсоният тараққиётининг муайян босқичида янни маънавий-руҳий зарурат, фикрий ва ҳиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқасида пайдо бўлди. Ислом Шарқда, Марказий Осиёда катта маданий кўтарилиш пайдо қилиши билан бирга, қабилачилик хурофотларига барҳам бергани билан аҳамиятлидир.

Ислом маданиятининг энг юксак қадрияти тавҳид эътиқодидир. Шунингдек, шариат ҳам ислом маданиятида муҳим, ҳар бир мусулмон фарзанди бажариши керак бўлган анъанавий амаллар, ақидалардир.

Тавҳид эътиқоди шубҳасиз, исломдан олдин ҳам шаклланган эди. Тавҳид

³ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993, 192-193-бетлар.

⁴ Шу асар. 200-201- бетлар

⁵ Шу асар, 211-212-бетлар

⁶ эпикурчилар – Эпикур (мил.ол. 241 – 370 йиллар) тарафдорлари; уларнинг қарашича, одам бахт-саодатга онгли равишда интилади.

⁷ стоиклар – буларнинг қарашича, одам онгга итоат этиб, ҳис-туйғулардан ва майллардан халос бўлиб яшаш керак.

⁸ пифагорчилар — табиатдаги ҳамма ҳодисалар миқдор муносабатларига боғлиқ, деб қараш тарафдорлари.

тасаввуфни вужудга келтирди. Тасаввуф тўғрисида сўз юритар эканмиз, ислом тасаввуфининг шаклланиши ўзига хос, алоҳида диний фалсафий оқим сифатида жаҳолат ва худбинликка қарши ўлароқ майдонга чиққанини таъкидлаш лозим.

Тасаввуф ўрта асрлар ижтимоий ҳаётида катта куч бўлди. Бу оқимнинг шаклланишида аслида кундалик турмушдаги оддий ҳаётий воқеалар, тушунчалар ҳам муҳим рол ўйнаганини айтиб ўтишимизга тўғри келади. Ана шундай ҳаётий тушунчалардан бири - *мурувват*дир.

Мурувват - тасаввуфнинг илк кўринишларидан бири, худбинликка қарши майдонга келган *футувват* (ёки *жавонмардлик*) оқимининг илк ибтидосидир. Мурувват - биронтасига ўзи учун, яқинлари ва мол–мулки учун мажбурият юклайди. Мурувватли одам бошқаларнинг бурчини ҳам ўз зиммасига олгач, уларнинг роҳат–фароғати йўлида машаққатларга дуч келади. Шу тариқа бу одам футувватли инсонга айланади.

Футувват - тариқатнинг бир бўлаги, футувват асослари билан тасаввуф ғоялари бир–бирига мувофиқдир. Футувват ҳам, тасаввуф ҳам инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни тарғиб этади. Содда қилиб айтсак, футувватнинг зоҳирий ва ботиний руқнлари инсониятни маънавий соғлом бўлишга даъват этадиган, комилликка етаклайдиган, умуман бугунги тил билан айтганда, энг маданиятли одам, деб таъриф беришга лойиқ инсон қилиб тарбиялайдиган тариқатдир.

Футувватнинг зоҳирий руқнлари қуйидагилар:

Биринчиси - ғийбат, ёлғон, бўҳтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш. Зеро тилидан халққа озор етмайдиган одамгина футувватга даъво қила олади. *Иккинчиси* - ножўя, номақбул сўзлар, бўҳтон, ғийбатдан қулоқни беркитиш. *Учинчиси* - кўриш ножоиз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмиш. *Тўртинчиси* - ҳаром нарсалардан, халқ озоридан кўлни тортиш. *Бешинчиси* - бориш манъ қилинган ношоистажойлардан оёқни тортиш. Ҳақорат ва гуноҳга сабаб бўладиган, гап ташиш ва зиён–заҳмат, озорга етаклайдиган ишларга қадам қўймаслик. *Олтинчиси* - ҳаром овқатлардан оғизни, зинодан аъзони беркитиш. Зино - футувват аҳдини бузиш, ҳаромхўрлик ва футувват риштасини узишдир.

Ботиний руқнлар мана булардир: *биринчиси* – саховат, яъни тиламасдан бурун ўз маҳалида бағишламоқ ва оқибатини ўйламаслик, лаёқату қобилиятни андеша қилмаслик. *Иккинчиси* – тавозеъ, яъни бошқаларни ўзидан афзал билмоқ, барчага камтар, хоксор муносабатда бўлиш. *Учинчиси* - қаноат... *Тўртинчиси* - авф ва марҳамат, яъни халққа шафқат кўргазмоқ, кишилар гуноҳини кечирмоқ ва иложи борича уларга яхшилик, мурувват билан муомала қилиш... *Бешинчиси* - ҳавобаландлик ва ғурурни тарк этиш, яъни қанчалик маъқул ва мақбул ишларни амалга оширса ҳам мағрур бўлмаслик. Зеро иблис кибру ҳаво туфайли жаннатдан бадарға бўлди. *Олтинчиси* - қурб (илоҳиётга яқинлашиш) ва васлат (йўл) мақомига бутун вужуди, дилу жони билан интилиш⁹.

Футувват тариқатига мансуб одамлар жамоа бўлиб уюшиб, ўзларининг эзгу мақсадларини амалга оширганлар. Хуросон ва Мовароуннаҳрда X асрдан бошлаб футувват анча кенг ёйила бошлади. Бу тариқатга мансуб одамлар муайян қоида ва талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, нима иш қилсалар ҳам, мардлик, олийжаноблик намунасини кўрсатар, зулмга, ҳақсизликка қарши курашардилар.

Тасаввуфнинг шаклланишида зоҳидлик ҳаракати ҳам муҳим рол ўйнаган. Куфа, Боғдод шаҳарларида таркидунё қилган зоҳидлар кўп эди. Колаверса, уларнинг халқ орасида обрўи ҳам катта бўлди. Чунончи, Увайс Қораний, Ҳасан Басрий каби сўфийлар аслида зоҳид кишилар эдилар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш, Қуръонда ваъда қилинган жаннатнинг хузур–ҳаловатига етишиш эди. Сўфийлар назарида эса жаннат умидида тоат–ибодат қилиш ҳам таъмининг бир кўринишидир. Сўфий учун на дунёдан, на охиратдан таъма бўлмаслиги керак. Уларнинг ягона истаги -

⁹ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. — форс–тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1994, 10–11–бетлар.

Худо дийдоридир, холос.

Зоҳидлик тушунчаси ва ҳаракатини фақат ислом билан боғлаш бирёқламадир. Асли зоҳидлик Буддадан бошланган. Будданинг ҳаёти тўғрисидаги ривоят шундан далолат беради.

Будда - ҳақиқат нажоткори демакдир. Унинг асл номи Сиддхартха. Сиддхартханинг онаси – шакийларнинг ҳукмдори Майянинг хотини бир куни тушида ёнига оқ филнинг кириб ётганини кўрди. Маълум вақтдан сўнг у ўғил туғди. У бошқа аёллар сингари туғмай, қўлтиғидан туғди. Унинг овозини коинотдаги ҳамма худолар эшитди. Борлиқдаги укубатларнинг олдини оладиган одам келди, деб хурсанд бўлдилар. Доно Асита чақалоқнинг буюк қаҳрамонликлар кўрсатиши ҳақида каромат қилди. Чақалоққа Сиддхартра деб от қўйдилар. Бу “топшириқни бажарувчи” деганидир.

Отаси ўғлининг диний руҳда тарбия топишини истамади. У ҳаётнинг салбий томонларини ўғлидан яшириб, дабдабали ҳаётни муҳайё қилди. Ўғлига ҳақиқий дунёвий тарбия берди, чиройли қизга уйлантирди. Хотини ўғил туғиб берди.

Бир куни Сиддхартха Гаутама шаҳри бўйлаб сайр қилиб юрган эди, қартайган бир чолни кўрди. Унинг бутун танасига яра тошган, тарки дунё қилган, йиллар давомида қадди букилган эди. Шу тариқа Сиддхартра жонли мавжудотларнинг муқаррар азоб чекишини билди. Шу кечаси у ҳеч кимга билдирмай саройни тарк этди, зоҳидликда ҳаёт кечеришни бошлади ва азоблардан қутқариш йўллариини излай бошлади.

Етти йил давомида у азоб–укубат билан тер тўкиб, коҳин брахманларнинг муқаддас китобларини ўқиди. Очликни бас қилиб ва ёлғон доноликдан воз кечиб, узок мушоҳадалардан кейин қутқаришга йўл очди. У “тўрт олийжаноб ҳақиқат”ни фаҳмлади.

Исо Масиҳнинг таълимоти ва фаолияти ҳам аслида зоҳидликнинг энг мукаммал кўринишидир. Масиҳийлик таълимоти аслида заминий бойлик ва ҳашаматдан воз кечиб, Худо йўлида хизмат қилиш, жамики гуноҳлардан тийилиш ва шу орқали Худо берадиган Самовий Шоҳликка эришишга даъват қилишдан иборатдир. Масиҳнинг энг буюк ақидаларидан бири- фақирликни ихтиёр қилиш борасида шахсий намуна кўрсатганидир.

Зоҳидлардан кейинги давр сўфийлари тафаккурий–шуурий ривожланишни - дунёни ва илоҳни билишни, танишни асосий мақсад деб ҳисоблаганлар. Бу давр орифлик даври деб аталади.

Тасаввуфнинг пайдо бўлишида яна бошқа омиллар ҳам бор. Булар - шиа мазҳаби, юнон фалсафаси, хинд фалсафий қарашлари, зардуштийликдир. Тасаввуф амалиёти ва фалсафасида буларнинг самарали таъсири бўлди.

Тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Дастлабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида санокли даражада зоҳид ва сўфийлар яшаган бўлсалар, бора–бора мусулмон оламида шайху машойихлар, сўфий давешлар, қаландарларнинг сони кўпайди, ўзига зос ҳаракатга айланди. Биргина Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул–унс” китобида 664 шайх ва сўфийларнинг номи зикр этилади. Бу китобга кирган сўфийлар фақат XV асргача яшаб ўтганларидир. XV асрдан кейин ҳам кўплаб авлиёлар яшаб ўтганлар.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт ҳақида гапиринг?
2. Христианлик динининг ва черковнинг Европа маданиятини тараққий этишидаги ва аксинча тараққиётга тўсиқ бўлишидаги таъсирини изоҳланг?
3. Ислом динининг Шарқ халқлари илм-маърифатини ва маданияти ривожлантиришдаги тутган ўрнини изоҳланг?

Мавзу бўйича таянч сўз ва иборалар:

Диний маданият тушунчаси, Жаҳон динларидан бўлмиш исломий маданият ва

унинг жаҳон илм-маърифатини ривожда кўшган ҳиссаси, христианлик дини ва унинг жаҳон халқлари орасидаги ўрни.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент:Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
- 5.Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э.,Габибулин Р.Культурология. Т., Изд-во.Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-икбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 12.Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.

7 – МАВЗУ

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЯТИ

РЕЖА:

1. Амир темур ва темурийларнинг Марказий Осиё тараққиётида тутган урни
2. Амир Темур ва Темурийлар даврида сиёсат ҳукук ва ижтимоий иқтисодий ҳолат
3. илм-фан, Адабиёт ва маданият
4. Меъморчилик, тасвирий санъат ва амалий санъат

Амир Темур ва темурийлар даври Ўрта Осиё маданияти тарихида алоҳида ўрин тутди. Бу даврдаги маданий ютуқлар умумбашарий цивилизацияси (тамаддуни) даражасида бўлган. Маданият тарихидаги ушбу мумтоз даврда ўзбек маданиятининг шаклланиши, бу даврдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан боғлиқдир. Хусусан, меъморчилик, илм-фан, адабиёт, санъат, ҳунармандчилик равнақ топди. Мамлакат ва жумладан йирик шаҳарлар Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Термиз, Тошкент ва Ҳиротнинг ободончилиги, маданий равнақи йўлида Мовароуннаҳр ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Ҳиндистондан кўплаб фан ва санъат аҳллари, ҳунарманд, меъмор ва мусаввирлар жам бўлган. Уларнинг саъй-ҳаракати билан Шохизиндадаги, бир гуруҳ меъморий ёдгорликлар, Бибихоним масжиди, Дор ус - сиёдат (Кеш), Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбараси кабилар барпо этилди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Амир Темур ва темурийлардан Шохрух, Улуғбек, Бойсунғур Мирзо, Абу Саид Мирзо ва бошқалар маданият, адабиёт, наққошлик, меъморлик ривожига катта эътибор бердилар ва уларга ҳомийлик қилдилар.

Соҳибқирон даврида салтанатда жуда катта **ободончилик** ишлари олиб борилган. Бунга Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа жойларда қурилган меъморий мажмуалар,

Самарқанд атрофидаги дунёнинг йирик шаҳарлари номи билан аталган Дамашқ, Миср, Бағдод, Султония, Фориш, Шероз каби қишлоқларни кўрсатиб ўтиш жоиздир.

Ободончилик, суғорма деҳқончилиكنинг ривожланиши иқтисодий ҳаётда муҳим соҳа - ҳунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. Амир Темури ва Мирзо Улуғбек даврида тоғ-кон ишлари йўлга қўйилиб, турли маъданлар қазиб олиниши туфайли ҳунармандчилик юксак даражада ривожланди. **Ҳунармандчилик** катта эътибор туфайли шаҳарларда махсус гиламдўзлар, сандиқчилар, шишасозлар, эгарчилар, заргарлар маҳаллалари кўпайди, янги бозор расталари, тим ва тоқлар қурилди. Тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, темирчилик ва бинокорлик, меъморчилик соҳалари асосий ўрин тутган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохрухия, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши шаҳарларида янги ҳунармандчилик маҳаллалари вужудга келиб, бу шаҳарлар савдо ва маданият марказларига айланди. Ип, жун, каноп толасидан газмоллар тўқилган. Ипакдан шойи газламалар - атлас, кимҳоб, банорас, духоба, хоро, дебо каби газмоллар тўқилган бўлиб, улар маҳаллий ва хорижий савдогарлар томонидан харид қилинар эди.

XIV - XV асрда металл буюмлар, уй-рўзгор буюмлари, асбоб-ускуна, курул-яроғлар кўплаб ишлаб чиқарилган. Самарқанд курулсозлик марказига айланиб, шаҳарда махсус совутсозлар маҳалласи вужудга келган. Шаҳарларда мис ва жездан буюмлар ва танга пул зарб қилинган. Амир Темури фармони билан уста Иззиддин бин Тоғжиддин Исфажоний Аҳмад Яссавий мақбараси учун ясаган шамдон, Абдулазиз бин Шарофуддин Табризий қуйган улкан жез қозон ҳозиргача сақланиб қолган. Мисгар ва чилангарлар металлни тоблаш, қуйиш, сиртига нақш солиш, олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишларни бажарганлар.

Самарқанддаги Бибихоним масжиди эшиклари етти хил металл қотишма (ҳафтжўш)дан тайёрланган. Заргарлар олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан нафис зебзийнат буюмлари ясаганлар. Олтин ва кумуш гардишли, қимматбаҳо тошлар қадалган идишлар сиртига нақш ва ёзувлар ишланган.

Кулолчилик сертармоқ соҳа бўлган. XIV-XV асрларда сирли сопол буюмлар юксак бадиий ранг-баранг шакли ва сифати билан ажралиб турган. Тоштарошликда нақш, ҳаттотлик кенг қўлланила бошланган. Бинокорликда ғишт терувчилар «панно», пештоқ, равоқ ҳамда тоқларга парчин ва чироқ қопловчи пардозчилар «устод» деб аталган.

Самарқандда шишасозлик ривожланиб турли идиш ва буюмлар ясалган. Қурилишда рангли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлигида нақшинкор эшиклар, панжаралар, устунлар, дарвозалар қурилган ва турли буюм, жиҳозлар ясалган. Самарқанд қоғози ҳатто чет ўлкаларда ҳам машҳур бўлган. Тарихчи Ибн Арабшоҳ, Шамсиддин Муншийнинг хат ёзишдаги маҳоратини Амир Темури найзаси тўғининг ўткирлиги билан тенглаштирар эдилар.

Бу даврда ҳунармандчилик моллари ишлаб чиқарадиган корхона бошлиғи «уста», ёрдамчи ва шогирдни «халфа» деб юритилган. Ҳунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақасига мансуб ҳисобланган.

Темурийлар давлати Хитой, Тибет, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи, Сибир билан мунтазам савдо-сотик алоқалари олиб борган. Чет давлатлар билан савдо алоқаларини кенгайтиришда темурийларнинг элчилик алоқалари муҳим аҳамият касб этган. Амир Темури йирик шаҳарларда савдо расталари, бозор ва йўллар қурдирди, савдо йўлларида карвонсаройларни кўпайтирди. Айниқса, Самарқанд ва Бухорода бозор, чорсу, тим, тоқ, каппон каби савдо-ҳунармандчилик иншоотлари қад ростлади. Самарқанднинг марказий қисми бўйлаб ўтган кенг кўчанинг икки томонига савдо дўконлари (растаси) жойлаштирилган. Самарқанд ва Бухоро савдо майдонларининг кенглиги ва ихтисослаштирилган бозорларга эгаллиги билан ажралиб турган. Бозор савдо маркази бўлиши билан бирга ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жойи ҳам бўлган. Шунингдек, бозорларда қўлёзма китоблар, ёзув қоғози сотилган, ариза ёки мактуб ёзувчи мирзалар ҳам ўтирган. Савдо растаси унда сотилувчи товар номи билан аталган (Тоқи заргарон, Тоқи

телпакфурушон каби). Бозорларда адабиёт, шеърят, илм-фан ҳақида суҳбатлар ташкил этилган, фармонлар эълон қилинган ва айбдорлар жазоланган. Турли томошалар шу жойда кўрсатилган, масжид, мадраса, ҳаммом бозорга яқин жойга қурилган.

Темурийлар даврида карвон йўлларида элчилар, чопарлар ва савдо карвонлари учун дам олиш, отларни алмаштириш жойлари - ёмлар, работлар, сардобалар қурилган.

XIV-XV аср охирларида Мовароуннаҳр кўп мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий, баъзан сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган карвон йўллари билан боғланган эди. Бу йўллар халқ турмуш тарзи, диний, иқтисодий, маънавий ва моддий маданияти жихатидан бир-биридан фаркланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Карвон йўллари савдо, дипломатик муносабатлар борасидаги амалий вазифасидан ташқари, айни вақтда мамлакатлар ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларини мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилди. Дадил айтиш мумкинки, бу даврда Буюк Ипак йўли тикланиб, минтақаларнинг маданий тараққиёти учун хизмат қилди.

Ўрта Осиё заминида темурийлар даврида меъморчилик, илм-фан, адабиёт, санъат соҳалари камолот босқичига кўтарилди. Темурийлар давлатининг қудрати айниқса **меъморчилик**да намоён бўлди. Оксарой пештоқида битилган “Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонмасанг, бизнинг иморатларимизга боқ!» деган ёзув Амир Темур салтанатининг сиёсий мақсадини ҳам англатар эди. Чунки барпо этилаётган иншоотларнинг улуғворлиги сиёсий вазифалардан бири эди. Бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарлари қурилишида мудофаа деворлари, шоҳ кўчаларни тартибга солиш, меъморий мажмуаларни қуриш авж олган. Илк ўрта асрлардаги шаҳарнинг асосий қисми бўлган «шаҳристон»дан бирмунча фарқ қилувчи «ҳисор» қурилишини Самарқанд ва Шаҳрисабзда кузатиш мумкин. Амир Темур даврида Кеш (Шаҳрисабз) шаҳар қурилиши яқунланди. Ҳисорнинг жануби - ғарбида ҳукумат саройи - Оксарой ва атрофида работлар қурилди, боғ-роғлар барпо этилди.

Салтанат пойтахти Самарқандни безатишга Амир Темур алоҳида эътибор берди. Унинг фармони билан ҳисор, қалъа, улуғвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд этилган. Самарқандга кираверишдаги Кўҳак тепалигидаги Чўпон ота мақбараси Мирзо Улуғбек даврида қурилган бўлиб, бу иншоотдаги ажойиб мутаносиблик, умумий шакл нафислиги, безаклардаги сиполик ўзаро уйғунлашиб кетган. Амир Темур даврида Самарқанд Афросиёбдан жанубда, мўғуллар давридаги ички ва ташқи шаҳар ўрнида қурила бошлади ҳамда бу майдон қалъа девори ва хандақ билан ўралиб (1371 й), ҳисор деб аталди. Ҳисор 500 гектар бўлиб девор билан ўралган. Шаҳарга олти дарвозадан кирилган.

Шаҳар маҳаллалардан иборат бўлиб, бир қанчаси гузарларга бирлашган. Шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Темурийлар даврининг энг катта ютуғи бўлди. Меъморчилик тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди. Бу жараён муҳандис, меъмор ва наққошлар зиммасига янги вазифаларни қўйди. Амир Темур даврида гумбазлар тузилишида кирралар оралиғи кенгайди. Икки қаватли гумбазлар қуришда ичкаридан ёйсимон қовурғаларга таянган ташқи гумбазни кўтариб турувчи пойгумбазнинг баландлиги ошди. Мирзо Улуғбек даврида гумбаз ости тузилмаларнинг янги хиллари ишлаб чиқилди. Аниқ фанлардаги ютуқлар меъморчилик ёдгорликларида ҳам яққол намоён бўлди (Шоҳизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир мақбаралари, Бибиҳоним масжиди, Улуғбек мадрасаси). Уларнинг олд томони ва ички қиёфаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгиловчи хандасавий тузилмаларнинг аниқ ўзаро мутаносиблиги бўлган. Безак ва сайқал ишлари ҳам бино қурилиши жараёнида барабар амалга оширилган.

Темурийлар давригача ва ундан кейин ҳам Мовароуннаҳр ҳамда Хуросон меъморчилигида безак ва нақш бу қадар юксалмаган эди. Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даври меъморчилигида безакда кўп ранглилик ва нақшлар хилма-хиллиги кузатилади. Эпиграфик битик-китобаларни ҳаттотлик санъатини мукаммал эгаллаган усталар

бинонинг махсус жойларига, олти хил ёзувда ёзганлар.

Кошин қопламаларда тасвирий мавзулар кам учрайди. Оксарой пештоқларида шер билан куёшнинг жуфт тасвири мавжудки, бу рамзий маънога эга. Бу даврдаги бино ичининг беағи ҳам хилма-хил бўлган. Девор ва шифт, ҳатто гумбаз ҳам нақш билан зийнатланган. Амир Темур даврида қурилган биноларда кўк ва зарҳал ранглар устун бўлиб, дабдабали нақшлар ишланган, Мирзо Улуғбек даврида эса Хитой чиннисига ўхшаш оқ заминдаги кўк нақшлар кўп учрайди.

Бу даврда **масжид**, **мақбаралар** кўплаб қурилди. Амир Темур Ҳиндистон юришидан сўнг (1399 й.), Самарқандда жомеъ масжидини қурдирди. Унинг рўпарасида Бибиҳоним мадрасаси ва мақбара бунёд эттирди. Мирзо Улуғбек Бухоро жомеъ масжиди (Масжиди Калон)ни кенгайтириб, қайта қуриш ишларини бошлаган эди. Бироқ у кейинроқ XVI асрга келиб якуний қиёфасига эга бўлади.

Амир Темур даврида Сароймулкхоним (Бибиҳоним) мадрасаси ва Гўри Амир мажмуасидаги мадраса қурилган. Мирзо Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар бунёд эттирди. Бухородаги мадрасада «Билим олмоққа интилиш - ҳар бир муслим ва муслима учун фарздор» деган ҳадис битилган.

XV асрда мадраса меъморчилиги ўзининг узил-кесил шаклланган қиёфасига эга бўлди. Мадраса қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз қиёфасига эга эди. Темурийларнинг икки санъат дурдонаси - Самарқанддаги Улуғбек ва Ҳиротдаги Ғавҳаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, бири-биридан фарқ қилади.

Темурийлар даврида яратилган мақбара, дин арбоби ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи панжара-ҳазира, авлиёлар қадамжолари, даҳмалар алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Самарқандда Амир Темур даврида шайх Бурхониддин Соғаржий хилхонаси - Руҳобод мақбараси ва темурийлар хилхонаси - Гўри Амир мақбараси, шунингдек, Шохизинда мажмуасида пештоқли мақбаралар гуруҳи қурилади.

Мирзо Улуғбек даврида ижодий изланишлар самараси даҳмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир ўтказди. Шохизинда мажмуасида саккиз қиррали мақбара ва ҳозиргача Қозизода Румий мақбараси деб келинаётган («Султоннинг онаси» учун қурилган, асли номаълум) мақбара қурилади. Мирзо Улуғбек Бухоро, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам ноёб иморатлар қурдирган. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги обидалар устунлик қиларди. Тошкентда Занги ота мақбараси ва Шайхонтоҳур мажмуаси бўлиб, унинг таркибидаги Қалдирғочбий мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб.

Амир Темур даврида тузилиши ва миқёси бўйича улкан иншоот - Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбараси барпо қилинди. Бу мақбара мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбидир.

Қадамжолар меъморчилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Амир Темур Бухорода Чашмаи Айюб ёдгорлигини қурдиради (1380 й.) Шунингдек, Соҳибқирон Шаҳрисабзда зиёрат ва дафн маросимлари учун ҳазира – “Дор ул-Сиёдат” (“Сайидлар уйи”) (1379-80 йй.) хилхонасини, ўғли Жаҳонгир вафот этгач, Шаҳрисабзда Жаҳонгир Мирзо мақбараси (Ҳазрати Имом мақбараси) қурдирган. Унда Хоразм меъморчилиги анъаналарини кўриш мумкин. Чунки, Амир Темур Хоразмни Мовароуннаҳр ҳудудига қайта қўшиб олгач, у ердаги меъмор ва усталарни аввал Шаҳрисабз, сўнгра Самарқандга кўчиртирилган.

Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси меъморий санъатнинг ноёб ёдгорлигидир. Расадхона диаметри 48 метрли айлана шаклда бўлиб, уч қаватлидир. Расадхонада Улуғбек билан бирга Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи ва бошқа алломалар астрономия илмига ривож бердилар.

Темурийлар даврида қурилган **саройлар** икки хил бўлган. **Биринчиси**- маъмурий-сиёсий вазифани бажарган бўлиб, қалъа ёки ҳисор ичига қурилган. **Иккинчиси** - шаҳар ташқарисидаги қароргоҳлар бўлиб, қабул маросими, мажлислар ўтказилган ва хордиқ

чиқарилган. Шаҳрисабздаги Оксарой гумбазининг диаметри 22 метр бўлиб, тоқи ва равоқлари бекиёс даражада катта бўлган. Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг асосий қароргоҳи Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстонсаройда бўлган. Шунингдек, шаҳар ташқарисида Амир Темур ўн иккита боғ бунёд эттирган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз номи, катта-кичиклиги, вазифаси, ободонлаштирилганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Бу боғларда уюштирилган қабул маросимлари ва тўйлар Р.Г.Клавихо ва Шарафиддин Али Яздийлар томонидан ёзиб қолдирилган.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқанднинг Регистон майдони шаклланди, Масжиди муқаттаъ, 210 гумбазли Алика Кўкалдош жоме масжиди қад кўтарди. Шоҳизиндадаги айрим мақбаралар, Чилустун ва Чиннихона саройлари, Шаҳрисабзда Кўкгумбаз масжиди унинг даврида қурилди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Хожа Аҳрор мадрасаси, Ишратхона, Оксарой мақбаралари бунёд қилинди.

Темурийлар даврида **тасвирий санъат** турли йўналишлар бўйича юксалди. Ўрта Осиёдаги қадимги деворий суратлар ва умуман тасвирий санъат анъаналари Амир Темур даврида янги шакл ва мазмунда тикланди. Миниатюра санъатига ҳам аввало нақш сифатида қаралган. Самарқанддаги темурийларнинг сарой, қароргоҳларида қабул маросими, жанг воқеалари, ов манзаралари, халқ байрамлари тасвири туширилган деворий суратлар бўлган. Уларда Амир Темур, ўғиллари, набиралари, аёллари ва канизаклари тасвири акс эттирилган. Улуғбек расадхонаси деворида ҳам деворий суратлар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, услубий жиҳатдан миниатюра жанрига яқин бўлган. Абдурахмон ас-Сўфийнинг фалакиётга оид асарига ишланган бир суратда Андромеда юлдузлар туркуми чочлик аёл қиёфасида тасвирланади. Расадхонада эса тўққиз фалак кўриниши, етти гардиш, етти ёритқич юлдуз даража, вақт бўлимлари, Ер юзининг етти иклими тасвирланган.

Амир Темур даврида қурилган Ширинбека оға, Бибихоним, Туман оға обидаларида наққошлик ва ҳаттотлик билан бирга тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека оға мақбарасида рангли тасвир кўп бўлса, қолган икки бино деворларида оқ ва мовий рангдаги ислимий нақшлар тасвирланади.

Ҳаттотлик санъати тараққиётига XV асрда анъанавий кувий, насх, девоний хатлари билан бирга пештоқларни безовчи сулс ва тезкор-настаълик услублари ривожланди. Ноёб кўлёзма асарлар кўчириладиган махсус устахона китобатчиликнинг равнақиға ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур даврида Самарқандда **миниатюра мактаби** ташкил топди, бу даврда етакчи рассом Хожа Абдулҳай Наққош эди. Ҳозир Туркия ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган кўчирилган хомаки миниатюра нусхалари XIV-XV асрларга оид бўлиб, улар алоҳида шахслар, дарахтлар, гуллар, кичик композициялар, нақшларда чизиклар уйғунлиги, ҳаракатлар аниқлиги, қиёфаларнинг ўз ўрнида жойлаштирилиши билан ажралиб туради.

Тарихий шахсларнинг қиёфалари ҳам миниатюраларда акс этган. Амир Темур қиёфаси тириклик вақтида акс этган миниатюралар ҳали топилмаган. Асл ҳолатига яқин суратлар «Зафарнома»нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Унинг бир мунча ёркинроқ қиёфаси Ҳиротда (1467 й.) кўчирилган «Зафарнома»да келтирилади. Дастлаб Мирак Наққош бошлаган ва Камолiddин Беҳзод якунлаган ушбу миниатюралар тархнинг мураккаблиги ва сержило рангларнинг уйғунлиги билан ажралиб туради.

Шарқ миниатюрасининг тараққиёти бадиий адабиётнинг ривожига билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар кўпинча Фирдавсий, Низомий, Хусрав Дехлавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлашган. XIV асрда Рашидуддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ ут-таворих» тарихий асарига ҳам миниатюралар ишланган. Бу анъана темурийлар даврида ҳам давом эттирилиб, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Хотифийнинг «Темурнома» каби асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда диний асарларга ҳам Макка ва Мадина каби муқаддам жойлар тасвири туширилган. Бадиий

асарларнинг баъзиларида Муҳаммад пайғамбарнинг (муборак юзлари ниқоб билан тўсилган) одамлар орасида турган ҳолатлари ва меърожга чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV аср миниатюраларининг аксариятида Шарқ шеърятининг қаҳрамонлари Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Рустам, Искандар, Баҳром билан боғлиқ жанг лавҳалари тасвирланади. Умуман миниатюра санъати мусулмон Шарқининг Ироқ, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонгача бўлган ҳудудида муайян бир даврнинг ўзига хос бадиий - эстетик ҳодисаси эди. Бу санъат темурийларнинг ҳомийлик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, Исфаҳон, Шероз, Табриз, Ҳирот, Самарқанд, Деҳли каби марказий шаҳарларда илғор миниатюра мактаблари вужудга келди.

Самарқанд миниатюра мактаби XIV-XV асрнинг биринчи ярмида шаклланган бўлиб, турли туркумда яратилган бу миниатюраларда Шарқий Туркистон санъатига хос бўлган туркий образларда хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради.

Самарқанддаги сарой мусаввирлари Хожа Абдулҳай Наққош ва унинг шогирдлари Шайх Маҳмуд Талилий, Пир Аҳмад Боғи Шамолий, Муҳаммад бин Маҳмудшоҳ ал - Ҳайём, Дарвеш Мансурлар ишлаган расмлар нозик, ранглар усталик билан қўлланган. Ушбу миниатюралар темурийлар даврига хос ов-шикор мавзуида яратилган. 1420 йилдан кейин Бойсунғур Мирзо Ҳиротда кутубхона, ҳаттотлик ва наққошлик устахонасини ташкил қилгач, бу рассомларнинг айримлари (Маҳмудшоҳ ал - Ҳайём) Ҳиротга кўчиб ўтади. Хожа Абдулҳайнинг тарихий асарларга ("Зафарнома") ишлаган миниатюраларида Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари акс этса, баъзи бадиий асарларга ишлаган расмларида ҳам улар турли ҳолатларда тасвирланади. Халил Султон даврида ишланган айрим миниатюралар муҳим тарихий ҳужжат бўлиши билан бирга, бадиий жиҳатдан ўзига хос «сиёҳи қалам» услубида ишлангани билан ажралиб туради. Амир Темур ҳаётлик даврида унинг сарой деворларида шоҳ ва шаҳзодалар бор бўйича тасвирланган. Ҳақиқий портрет жанрини Камолiddин Беҳзод шакллантирган.

Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари тасвирланган кўплаб миниатюралар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Уларнинг аксариятида расм чизилган давр ёки рассом, жой, мактаб кўрсатилмаган. Бироқ, бу миниатюраларда нур сочиб турган куёшсимон шернинг боши тасвирланган туғ - Амир Темурнинг герби (рамзи)-унинг саройи пештоқида, Халил Султон ва Улуғбек зарб қилган тангаларда учрайди. Шунингдек, табиат тасвирида тўқ яшил ва жигарранг кўплиги, кийимлар туркий миллатга хос бўлганлигидан бу миниатюралар Самарқанд миниатюра мактабига мансуб дейиш мумкин. Чунки, Ҳирот ва Шероз миниатюралари қаҳрамонларининг кийимлари бошқачароқдир. Самарқанд мактаби миниатюрачилари вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирида маҳоратлироқ бўлишган.

Мирзо Улуғбек даврида машҳур бўлган ҳаттот ва мусаввир, обивардлик Султон Али Бовардий миниатюралари чизиқларнинг кескинлиги, рангларнинг ёрқинлиги билан ўзига хосдир. Самарқанд мактабига хос бўлган 18 та миниатюра Низомийнинг «Ҳамса» асарига ва 49 та миниатюра «Шоҳнома» асарига ишланган бўлиб, улар ҳозир Туркиянинг Тўпқопу сарой кутубхонасида сақланади. Абдурахмон ас-Суфийнинг «Силжимас юлдузлар рўйхати» асарига ишланган миниатюраларда хариталар қизил ва қора доиралар билан катта ва кичик юлдузларнинг ўринлари кўрсатилган бўлиб, ранг бермай, қора сиёҳда график тарзда чизилган. Юлдуз туркуми оддий халқ вакили қиёфасида тасвир этилади. Шарқ миниатюрачилигида оддий халқ ҳаёти мавзуи айнан темурийлар даврида пайдо бўлган. Масалан, «Самарқанд масжидини қуриш», «Искандар деворини бунёд этиш», «Кўчманчилар турмуши», «Жамшиднинг оддий халққа ҳунар ўргатиши» мавзуидаги миниатюралар бунга мисолдир.

Темурийлар даврида маданиятнинг юксалиши **бадиий ҳунармандчилик**нинг турли шаклларида ҳам намоён бўлди. Уларнинг айримлари меъморчилик билан, баъзилари, кошинкорлик кулолчилиги, ёғоч ва тош ўймакорлиги билан ҳам боғлиқ эди. **Қабртошлар**га қисман ислимий ўсимликсимон, асосан геометрик нақшларда ҳаттотлик

намуналари билан сўзлар битилган. Бу ёзувлар чуқур, куйма ўйиқларда битилган. Қабртошлар сағана ёки супа шаклида бўлиб, маҳаллий хом ашё-бўз рангли мрамардан, айрим ҳолларда ўта ноёб тошлардан ишланган. **Ёғоч ўймакорлиги**да Гўри Амир, Шохизинда, Яссавий мақбаралари эшиклари, шунингдек XV асрга оид уй устунлари ўймакор нақшлар билан ишланган. Бу даврда **металл ўймакорлиги** (кандакорлик) тараққий этади. Буюм ва идишлар зарҳал бронза, латун, қизил мисдан ишланган. Нақшлар ўйиқ ва бўртма усулда, қимматбаҳо тошлар қадалиб тайёрланган. Яссавий мақбарасидаги улкан шамдонлар, айниқса икки тонналик қозон бронза қуйиш санъатининг энг юксак намунасидир.

Амалий санъатнинг **кулолчилик** тури учун яшил, зангори тусдаги ёрқин сир устига содда ўсимликсимон нақшларни қора бўёқлар билан тушириш ёки уярма гуллар ишланиши, бу даврда пайдо бўлган оппоқ садафдек идишларга шаффоф сир устидан кобальт ёрдамида нақш берилиши янгилик эди. Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Олдинги асрларда сопол буюмларига нақшлар чизишган, теурийлар даврига мансуб чиннисимон сопол буюмларда кулол-рассом турли услубда оч ҳаворангдан то ложувардга қадар рангларни қўллаиди. Бу даврнинг амалий санъат турларидан тўқимачилик, гиламдўзлик, каштачилик юксак санъат даражасига кўтарилди.

Илм-фан ва маданиятнинг бутун мусулмон оламида янгидан гуркираб ривожланиши Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Амир Темурнинг **илм-фан** ривожига ғамхўрлиги туфайли Самарқанд дунёнинг илмий - маърифий марказларидан бирига айланди. Соҳибқироннинг саъй-ҳаракатлари билан машҳур олимлар Самарқандда жам бўлган. Чунончи, Саййид Шариф Журжоний, Масъуд Тафтазоний, Жамшид Коший, Али Қушчи, Қозизода Румий, табиб Хусомиддин Кермоний, фалакиётшунос Мавлоно Аҳмад, шунингдек, Улуғбек даврида маҳаллий ва турли мамлакатлардан келган 200 дан ортиқ олимлар илмий ва ижодий фаолият кўрсатган. Теурийлар замонида табиий ва гуманитар фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чиқди ва улар жаҳон фани ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Фалакиётшунослик фанида Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар янги кашфиётлар қилди. Тарих илмида Ҳофиз Абрў, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий ва бошқалар қимматли асарлар яратдилар. Бадиий ижод ва тилшуносликда Давлатшоҳ Самарқандий, Жомий, Алишер Навоий, Атоулло Ҳусайний, Воиз Кошифий сингари ижодкорлар юксак санъат асарлари билан машҳур бўлдилар.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда ўзига хос илмий академия шаклланди. Ер куррасини ўлчаш ва фалакиётшунослик жадвалларини тузиш ишлари амалга оширилди. Самарқанд расадхонасининг қурилиши улкан маданий воқеа бўлиб, жиҳози ва илмий ютуқлари жиҳатидан ўша вақтда дунёда тенги йўқ эди. Мирзо Улуғбек математика, геометрия, фалакиётшуносликда чуқур билимлар соҳибиди. Расадхонада ижод этган Али Қушчи, Муҳаммад Ҳавофийлар унинг сеvimли шогирдлари бўлган.

Мирзо Улуғбек «Зижи жадиди Кўрагоний» асарида VIII-XI асрларда бошланган фалакиёт илмига оид анъанани давом эттириб, юқори даражага кўтаради. Математикага доир «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», фалакиётшуносликка оид «Рисолаи Улуғбек» ва мусиқа ҳақида «Мусиқа илми ҳақида рисола» каби асарлар ёзди. Булардан ташқари Улуғбек «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асар ҳам ёзган.

Бу даврда халқ оғзаки ижоди намуналари яратилди. **Адабиёт** бадиий услуб жиҳатидан такомиллашди, адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарлар яратилди. Туркий тилда мумтоз “чиғатой” адабиёти - ўзбек адабиёти вужудга келди. Теурийлар даврида етук ижодкорлар Кутб Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солих (“Шайбонийнома” муаллифи), Камолиддин Биноий ва бошқалар яшаб ижод қилдилар. Айниқса Алишер Навоийнинг ижоди ўзбек адабиётини камолот босқичига кўтарди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Хуросондаги туркийзабон халқлар ва уларнинг зиёлилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар, шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро яқин муносабатда бўла бошладилар. Қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ўша ерда яшаб ижод қилди. Масалан, хоразмлик шоирлар Ҳайдар Хоразмий Шерозга, Исмоил Ота авлодларидан бўлган шоир Шайх Атоий Турбатдан (Тошкент яқинидан) Балхга, мавлоно Лутфий ҳам асли Тошкентдан бўлиб Ҳирот яқинига бориб яшаб қолганлар.

Темурий ҳукмдорлар ва шахзодалар адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Улардан 22 таси ижодкор-шоир бўлиб, улар ўзлари шеър ёзиш билан бирга ижодкорларга ҳомийлик ҳам қилган. Халил Султон, Ҳусайн Бойқаро девон ҳам тузганлар.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда форсий ва туркийда ижод қилувчи шоирлар кўп бўлиб, адабий ҳаёт юксалган. Шарқ мумтоз адабиёти таржималарига ҳам эътибор кучаяди. Бадиий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топди. Адабий жараёнда шоҳлар ҳам, оддий косиб ва ҳунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига Бойсунғур Мирзо (Шоҳрухнинг ўғли)нинг ўрни бекиёс бўлиб, у ўз ташаббуси билан фанларнинг барча соҳаларига ва санъат ривожига катта ҳисса қўшган. Унинг раҳбарлигида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг кўп қўлёзмаларини қиёслаш асосида асарини ишончли илмий матни яратилди. Бойсунғурнинг ўзи ҳам форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Ҳаттотлик ва наққошлик санъатини мукаммал эгаллаган. Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим масжиди безаклари ва китобларини шахсан Бойсунғур Мирзонинг ўзи бажарган. Унинг кутубхонасида қирқта ҳаттот, етмишта рассом ижод этган. Алишер Навоийнинг ёзишича, ҳеч ким Бойсунғур Мирзо каби созанда ва наққош, ҳаттот аҳлига унчалик ҳомийлик қилмаган.

Мовароуннаҳрда Мирзо Улуғбек даврида кўплаб форсий ва туркий ижодкорлар тўпланди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари йиғилган эдилар. Шоирларнинг сардори («Малик ул-калом») қилиб мавлоно Камол Бадахший тайинланган эди. Саккокий ўз қасидаларидан бирида Мирзо Улуғбекнинг шеър ёзишини ва унинг шеър ҳақидаги тушунчаси юқори бўлганлигини таъкидлаб ўтган. Мирзо Улуғбек мавлоно Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий асарлари билан тенг кўрган. Ўзбек мумтоз адабиёти вакили мавлоно Лутфий асида сўфиёна шеърятда Салмондан устун эканлигини айтиш адолатлидир. Чунки Салмон асосан қасидалар ўзган.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ўзбек шоири Саккокийнинг лирик шеърлари билан бирга қасидалари ҳам бу шеърӣ жанрнинг сезиларли ютуғи бўлди. Алишер Навоий «Мажолис ун - нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берса, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ўтмишда ўтган ижодкорлар ҳақида маълумот берган. Яқинда (1993й) маълум бўлган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг ўзбек тилида ёзилган «Фунун ул-балоға» (1437 йил) асари темурийлар даврида Мовароуннаҳр адабий ҳаётини ўрганишнинг янги имкониятларини очди. Шайх Тарозий ўз асарида бизга маълум бўлган машҳур шоирлардан ташқари, бизга номаълум бўлган Муҳаммад Темур Бугонинг туюқларини, Шамс Қисорийнинг «ал-матлубул-баъд» шеърӣ санъати намуналарини, Жалолий деган шоирнинг ишқӣ мазмундаги байтларини, «мутасалсал» санъатига оид ўзининг ғазалидан намуналар келтиради.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксаклик темурий Султон Ҳусайн Бойқаро ва ўзбек адабиётининг порлоқ куёши Алишер Навоий номлари билан боғлиқдир. Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳукмдори бўлган давр (1469-1506)да адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берилди. «Ҳусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган Султон Ҳусайн ўз ҳукмронлиги давомида Алишер Навоийга “Амири кабир”, «Муқарраби ҳазрати султоний», (“Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси”) мансабларини бериб, у билан биргаликда маданиятнинг ривожланишига ҳомийлик қилди. Алишер Навоий устози Абдурахмон

Жомий билан ҳамкорликда маънавият тараққиётига раҳнамолик қилди. Улар тимсолида бадиий адабиёт улкан ютуқларга эришди. Алишер Навоийнинг «Ҳамса»си ва «Ҳазойинулмаоний» девони, Жомийнинг «Ҳафт авранг» ва шеърӣ тўпламлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди. Султон Ҳусайн Бойқаро ўз «Рисола»сида унинг ҳукмронлиги даврида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

Темурийлар даври адабиёти ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги инсонпарварлик ва халқчиллик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари ҳамон ўз тароватини йўқотгани йўқ. Бу адабий мерос Ўзбекистонда ҳали асрлар давомида ўзининг бой мазмуни билан, ғоявий-мафкуравий теранлиги ва илоҳийлиги билан комил инсонни тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксаклик бутун мусулмон Шарқидагина эмас, Европа мамлакатларини ҳам хайратга солди. Бу юксаклик Марказий Осиёнинг сўнгги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, қўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта таъсир кўрсатди..

Бу даврдаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шунинг кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксакликни юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сиёсий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Улкан ҳудуд ягона салтанатга бирлаштирилиб, ижтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи – иқтисодий омил - Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик, ишлаб чиқаришни жадал ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи - маънавий омил - аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX-XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, буюк муҳаддислар, алломалар имом Бухорий, Абу Исо Термизий, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан, мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий бойликларидан кенг фойдаланилди. Бу даврда Амир Темури салтанатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашинувига кенг йўл очиб берди. Хусусан, Эрон, Араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи - ғоявий омил - бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланган нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV-XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда ниҳоятда муҳим роль ўйнади, маънавий ўзгаришлар маълум даражада эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Чунки, Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил-ба ёр - у, даст-ба қор» “Қўнғил Худода бўлсин, қўл иш билан банд бўлсин” шиори етакчи тасаввуф намоёндалари билан бирга кенг жамоатчиликнинг ҳаёт тарзига айланган эди.

XV асрда яшаб ижод этган нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хожа Аҳрор

Валий нафақат маданий ҳаётда, балки ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётда ҳам муҳим ижобий роль ўйнади.

Бу омиллар Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари узоқ асрлар давомида кейинги маданий ривожланиш учун асос бўлди.

XIV-XV асрлардаги маънавий-маданий ривожланиш ислом мафкураси мустаҳкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлган. Исломий илмлар мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, конун-қоида, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борилад эди. «Темур тузуклари»да азиз-авлиёлар, шайх, сайид, уламолар фаолияти алоҳида қайд этилиб ўтилган. Бу даврда халқ орасида айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият, тасаввуф таълимоти кенг тарқалди.

Амир Темур, мутасаввиф шоирлар ва олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлган. Амир Темурнинг уч пири бўлган: Шамсиддин Кулол, Сайид Барака ва Зайниддин Абубакр Тойободий.

Тасаввуф таълимотининг Муҳаммад Порсо, Ёқуб Чархий, Хожа Аҳрор каби йирик вакиллари нақшбандия тариқатига оид қатор рисоалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, давлат арбоблари билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Бу даврда **тиббиёт илми** ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурҳониддин Нафис ибн Эваз ибн Ҳаким ал-Кирмоний, Султон Али Хуросоний, Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда **мантиқ ва фалсафа фанлари** билан шуғунланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривож, асосан икки йирик мутафаккир Саъдиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Булардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Абдужаббор Хоразмий, Шамсиддин Мунший, Абдулла Лисон, Бадриддин Аҳмад, Нуъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Хокий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеъриятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфасссал баён қилина бошланди. Саккокий, Жомий, Лутфий, Навоий, Биноий, Амир Қосим Анвор ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор берилди. Низомиддин Шомий, Гиёсиддин Али Яздий, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизи Абру, Фасих Аҳмад Хавофий, Муиниддин Натанзий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчиларнинг асарлари ҳозирда биз учун ўша давр маданий юксалишини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Илм-фан ва адабиётнинг ривож китобат санъати-янги қўлёзма асарларни кўчириш, хаттотлик, мусаввирлик, лавҳа чизиш, муқовасозлик каби санъатлар тараққиётига ҳам ижобий таъсир қилди. Нафис китоб ва хаттотлик XIV-XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Хаттот Мир Али Табризий настаълиқ хатини кашф қилди. Бу усул Ҳиротда Султон Али Машҳадий томонидан юксак босқичга кўтарилди ва Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвоий, Рафикий каби хаттотлар, Мирак Наққош, Камолиддин Бехзод, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб каби мусаввирлар етишиб чикдилар. Самарқанд ва Ҳиротда, Исфохон ва Шерозда темурийларнинг сарой кутубхоналари ташкил этилди. Уларда қўл ёзма асарларни тўплаш ва сақлаш ишлари бажарилган.

XIV-XV асрлар Ўрта Осиё халқларининг **муסיқа санъати** тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Янги куй ва кўшиқлар, чолғу асбоблари ва муסיқа назариясига доир асарлар яратилди. Маҳоратли созандалар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди. Абдуқодир Найий, Кулмуҳаммад Шайхий, Хусайн Удий, Шохқули Ғижжакий, Аҳмад Қонуний, Ҳожа Юсуф Андижоний, устод Шодий, Нажмиддин Кавкабий кабилар шулар жумласидандир. Мирзо Улуғбек, Жомий, Навоий ва Биноийлар муסיқа илмига оид асарлар ёзиб янги куйлар ижод қилдилар. IX-XII асрларда шаклланган 12 мақом бу даврда такомиллашди. Шунингдек, кенг оммага мўлжалланган театрлашган томошалар - халқ сайлларида масхарабозлар, кўғирчоқбозлар, дорбозлар ўз санъатини намойиш қилган.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёда Темурийлар даврида маданият юксак ривожланди ва камол топди. XIV-XV асрлардаги Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маданий тараққиётнинг тамал тоши буюк соҳибқирон Амир Темур томонидан қўйилди.

Ҳозирги замон фани Амир Темур ва темурийлар даврини ҳақиқий Ренессанс – Уйғониш даври деб эътироф этмоқда. Зеро, бу даврда ўтмиш даврлар тажрибаларини ижодий ўзлаштиришга ва янгича ёндашувларга, олимлар, меъмор ва ҳунармандлар, миниатюрачи рассомлар, шоирлар, муסיқачилар, янги давр томоша санъати вакиллари олдида турган масалаларни ҳал этишда жиддий янгиликлар киритишга асосланган энг яхши анъаналар тикланди.

Мустақил Ўзбекистонда бу бой маданий меросни ўрганишга, унинг анъаналарини давом эттиришга давлат сиёсати даражасида эътибор берилмоқда.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Амир Темур даврида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ҳаёт ҳақида гапиринг?
2. Амир Темурнинг илм-фан ва маданият соҳасида олиб борган ислохотларини тушунтиринг?
3. Амир темурнинг иқтисодий, сиёсий ва харбий ислохотлари ҳақида маълумот беринг?
4. Темурийлар даврининг энг буюк илм-фан намоёндалари ва уларнинг жаҳон маданиятини ривожига қўшган хиссаси ҳақида маълумот беринг?

Мавзу бўйича таянч сўз ва иборалар:

Темурийлар салтанати, шарқ уйғониш даври, шарқ ренессанси, алломалар, Темур тузуклари, Темурнома, Шарафиддин Али яздий, Зафарнома.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент:Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
- 5.Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э.,Габибулин Р.Культуралогия. Т., Изд-во.Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-иқбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.

11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.

8– МАВЗУ

XVI -XIX АСР БИРИНЧИ ЯРМИДАМИНТАҚА ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ.

РЕЖА:

1. Уйғониш даври тушунчаси. Европа уйғониш (Ренессанс) даврини шакиллантирувчи омиллар.
2. Урта Осиё ва Туркистон ҳаётида маданият ривож
3. Маданият ва санъатда вужудга келган турли йуналиш ва овқимлар

XV аср охирида Мовароуннаҳр тахти учун темурий шаҳзодалар ўртасидаги тинимсиз курашлар оқибатида салтанат таназзулга юз тутди. Натижада Мовароуннаҳрни эгаллашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Муҳаммад Шайбонийхон учун қулай фурсат вужудга келган. Унинг темурийларга қарши 1500-1509 йилларда олиб борган шиддатли курашлари оқибатида Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонни ўз ичига олган Шайбонийлар давлати вужудга келди ва ўзбек давлатчилиги тарихида шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даври бошланди. Самарқанд пойтахт шаҳар деб белгиланди. Бироқ 1510 й. Муҳаммад Шайбонийхон Эрон сафавийлари шоҳи Исмоилдан мағлуб бўлиб, қатл этилгач, Хуросон қўлдан кетган. Шайбонийлар орасида юз берган маънавий парокандаликдан фойдаланиб Исмоил Сафавий Мовароуннаҳр ҳудудини эгаллаб олмоқчи бўлган. Аммо Убайдулла Султон бошчилигидаги шайбоний султонлар бу тазйикни бартараф этиб, мамлакат ҳудудини сақлаб қолишга эришганлар.

Шайбонийлар даврида, айниқса улардан Убайдуллахон (1533-1539) ва Абдуллахон II (1583-1598) ҳукмронлик қилган йилларда мамлакат иқтисодий ва маданий ҳаётида бирмунча ўзгаришлар рўй берди. Убайдуллахон даврида мамлакат пойтахти Бухорога кўчирилгач, шайбонийлар давлати Бухоро хонлиги деб аталадиган бўлди.

Бухоро хонлигидаги маданий ҳаёт. Ислом. Ўрта Осиё ҳудудида X-XII асрларда вужудга келган сўфийлик тариқатлари бу даврга келиб нафақат диний соҳада, балки сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ҳам муҳим роль ўйнай бошладилар. Айниқса нақшбандийлик тариқати кенг кулоч ёзган. Сиёсий ҳокимият шайбонийлар сулоласи қўлига ўтиши билан темурийлар давридаги диний арбоблар ўрнини янгилари эгаллай бошлади. Хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярмидан Жўйбор хожалари (шайхлари) нуфузи кучайди. Машҳур Махдуми Аъзам Косоний (1549 йил вафот этган)нинг шогирди бўлган Жўйбор хонларидан Хожа Муҳаммад Ислом ва унинг ўғли Хожа Саъдлар мамлакат маънавий, сиёсий – иқтисодий ҳаётида етакчи рол ўйнайдилар. Улар XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоронинг шайхулисломлари, шайбонийлар ҳукмдорларининг пирлари бўлишган. Уларнинг Жўйбор хожалари номини олиши Хожа Муҳаммад Исломнинг бобоси Хожа Муҳаммад Яҳё Бухородаги Жўйбор деган мавзегга кўчиб келиши билан боғлиқдир. Жўйбор хожалари ўзларини ислом динини тарғиб қилиш учун Маккадан Нишопурга, ундан Бухорога келган Имом Али Муртазо авлоди деб ҳисоблаганлар.

Хожа Муҳаммад Ислом шайбонийлар давлатидаги тож-тахт учун бўлган курашларга аралашиб, ўз муриди Абдуллахон II нинг тахтга чиқишига ёрдам берган. Шу туфайли унга Бухоро яқинидаги Сумитон қишлоғи инъом этилади. Жўйбор хожаларнинг ота-боболари Бухоро яқинидаги Чор бақр мазорига қўйилгани учун XVI асрдан бошлаб бу ер зиёратгоҳга айлантирилган.

XVI асрдан эътиборан Ўрта Осиёда ижтимоий-фалсафий тафаккур икки босқич (XVI-XVII асрлар ва XVIII - XIX асрнинг биринчи ярми)да ривожланган. Биринчи босқичга Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Иноятулло Бухорий каби ўз даврининг етук файласуфларини киритиш мумкин. Улар фалсафа, тарих, тилшунослик бўйича кўплаб асарлар муаллифлари бўлишлари билан бирга фалсафий характердаги кўплаб шарҳлар ва изоҳлар ҳам ёзишган. Масалан, Юсуф Қорабоғий (1563-

1647) ўтмишдаги буюк файласуфларнинг анъаналарини давом эттириб, XVI-XVII асрларда фалсафанинг Ўрта Осиёдаги тараққиётига катта ҳисса қўшган. Унинг “Рисолаи ботинийа” (бу асар “Етти жаннат” номи билан машҳур), “Фи таърифи илм” (“Илм таърифида”), “Мафотих” (“Калитлар”) ва бошқа асарлари маълум. Олим, шунингдек, араб тили, мантиқ, риёзиёт, луғатшунослик ва фикҳ масалаларига оид қатор рисоалар, шеърлар ҳам ёзган.

Ўрта Осиё фалсафий тафаккури Ҳиндистондаги Бобурийлар давлатига ҳам ёйилиб, ҳинд фалсафаси билан маълум даражада уйғунлашган. Бунда Бедил фалсафаси кенг тарқалган. Бедил инсон эркинлиги, тафаккури ҳақида фалсафий фикрлар баён этган. Унинг йирик асари “Чор унсур” (“Тўрт унсур”, 1703)да тўрт унсур - ҳаво, сув, ер, олов тўғрисида; ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақида сўз юритилади. Бедил “Ирфон” (“Билим”, 1711-12; “Комде ва Мудан”, “Нукот” асарлари ҳам шунинг таркибида) достонида фалсафа, тарих, табиёт, адабиёт ва илоҳиётнинг хилма-хил масалаларига тўхталган. Бедилнинг ижтимоий масалаларга оид қарашларида маърифатпарварлик, мурувват ва одамийлик асосий ўринни эгаллайди. Унинг асарлари айниқса XIX асрдан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Иккинчи босқичда айрим шарҳлар, фалсафий рисоалар ёзилган. Фалсафий тафаккур соҳасидаги йирик муаллимлари бу даврда учрамайди, тасаввуф таъсири кучайган, ижтимоий-сиёсий характердаги шеърлар битган шоирлар ижод қилган.

Табиий фанлар. XVI-XIX асрларда ўтган даврга нисбатан Ўрта Осиё табиий фанлар ривожига бирмунча турғунлик ҳолати вужудга келди. Бу жамият маданий ҳаётида ва мусулмон руҳонийларининг мутаассиб қатламини нуфузи кучайиб кетиши билан боғлиқ эди. Шунга қарамай Ўрта Осиёлик олимлар ўтмишдаги буюк аجدодлари Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи каби алломаларнинг асарларига шарҳлар ёздилар, янги ғояларни ўртага ташладилар. Бу давр математик олимлари қаторида Муҳаммад ал -Ходи Тож ал-Сайидий, Латиф Муҳаммад ибн Бобо Самарқандий (Бобокалон Муфтий номи билан шуҳрат қозонган), Муҳаммад Амин ал-Мўминободий, Абдусаммад ибн Қози Муҳаммад Акбархон (Хон Улум лақаби билан машҳур), Турсун аз-Зоминий ал-Фарҳизий, Соқи Муҳаммад ибн Муҳаммад Амин ас-Сон Чаҳорёқий, Мирза Бадеъ девонларни кўрсатиш мумкин.

Бу олимлардан Латиф Муҳаммад ибн бобо Самарқандий (XVI аср)нинг Ўрта Осиёдаги мадрасаларда XVII – XIX асрларда дарслик сифатида ўқитилган. “Рисола дар илми ҳисоб” (“Ҳисоб илми рисоласи”), “Васийат бар чаҳор қисм” (“Тўрт хил васият”) ва бошқа асарлари диққатга сазовор.

Қозизода Румийнинг набираси Маҳмуд Муҳаммад Мирам Чалабий **астрономия** ва математикага оид бир қанча асарлар ёзган.

Аштархонийлардан бўлган Бухоро хони Субхонқулихон илми нужум (астрономия)га доир “Лубб ул-лавийих ул-қамар фил-ихтиёрот” (“Бахтли соатни аниқлашда ой манзилларининг моҳияти”) рисоласи муаллифи ҳисобланади. Астрономия илми ривожига, шунингдек Аҳмад Дониш (1827-1897) ҳам муносиб ҳисса (“Манозир ул-кавокиб”), (“Сайёраларнинг жойлашишлари” асари) қўшган. XVI-XIX асрларда **география** фани ҳам бирмунча ривожланди. Географияга доир махсус асарлардан ташқари мемуар характердаги рисоалар, саёхатномалар пайдо бўлди. Низомиддин Абдували ал-Биржандий, Бобур, Султон Муҳаммад ал-Балхий, Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Маҳмуд ибн Вали, Сайид Муҳаммад Тохир ибн Абдулқосим, Абулғози Баҳодирхон, Абдулқарим Бухорий, Худойберди ибн Қушмуҳаммад, Абу Тохирхожа Самарқандий қабилар бу соҳага муносиб ҳисса қўшганлар. Жумладан, Биржандий (тахминан 1525 йил вафот этган) “Ажойиб ул-булдон” (“Мамлакатлар ажойиботлари”) асарида Ўрта Осиёда кенг тарқалган бўлиб, унда етти иқлимдаги денгизлар, тоғлар, дарёлар, шунингдек йирик шаҳарлар – Самарқанд, Бухоро ва Хоразм ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Бобурнинг “Бобурномаси”да Фарғона водийси, Бухоро, Тошкент, Ҳисор, Хирот, ва Қобулнинг табиий шароитлари келтирилган ҳамда бошқа мамлакатлар ҳақидаги

географик маълумотлар, ўсимлик ва хайвонот дунёси, аҳолиси ҳақида қизиқарли фактлар келтирилган.

Ўрта Осиё халқлари ўртасида **тиббиёт**га доир асарлар кенг тарқалган. Уларнинг орасида Шарқ олимларининг тиббиётга оид мумтоз асарларининг таржима қилинган нусхалари, шунингдек маҳаллий олимларнинг рисоалари ҳам бўлган. Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ҳиравийнинг форс тилида ёзилган “Жомеъ ал-фавоид” (“Фойдали маълумотлар тўплами”) асари (1511й) кўплаб касалликларни даволашда қўлланма бўлган. У 1882 йил Мулла Муҳаммад Зоҳир ал-Хоразмий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Шунингдек Нуруллоҳ Аъло ал-Ҳаким, Мулла Муҳаммад Юсуф Қаҳҳол, Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али, Муҳаммад Козим, Солиҳ ибн Муҳаммад Солиҳ Қандаҳорий, Жаъфархўжа ибн Насриддинхўжа, Жунайдулло ибн Шайх ал-Ислом, Муҳаммад Шариф Бухорий ва бошқалар тиббиёт соҳасига оид кўплаб асарлар ёзди. Субҳонқулихоннинг “Иҳйо ат-тибб Субҳоний” асари турли касалликларни даволашга бағишлаган.

Адабий ҳаёт. XVI асрда Самарқанд ва Бухоро мамлакатнинг маданий ва адабий марказлари ҳисобланган. Тарих ва тилшунослик, адабиётшунослик ва суфийликка доир XVI асрда ёзилган ва бизгача етиб келган асарлар ўша даврдаги адабий, фалсафий ва ижтимоий қарашларни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Бундай асарлар сирасига Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг “Тарихи Абулхайрхоний”, номаълум муаллифнинг “Тарихи гузида нусратнома”, Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг “Зубдат ал-осор”, Камолиддин Биноий ва Муҳаммад Солҳининг “Шайбонийнома”, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг “Меҳмонномаи Бухоро”, Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг “Абдулланнома” Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома”, Муҳаммад Хайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Бобурнинг “Бобурнома”, Зайниддин Восифийнинг “Бадои ал-вақое”, Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Рашаҳат айн ул ҳаёт” кабиларни киритиш мумкин.

Ҳофиз Кўҳакий (1490-1584) Улуғбекнинг шогирди Али Қушчининг авлодидан бўлиб, шайбонийлар даврининг етук тарихчиси, мантиқ, фикр, калом илмидаги олими бўлган. Унинг “Тарихи али Чингиз” (“Чингизхон ва унинг авлодлари тарихи”), “Шарҳи одобул ал-мунозара” (“Одоб ва ахлоқ тўғрисида мунозара” китобига шарҳ), “Фавоид зиёия” (“Мунаввар фойдалар”) каби асарлари маълум.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода кўплаб адиблар, шоирлар бўлиб, улар орасида форсигўй шоир Абдурахмон Мушфикий ажралиб туради. Ҳажвий шоир сифатида шухрат қозонган. Мушфикий Абдуллахоннинг сарой шоири бўлгани учун унга аталган кўплаб мадҳиялари сақланиб қолган. Шайбоний ҳукмдорлар, шахзодаларнинг кўплари ҳам шоир бўлишган. Шайбоний, Убайдий, Хоний ва бошқаларнинг шеърлари бизгача етиб келган. Шу даврда ижод этган шоирлардан Мажлисийни қайд этиб ўтиш жоиз. Унинг “Қиссаи Сайфулмулк” дostonи халқ меҳрини қозонган. Асарда адолат, яхшилик ва эзгулик мадҳ этилган, подшоҳлар адолатга қақирилган, хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ғоялари илгари сурилган. Шоир Ибодулла Сайид Подшохожа ибн Абдулвахҳобхожа ҳам машҳур бўлиб, у Хожа тахаллусида ҳам наср, ҳам назмда ижод қилган.

Бухорода бу даврдаги адабий ҳаёт тўртта асосий тазкира-Мутрибийнинг “Тазкират аш-шуаро”, Малехо Самарқандийнинг “Музаккир ал-асҳоб”, Мулла Содик Самарқандийнинг “Риёз аш-шуаро” ва Нурмуҳаммад Насафийнинг “Мазҳар ал-мусаннифин”ларни яратилиши билан эътиборга молик.

Турди Фарғоний, Мулла Мастий Охундий ва бошқалар шу давр адабиётида прогрессив роль ўйнадилар. Уларнинг ғазалларида ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги адолатсизликлар қораланди. Шунингдек, Сайид Насафий ижоди алоҳида ажралиб туради. Унинг “Хайвонотнома”асари машҳур. Шоир хайвонлар тимсоли орқали адолатсизлик, порахўрлик, амалдорларнинг кирдикорларини фoш этади.

Шоир Мужрим Обид ўзбек ва тожик тилларида ёзилган шеърларидан махсус девон тузган. Булардан ташқари Вола, Шавқий Каттақурғоний Хиромий каби шоирлар ҳам ижод

қилишган.

Хива хонлигидаги адабий ҳаёт. Хива хонлигининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги воқеалар маданий ҳаётга ҳам таъсир этмай қолмади. Ижтимоий тафаккурнинг барча соҳаларида реакцион ва прогрессив дунёқараш ўртасида кураш олиб борилди. Бунинг билан даврда яратилган тарихшуносликка оид асарларда ва шеърини тўпламлардан кузатишимиз мумкин. Абулғози Баҳодирхоннинг икки тарихий асари алоҳида эътиборга сазовор.

Абулғози (1603-1664) нафақат Хива хони, балки туркий ва форсийда ижод этган йирик тарихчи олим ҳамдир. Унинг “Шажарайи тарокима” ва “Шажарайи турк” асарлари Ўрта Осиё халқлари тарихи бўйича қимматли манба ҳисобланади. Абулғози тиб илмига оид “Мановиёул инсон” (“Инсонга фойдали нарсалар”) асарини ҳам ёзган. Хива хонлигида ижод этган адиблардан Андалиб, Паҳлавон Равнақ, Раҳим, Нишотий, Муҳаммад Ҳокисорларни санаб ўтиш мумкин.

XVII – XVIII асрларда “Тўрўғли” дostonлари туркуми ва “Тоҳир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёдхон ва Ҳамро”, “Санобар”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Баҳром ва Дилором” каби халқ-фольклор дostonлари халқ орасида кенг тарқалди. Бу даврда Муҳаммад Юсуф Роҳий, Бобожон Санойи, Худойберган Муҳкан, Муҳаммад Ёқуб Девон Хоразмий, Муҳаммад Ризо Охунд ва бошқа хаттотлар ижод этди.

Мунис ва Оғаҳийларнинг тарихий асарлари “Фирдавс ул иқбол”, “Риёз ад-давла”, “Зубдат ат-таворих”, “Гулшани давлат” ва бошқалар Хива хонлиги тарихини ўрганишда беқиёс қимматга эга. Муниснинг “Саводи таълим” асари ёшларни хаттотлик санъатини ўрганишларига бағишланган.

Бу даврда Хоразмда кўплаб тарихий, илмий ва бадий асарлар ўзбек, тилига таржима қилинган. Хонликда ўзига хос таржима мактаби шаклланган. Оғаҳий, Комил, Санойи, Диловар хожа, Муҳаммад Ёқубхўжа ва бошқалар кўплаб асарларни таржима қилишган.

Комил Хоразмий (1825-1899) шоир, бастакор, хаттот ва рассом бўлган. У мусиқага оид “Хоразм нотаси”ни ёзган.

Қўқон хонлигидаги адабий ҳаёт. Қўқонлик шоир Абдулкарим Фазлий Намангоний томонидан 1821 йилда ёзилган “Мажмуа уш шуаро” асари XVIII-XIX аср бошларида Қўқон хонлигидаги адабий ҳаёт ҳақида батафсил маълумот берувчи муҳим манбадир. Вазеҳнинг “Тухрат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб” тазкирасида 200 га яқин шоир ва олим ҳақида маълумот тўпланган. XVII асрнинг иккинчи ярми - XVIII асрнинг биринчи чорагида Фарғона водийсида яшаган иқтидорли шоир ва мутафаккирлардан бири Бобораҳим Машраб эди. У адабиётда прогрессив йўналиш тараққиётида катта роль ўйнади. Машраб асарларининг аксарияти чуқур ижтимоий йўналишга эга бўлиб, ўша давр ҳаёти, жамиятдаги воқеа-ҳодисалар билан чамбарчас боғлиқ. Хусусан, у баъзи руҳонийларнинг кирдикорлари ва хийлакорликларини фoш этади, текинхўрлар, мулкдорлар ва жоҳил амалдорларнинг зўравонликларини танқид қилади. Машрабнинг бу тур асарлари қўлдан қўлга, оғиздан оғизга ўтиб, тез тарқалган.

XVIII аср ўзбек адабиётининг яна бир йирик намоёндаларидан бири Ҳувайдо эди. Унинг “Девони Ҳувайдо” куллийидаги шеърларда инсонпарварлик ғоялари, севги, садоқат, ахлоқий поклик тараннум этилган.

Қўқон хони Умархон ва унинг хотини, машҳур ўзбек шоираси Нодирабегим ўзлари ижодкор бўлганлари туфайли шоир, тарихчи, адабиётшуносларга ҳомийлик қилишган. Улар атрофида **Қўқон адабий муҳити** вужудга келган. Бу муҳит намоёндаларидан Акмал (Махмурнинг отаси), Амирий (амир Умархон), Боқихон тўра, Гулҳаний, Ёрий, Завкий, Зорий, Маъдан, Маҳжуб, Махмур, Мушриф, Низомий, Нодир, Нозил, Ғозийларни санаб ўтиш мумкин. Қўқон адабий муҳити шоирлари ўзбек ва тожик тилларида ижод этишган.

Гулҳаний “Зарбулмасал” асари билан ўзбек адабиёти тарихига масал жанрини бойитган шоир сифатида кирди. Махмур “Ҳапалак” ҳажвий шеърида Қўқон хонлигидаги

халқ турмуш тарзини акс эттирган. Ўзбек мумтоз адабиёти намоёндаларидан бири бўлган Махмур ижоди меросида ҳажв санъатининг мураккаб, аини замонда, маҳсулдор ва ёрқин усулларида бири – ўз-ўзини фойда этиш усулида яратилган асарлар алоҳида ўрин тутди.

Қўқон адабий муҳитини Жаҳон отин - Увайсий ва Моҳларойим-Нодирабегимларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Увайсий шеърларида эл-юрт дарди, халқ қисмати, ҳасрати бош мезон бўлган. Нодирабегим шеърлари асосини лирик шеърлар ташкил қилган, уларда муҳаббат, садоқат, меҳр-вафо, аини пайтда шарқ аёлларининг дард-аламлари куйланади. Нодирабегим нафақат ажойиб шоира, маърифатпарвар, балки етук давлат арбоби ҳам бўлган. У мамлакатда бунёдкорлик ишларига ҳам катта эътибор берган. Хусусан, бозор ва расталар, масжид ва мадрасалар, карвонсаройлар қурилишига бошчилик қилган. Нодирабегимнинг адабий мероси ўз ғоявий-бадиий аҳамияти нуқтаи назаридан мумтоз шеърларининг гўзал намуналаридир.

Бадиий маданият. XVI асрдан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудида Бухоро, Хива ва кейинчалик Қўқон хонликларида барпо этилиши хонликларида халқлар санъатининг кейинги тараққиётига ўз таъсирини кўрсатди. Бунда ҳар бир хонликда санъат маҳаллий ижтимоий, этник хусусиятлар, географик муҳит, маҳаллий мактаб йўналишида, анъаналарга кўра ривожланди. XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярмида бадиий маданият марказлари Мовароуннаҳрда (Бухоро, Самарқанд), Хоразмда (Хива) ва Фарғона водийсида (Қўқон, Андижон, Наманган) қарор топди.

Меъморилик. Меъморилик тараққиётида тўртта давр кўзга ташланади. **Биринчиси** – XVI асрнинг бошидан 60-йилларигача бўлган давр. Унинг хусусияти шундан иборатки, теурийлар даври анъанасини давом эттиришга ҳаракат қилинди. Хусусан, пойтахт Бухорога кўчирилиши муносабати билан унинг бош майдонида Калон масжиди (1514), унинг қаршисида эса Мири Араб мадрасаси бунёд этилди. (1535/36). Маҳалла гузарлари қўйнида Хожа Зайниддин хонақоҳи ва баланд масжид қурилган. **Иккинчи давр** – XVI асрнинг 60-йилларидан шу асрнинг охиригача бўлган давр. Унда Абдуллаҳон ҳукмдорлиги вақтида давлат ҳокимияти мустаҳкамланиши муносабати билан қурилиш ва меъморилик юксалган. Айниқса, Бухоро ва унинг атрофида кенг қурилиш ишлари олиб борилган. Бухорода ўз таркибига Модарихон мадрасаси (1566) ва Абдуллаҳон мадрасалари (1588-90)ни бирлаштирган Қўш мадраса мажмуаси, Говкушон мадрасаси (1570) олдида майдон ва Хожа масжиди (1598) қурилди. Шаҳарнинг бош савдо йўли четларида расталар, марказий бозор бунёд этилди. Рабонинг шарқий қисмида йирик Қўқалдош мадрасаси (1568-1569), шаҳар четларида Намозгоҳ масжиди қайта қурилди. Шунингдек, Абдуллаҳон даврида мамлакатда 1000 дан ортиқ рабон ва сардоба, кўпжаб масжид, мадраса, кўприк, сув омборлари қурилган. Хусусан, шундай сув омбори қолдиқларидан бири Нурота тумани марказидан 65 км шарқда, эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида ҳозиргача сақланиб қолган. XVI асрда ушбу тўғон ёрдамида 1,2 минг гектар ер майдони суғорилган. Абдуллаҳон даврида қурилиш ишлари нафақат Бухоро воҳаси, балки Самарқанд, Тошкент, Балх ва бошқа шаҳарларда ҳам кенг кўламда олиб борилган.

Учинчи давр – XVII асрда йирик меъморий мажмуалар қурилиши давом эттирилди. Бухорода Лабиҳовуз (1619-1622) Нодир девонбеги мадраса ва хонақоҳи қурилиши якунланди. Айниқса, Самарқанд ҳокими Ялангтўшбий баҳодирнинг ободончилик, қурилиш ишлари соҳасидаги фаолияти эътиборга сазовор. У ўз маблағлари ҳисобига Регистон майдонида Шердор мадраса (1619-36), Улуғбек даврида бунёд этилган. Мирзойи карвонсаройи ўрнида Тиллақори мадрасасини қурдирган (1641-46). Тиллақори мадрасасидан жоме масжиди ва мадраса сифатида фойдаланилган. Масжид беағида бошқа бир обида қурилишига етадиган миқдорда олтин сарфлангани учун “тиллақори” (тилладан ишлов берилган) деб аталган.

Тўртинчи давр – XVIII аср охири - XIX асрлар меъморилиги. Бу давр меъморий обидалари Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида сақланиб қолган. Бу давр ўзидан ажойиб шаҳарсозлик ансамбли – Хивани қолдирди. Унинг обидалари айнан шу вақтда бунёд

этилган. Муҳаммад Амин иноқ (1805), Қутлимурод иноқ (1809), Сайидбой (1842) мадрасалари, Солихбий масжиди (1842) ва бошқалар жумласидандир. Оллоқулихон томонидан қурилган Хивадаги Тошҳовли қасри (1832-1841) Хоразм меъморчилигининг ўзига хос услубини ўзида акс эттирган

Амалий безак санъати. XVI-XIX асрлар амалий безак санъатида икки асосий йўналиш-расмий ва халқ санъати мавжуд бўлган. Халқ санъати изчил, бирмунча эркин, ҳаётга яқинроқ бўлган. Халқ санъати кўп турли анъаналарни сақлаб қолган, бироқ XVII аср охиридан эътиборан унинг ривожланишида турғунлик ҳолатлари кузатила бошланди, буюмлар тури, шакли ва безаги соддалашиб борган.

XVI аср охири – XVII асрда амалий безак санъати секин ривожланди, бу мужассамот тузилишидаги бир хилликда, безакнинг мураккаблашуви ва вазминлашувида, гулларнинг майдалашуви ва такомиллашувида, ташқи безакнинг кучайишида ўз ифодасини топди.

XVIII асрдаги мураккаб тарихий шароитларда амалий безак санъати гарчи секин ривожлансада, бироқ у ўзининг асосий ҳаётийлик мазмунини ва ип матолар ишлаб чиқариш, ипакчилик, гиламчилик, палос тўқиш, заргарлик, кулолчилик, чарм, тош, ёғоч, металга бадий ишлов бериш каби барча турларини сақлаб қолди. XVIII асрнинг охирида амалий безак санъати тараққиётида юксалиш кўзга ташланиб, у XIX асрнинг сўнгги чорагига қадар давом этган. XIX асрнинг биринчи ярмида қатъий шакл мужассамотини тузишга интилиш кузатилади. Бу хусусиятлар, айниқса, бадий хунармандчилик (абрли матолар гули, зардўзлик, кандакорлик)да аниқ кўзга ташланади. Нақш мужассамоти ва мавзу шаклига кўра бир оз қатъий, сипо ва ташқи кўриниши такомиллашган. Хонадонларда яратилган кашталарда XVIII аср санъати хусусиятлари (соддалик ва гўзаллик) узоқроқ сақланган. Бу давр амалий безак санъатининг барча соҳалари шакл, расм ва ўзига хослигини сақлаган.

Миниатюра. Мовароуннаҳрда миниатюра санъати XVI-XVII асрнинг биринчи ярмида раванқ топди. Ўрта Осиё халқлари орасида миниатюра санъати “нақши нигор” номи билан маълум бўлган. Бугунги кунларимизда жаҳон музейлари тўпламларида Ўрта Осиё мусаввирлари томонидан безатилган 60 дан ортиқ нодир қўлёзмалар сақланади. Маҳаллий ва Ҳиротлик усталарнинг ўзаро ижодий ҳамкорлиги туфайли Самарқанд ва Бухорода миниатюра мактаблари гуллаб яшнади. Беҳзод анъаналари билан боғлиқ биринчи йўналиш қаламтасвирининг ўта нозиклиги, манзара ва меъморий тасвирларга бойлиги, жарангдор, тиниқ рангларнинг уйғунлиги, мураккаб мужассамоти билан диққатга сазовор. Маҳмуд Мусаҳҳиб ва Чағри Мухассин (Низомий асарларига ишланган расмлар, 1537-38 йиллар), “Ашъор”ни беаган номаълум мусаввир (1529 й.) ва бошқалар машҳур бўлган. Иккинчи йўналиш қахрамонлар сонининг чекланганлиги, тасвирий воситанинг лўндалиги, ихчам мужассамоти, кескин рангларга бойлиги билан фарқланади. Жумладан, Шайбонийлар даврида ҳукмдорлар учун шажаравий, тарихий асарлар кўплаб яратилиб, улар миниатюралар билан безатилди. Хусусан, Муҳаммад Шодининг “Фатҳнома” (1502-1507), Маъсуд ибн Усмон Қўхистонийнинг “Тарихи Абдулхайрхоний” ва бошқалар шулар жумласидандир. Миниатюраларда ҳукмдорлар ва уларнинг турли ҳаётий жараёнлардаги тасвирларидан ташқари, тасаввуф ғоялари, фольклор, меҳнат ва ижод, табиат, ҳайвонот дунёси каби мавзулар акс эттирилди.

XVIII асрда маданий ҳаётнинг кескин пасайиши кузатилади. Аммо шундай бўлсада китобат санъатининг ривожланиши мусаввирларнинг фаоллашувига олиб келди. XIX аср бошларида яратилган қўлёзмалардаги суратларда аввалги бадий нафосат кўринмайди. Ҳиндистон, Қашғор ва Эрон миниатюра мактабларига тақлид ортди. Хусусан, Навоийнинг “Ҳамса”сига ишланган миниатюралар (1824, Фарғона қўлёзмаси) мавзуи бадий талқини ўта содда, ранглар мажмуи тор, оҳанги сўниқ ва ясамалиги билан ажралиб туради.

Муסיқа. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида муסיкий ҳаёт асосан пойтахт ва йирик шаҳарларда жонланди. Моҳир муסיқачилар худди аввалги даврлардаги каби ҳукмдорлар саройида тўпланган. Ўтмиш анъаналарига садоқат, ворисийлик, моҳирона ижрочилик

санъати туфайли Бухоро ва Самарқанд Ўрта Шарқнинг мусиқа марказларига айланди.

XVI аср бошида Хуросоннинг, Ҳирот ва бошқа шаҳарларидан Мовароуннаҳрга кўплаб мусиқачилар келди. Бухорога Хусайн Удий, Ғулом Шоди ва бошқа атоқли кўшиқчилар, созандалар, мусиқа назариётчилари кўчиб келди. Бу маълум даражада маҳаллий мусиқа-ижрочилик ва мусиқий-назарий фаолиятнинг жонланишига олиб келади. XVI-XVIII асрда мақом жанри тараккий этди. XVIII аср ўртасида Бухоро (тожикча-ўзбекча) Шашмақоми шаклланди.

Мовароуннаҳр мусиқачилари Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Афғонистон, Хитой, Русия давлати билан мусиқий алоқалар ўрнатганлар. Ушбу мамлакатларнинг мусиқачилари ва шоирлари ижоди Ўрта Осиё шаҳарларининг мусиқий ҳаётини қандайдир маънода бойитишга хизмат қилди.

Бу даврнинг мусиқий ҳаётида Нажмиддин Кавкабий, Жаъфар Қонуний, Али Дўст Найи, Ҳофиз Маҳмуд, Ҳофиз Мирақлар машҳур бўлишган. Хусусан, Нажмиддин Кавкабий мусиқашунос, шоир, бастакор бўлиб, мусиқа илми ва амалиётининг турли масалаларига доир илмий қисмлар ёзган. “Рисолаи мусиқий” асарида илми мусиқий, ўн икки мақом тизимига оид назарий тушунчалар бериб, турли зарб-усулларининг номини келтириб таърифлаган, куйнинг амалиётидаги хиллари ҳақида маълумот берган. Кавкабий мақомларни кеча-кундузнинг қайси соатларида ижро этилиши ва ҳар хил руҳий ҳаловатдаги кишиларга таъсири масалаларини баён этган. Айниқса Дарвиш Али Чангий шухрат қозонган. Унинг “Рисолаи мусиқий” асарларида XV аср охири – XVII аср бошида Мовароуннаҳрда яшаган, ижод этган ижрочилар, бастакорлар ҳақида батафсил маълумот тўпланган.

Шундай қилиб XVI-XIX аср биринчи ярмида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши бир мунча сусайган бўлсада, Мовароуннаҳр аҳолисининг маданий даражаси нисбатан юқориликка қолган.

Театр. XVI-XVIII асрларда масхарабозлик театри нафақат пойтахт шаҳарлар – Бухоро, Хива, Қўқонда, балки бошқа шаҳарларда ҳам фаолият олиб борган. Турли хонликлардаги театр гуруҳлари бир-биридан ижро усули, маҳорати, репертуари ва тақдим этиш шакллари билан фарқ қилишган.

Бухоро воҳасида XVIII-XIX асрларда Сайфулла масхара, Зокир масхара, Эргаш масхара ва бошқалар ўз спектакллари билан томоша кўрсатганлар.

Қўқон хонлигида XVIII аср бошида қизиқчилик театри фаолият юритган. Муҳаммад Солиҳ Бидиёршум кўплаб оғзаки пьесалар ижро этган. Бидиёршум труппасида 30 дан ортиқ актёрлар, қизиқчилар (Баҳром қизик, Мўмин қизик, Давлатёр қизик ва бошқалар) бўлган. Улар шаҳарнинг Чорсу майдонида, баъзан хон саройида қизиқчилик қилганлар.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёда қўғирчоқ театри кенг тарқалган. Унинг “Қўл қўғирчоғи”, “Чодир хаёл” каби турлари бўлган. Уларнинг ҳар иккисидан биттадан асосий пьеса – Полвон қачал (“Қўл қўғирчоқ”) ва “Саркардалар” – “Амалдорлар” (“Чодир хаёл”) бўлган. XIX асрда Ўзбекистон ҳудудида Шосолиҳ, Ғафур, Халфаранг (Қўқон), Орифжон қўғирчоқбоз, Азим бурун, Дониёр (Тошкент), Жўра Қайроқ, Ҳамро қўғирчоқ боз (Самарқанд), Шариф Сайёҳ, Қори хожи (Бухоро) ва бошқа уста-қўғирчоқбозлар ўз мактабларини яратганлар.

Бу даврда рақс санъати ҳам юксак ривожланган. Халқ-рақс санъатининг Фарғона мактаби ўз таркибига қуйидаги рақс турлари ва гуруҳларини олган: “Катта ўйин”, “Хонаки ўйин”, “Ялла” ва бошқалар. Шулардан “Катта ўйин” мураккаб рақс композициясига эга бўлиб, 60 усулдан ташкил топган.

Хоразмда “Мақом ўйин”, “Лазги”, “Қайроқ ўйин”, “Ялла” ва бошқа рақс турлари тарқалган.

Бухорода рақс мактаби еттита катта ва кичик шакллардан ташкил топган: “Мақом ўйин”, “Қайроқ ўйин”, “Хонаки ўйин”, “Занг бози”, “Ялла” ва бошқалар.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида сайёр цирк артистлари – дорбозлар, акробатлар,

кўзбойлағичлар, жонглёрлар, хайвон ўргатувчилар ва бошқалар шаҳар ва қишлоқлар майдонларида томоша кўрсатиб ўзларининг маҳоратларини намойиш этишган.

XVIII аср охири - XIX аср бошида Ўрта Осиё хонликларида анъанавий театр фаолиятида ўзига хос услубий кўринишлар пайдо бўлди. Бухоро амирлигида, масалан, масхарабоз, кўғирчоқбоз, раққос ва бошқаларнинг уюшмалари вужудга келди, бу ўз навбатида уларнинг репертуарлари бойишга ва ижрочилик маҳоратининг ошишига олиб борди. Хоразм анъанавий театрида 2 туркум томошалар - “Тўқма” ва “Хатарли” ўйин яхши шаклланди. Фарғона ва Тошкентда қизиқчилик ва аския тараққий этиб, сўз санъатига алоҳида эътибор берилди.

Шундай қилиб XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари тарихи фақат ўзаро урушлар, ички низолардан иборат бўлиб қолмаган. Хатто шундай оғир кезларда ҳам мамлакатда маданий ҳаёт ўз ривожланишида давом этган. Гарчи XIV-XV асрлардаги каби юксак даражага эришилмаган бўлсада, унинг ютуқларини сақлаб қолишга, уни янги ғоялар билан бойитишга ҳаракат қилинган.

Шундай қилиб, XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё жамияти ҳаёти нотекис ривожланган; айрим ўн йилликларда эришилган ютуқлар, кўпинча ўзаро низолар туфайли юзага келган навбатдаги таназул даври билан алмашган. Бироқ ана шундай оғир дамларда ҳам ўзбек халқининг ижодкорлик фаолияти тўхтамаганидан фақат фахрланишимиз мумкин. Қишлоқ, шаҳарлар қайта қад кўтарган. Хунармандчилик турлари ривожланган. Халқ усталари томонидан бунёд этилган маҳобатли меъморий обидалар бутун дунёга машҳур бўлган. Ҳар қандай оғир, ноқулай шароитларда ҳам халқимизнинг ижодий тафаккури ривожланишда давом этган. Улар орасидан кўплаб иқтидорли олимлар, мутафаккирлар, кўшиқчилар, мусикачилар, рассомлар, меъморлар ва қурувчилар етишиб чикди.

Ўзбекистон маданиятининг бир қатор арбобларининг исмлари инсоният ҳаёти солномасига абадий ёзиб қўйилган.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. XVI – XIX аср биринчи ярмида Бухоро амирлиги ҳамда Қўқон ва Хива хонлигидаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ва иқтисодий ҳолатни изоҳланг?
2. Хонликлар ва амирликдаги моддий маданият ҳақида гапиринг?
3. Хонликлар ва амирликдаги маънавий маданият ҳақида гапиринг?
4. Жаҳидчиларнинг мустақиллик учун ҳаракатлари ҳақида маълумот беринг?

Мавзу бўйича таянч сўз ва иборалар:

Бухоро амирлиги ва 2 та хонликлар. Табобат, илм-фан, адабиёт, санъат, майда хунармандчилик ва ишлаб чиқариш. Янги ғоялар ва тараққиётга ундочви фикрлар. Жаҳидчилик, Увайсий, Анбар Отин., Муқимий, Фурфқат ва бошқалар.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент:Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
- 5.Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида.Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э.,Габибулин Р.Культуралогия. Т., Изд-во.Ах., 2001.

9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-икбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 12.Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
16. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

9 – МАВЗУ

МОДЕРНИЗМ ВА ПОСТМОДЕРНИЗМИ МАДАНИЯТИ. МУСТАМЛАКА ВА МУСТАБИД ТУЗУМ ДАВРИДА МАДАНИЯТ. МУСТАҚИЛЛИК ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ.

РЕЖА:

- 1.Модернизм ва пост модернизм тушунчалари
- 2..Мустамлака ва мустабит тизим даврида маданият
- 3.Жадидчилик ҳаракатини мустақиллик гоёсини шаклланишидаги аҳамияти
- 4.Мустақиллик ва маданий тараққиёт.

Замонавий маданиятни айрим мутахассислар техника, электрон ёки ахборот маданияти деб атайдилар. Бундай муносабат ҳозирги маданиятда фан ва техниканинг ўрни муҳимлигини кўрсатади. Замонавий фан қадимги ёки ўрта асрлардаги фандан тубдан фарқ қилади. Илгарилари фан дунёни қандай бўлса шу ҳолида, унга даҳил қилмай ўрганар эди. Ҳозирги фан билиш, яратиш, ихтиро қилиш, лойиҳа тузиш каби жараёнларни ўзида мужассамлаштиради ва инсон ақл-заковати ёрдамида ҳал бўладиган муаммоларга эътиборни жалб этади. Бугунги кунда илмий ҳақиқатни очиш билан бирга инсоннинг эҳтиёж ва манфаатларига мос келадиган имкониятларни топиш фанда устувор бўлмоқда.

Фан ва маданиятдаги янги йўналиш шаклланишининг бошланиши Ғарбда Уйғониш даври (XIV-XVI асрлар) билан боғлиқ. Уйғониш даври Европа маданияти тараққиётида муҳим давр бўлиб, мутлақо янги маданият босқичини бошлаб берди. Шаҳарларнинг кўпайиши, Европада ички ва ташқи савдонинг вужудга келиши, хунармандчиликнинг ривожланиши Европа маданиятида янги йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Қисқа вақт ичида моддий маданият ва технологиялар ўзгариб, кўплаб муҳим илмий кашфиётлар қилинди. Буюк географик кашфиётлар дунёнинг диний манзарасини ўзгартирди, ақлий ва иқтисодий ҳудудни кенгайтириб жаҳон савдосини вужудга келишига сабаб бўлди. Антик давр меросини ўрганиш янги фалсафий йўналишлар пайдо бўлишига туртки бўлиб инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мутлақо ўзгача андоза ва мезонлар шаклланди.

Янги давр – фан, техника тараққиёти нафақат дунёни, одамларни фикр тарзини ҳам ўзгартиради.

Жамиятда «гуманизм» деб номланувчи янги ғоя шаклланди. Бу ном инсон ҳақидаги янги дунёвий фандан келиб чиққан бўлиб, илгариги «илохият ҳақидаги фанни» аста-секин сиқиб чиқарди. Инсонпарварлик ғояси қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Табиат қонунларини - «табиий-мувофиқ» тамойили асосида ғайри табиий кучларни қўшмасдан тушунтиришга асосланиш;

2. Инсонни ҳаёт маркази қилиб олиш (антропоцентризм) - инсонга мавжудот деб эмас, табиатнинг гул тожи сифатида қараш;

3. Ақлий тафаккур (рационализм) - инсон идрок ва заковат орқали атроф муҳитни, ўз-ўзини билади деб ҳисоблаш;

Инсонпарварлик ғояларининг ривожланиши дунё ва инсоннинг диний концепцияси бузилишига ва XVIII асрда инсон шахсининг ўзини қадрлаш ҳақидаги таълимот пайдо бўлишига олиб келди. Гуманистлар ўз таълимотининг ишонч мезони деб эмприк-тажриба ва рационалликни ҳисоблади. Бу хулоса уларни черковни Реформация қилиш (М. Лютер, Ж. Кальвин), утопик социализм (Т. Мор, Т. Кампанелла) ва ижтимоий прагматизм (Н. Маккиавелли) каби ғояларни назарий асослашга олиб келди.

Уйғониш даври гуманистлари дунё ва инсон пайдо бўлишидаги илохий ғояларни бутунлай инкор қилмади, балки олам доимий ва қатъий қонунларга мувофиқ равишда бунёдга келишини тасдиқладилар. Идрок инсонга бу қонунларни тушуниб ўз жамиятини тузишда қўллаши учун берилган. Шу ҳаётда бахт-саодат қарор топса охират ҳам обод бўлиши мумкин деб такидладилар. Улар назарида инсон табиат қонунларига мос равишда ривожланувчи ақлли мавжудот ҳисобланиб, нафақат моддий дунё марказида туради, у шунингдек, бадий ижод ва ранг тасвирининг объекти ҳамдир.

Антропоцентризм, рационализм, сциентизм – Уйғониш даври маданияти яратган асосий қадриятлар кейинги асрлар Европа маданияти асосини бўлган. Унинг кенг ривожланиши натижасида XVII асрда «илмий инқилоб», XVIII асрда Маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши ва саноат инқилоби бошланишига, няхоят, XIX-XX асрлар давомида маданиятнинг классик техникавий шаклидаги ютуқларга олиб келди.

XVII асрда фан Европаликлар ҳаётига, жамият ишлаб чиқаришининг барча тизимларини ривожлантириш ва меъёрида фаолият кўрсатишининг табиий ва зарурий шарт бўлиб махсус ижтимоий институт сифатида жадал кириб келди. XVII асрда илмий инқилоб математика ва механикада содир бўлиб, аниқ фаннинг икки йўналиши, яъни, аксиоматик ва тажрибавий фаолиятлар бирлашди. Замонавий фанда эксперимент (тажриба) билишнинг усули ва курули сифатида назарий фаннинг антик ва ўрта асрлар шаклидан тубдан фарқ қилади. Экспериментга таянувчи олим антик давр донишманд файласуфи ёки ўрта асрлардаги илоҳиётшуноздан фарқли оламга мутлақо бошқача муносабатда бўлади. У содир бўлаётган ходисаларни кузатиш ва мушоҳада қилишдан табиатни ўз эҳтиёжига мос тарзда ўзгартирувчига айланди ва ўзининг кучларини намоён қилди.

Фаннинг шаклланиши ва секин-аста жамият ҳаётига муҳим асос бўлиб кириши янги давр кишининг турмуш тарзи, фикр йўсини, тафовутли қиёфаси сифатида рационализмнинг пайдо бўлишга сабаб бўлди. Рационализмнинг кенг қўламда намоён бўлиши XVIII асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати билан боғлиқ. Барча бахтсизлик ва ноҳақликдан инсониятнинг азият чекиши билимсизликдан эканлигига, фақат маърифатли халқ ва унинг ҳукмдори «Озодлик, Тенглик, Қардошликни» ўрнатишга маърифатпарварлар ишонганлар. Маърифатпарварлар вакили Д.Дидро ва Д.Аламбер «Фан, санъат ва хунармандчилик энциклопедияси»ни нашр қилдилар. Бу маданиятнинг катта ютуғи бўлди. «Энциклопедия» нафақат инсониятнинг муҳими илмий ютуқларини тартибга солди, балки янги маданий қадриятлар тизимини ҳам тасдиқлади.

Маърифатпарварларнинг рационалистик йўналиши XVIII асрдаги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, ҳуқуқ институтлари ва сиёсий партияларнинг шаклланиши, санъат тараққиётида кўплаб тамойилларни белгилаб берди. Маърифатпарварлар Буюк Француз инқилобининг идеологлари ҳисобланиб, Уйғониш даври гуманистлари бошлаб берган маданий қадриятларни улуғлаш жараёнини ниятига етказдилар. XVIII асрда илмий билим жамият онгини бутунлай янги сифат даражасига кўтарди. Фан инсоннинг маънавий ҳаётига чуқур кириб бориб унинг маданиятига мазмун бағишлади. Кишиларнинг табақавий, миллий-ирқий ёки бошқа фарқларидан қатъий назар барча учун бир хил моҳият касб этди.

Европа ва Шимолий Американинг кўплаб мамлакатларида XIX асрнинг ўрталарида индустриалаштириш ёки саноат бурилиши низоёсига етди. **Рационализм ва утилитаризм** (манфаатпарастлик)нинг маданиятдаги белгиловчилиги ўрни фан ва техника тараққиётига янги туртки берди. Оддий тўқув дастгоҳи «Женни» дан Ж. Уаттнинг буғ машинаси (1784 йил) ва Р. Фултоннинг буғ кемаси, Стефенсоннинг паровозидан (1814 йил) биринчи ер ости темир йулига (1863 йил) ўтилиши инженерлик фикрининг ўсишини кўрсатди. Буғ ва электрлаштириш, телефон ва телеграф даври, астрономия, геология, биология, химия соҳаларида ажойиб кашфиётлар бўлган вақт инсоният маданиятини янги босқичга кўтарди.

Машхур социолог П. Сорокиннинг хулосаси билан айтганда «фақат биргина XIX асрдаги кашфиёт ва янгиликларнинг ўзи олдинги асрлардаги кашфиётларнинг ҳаммасини жамлагандан ҳам кўпдир».¹ Хусусан, бу асрда 24 8527 та кашфиёт ҳисобга олинган ва бу макон, замон ва материя устидан техника ҳукмронлигининг чексиз ўсганлигидан далolat беради. Испан файласуфи Х. Ортега Гассетнинг ёзишича: «Биз ҳақиқатдан ҳам XIX - асрда инсоният тақдирида рўй берган радикал ўзгаришлар олдида турибмиз. Замонавий инсон учун ҳам жисмонан, ҳам ижтимоий жихатдан мутлақо янги манзара, янги фаолият яратилди. Бу янги дунёнинг қиёфасини урта муҳим жихат белгилайди. Бу демократия, экспериментал фан ва индустриализация. Иккинчи ва учинчи жихатларни «техника» номи билан умумлаштириш мумкин»².

Цивилизациянинг ўсиши дастлаб макон ва замонга ҳос кечди: инсоннинг маънавий дунёси ўтмишнинг янги ҳудуди ва янги «қатлами»ни ўзлаштира бошлади. Билишнинг майдони чуқурлашди ва кенгайди. Бироқ, шу билан бирга замон ва маконни енгувчи янги усуллар ҳам пайдо бўлди: инсон янги техника воситасида улкан фазовий вақтни қисқа муддатда босиб ўтиб, ер юзининг хоҳлаган жойида бўлиш имкониятига эга бўлди. Дунё янги қиёфа касб этди.

XIX асрда техноцентриқ дунёқараш кенг тарқалиб, кишилар ўз ҳаётини илмий асосда кўришга урина бошлади. Инженерлик фаолияти тамойиллари табиат ва жамият ҳаётига кенг ёйилди.

Инсоннинг турмуш жараёнидаги бунёдкорлик, тирикчилик ташвишлари ўрнини бундан буён ихтирочилик, техника ижодкорлиги, эҳтиёжларни қондирувчи техника воситалари яратиш эгаллади. Табиат, инсон, маданият каби тушунчалар талқини сезиларли ўзгарди. Табиат материал ва энергиянинг битмас-туганмас манбаи, универсал омборхонага айланиб қолди. Ҳатто, табиат сирларини ўта чуқур англаш ҳам унга яқинлашиш дегани эмас, балки, аксинча қандайдир узок, бегоналиқни, фақат техник ёндошувни билдиради. Инсоннинг ўз табиати сирларини англашга уриниши шунчалик карама-карши натижаларга олиб келади. XIX аср инсонга «қоинот сардори», «барча нарсалар ҳукмдори» ёрлиғини берди. Инсон кўпроқ «механик агрегат», «физик-кимёвий унсурлар мажмуи», «маймунга турдош махлук», «турли меҳнат қуроллари тайёрловчи Ҳомо фабрика» каби сифатлар билан атала бошланди. Инсоннинг ўзи механизм бўлгани каби, дунё ҳам унга ўхшаш улкан машина ишлаб чиқарувчи фабрикадир. Инсоннинг ўзи-ўртача меҳнат унвдорлигига эга бўлган маданият ижодкори деган фикрлар пайдо бўли. Инсонни ҳаёти, эҳтиёжлари ва мақсадларини белгилаб берадиган ғоялар, меёрлар, тартиблар пайдо бўлди, умумҳаётий андоза, турмуш тарзи қонунийлашди, барчанинг ҳуқуқи тенглашди, кўп сонли ўрта синф шаклланди, мисли кўрилмаган муваффақиятлар ила озодликка эришди, муносабат, дид, одатлар янги андозаларга кўчди. Оммавий маданият, ҳиссиз, шахсиз маданиятлар даври келди.

XIX-асрда техника тараққиёти ғайриқонуний равишда маданиятнинг бутун ривожини бир хил қолипда ўлчаши жамият фикрида иқтисодий омилларнинг аҳамияти ошувига олиб келди. Бу эса олами техник ўзлаштириш сураатлари сезиларли ўсишига сабаб бўлди. Оқибатда тараққиётнинг жадвал ва назоратсиз ўсиши жараёнида

¹ Сорокин П. Человек, Цивилизация, Общество, М. 1992, с 467 .

² Ортега-и- Гасит Х. Восстания масс.- Вопросъ Философии, №3, 1989, с 127-128 .

цивилизация бутунлай халок бўлиши мумкин деган хавотирлар пайдо бўлди. (И. Хейзинг). Бу муаммолар XX асрда янада яққол кўзга ташланди.

XX асрда техника сурати хаддан ташқари ўсди. Кейинги юз йилда ер юзида саноат ишлаб чиқариши 50 мартадан ошди, бу ўсишнинг 4,5 қисми 1950 йилдан кейинги даврга тўғри келди. Ҳақли равишда XX аср инсоният тарихига илмий-техника инқилоби асри бўлиб кирди. Инсонларнинг ҳозирги вақтдаги таъсир кучини табиатнинг энг бешафқат кучлари билан тенг қуйиш мумкин. Шунинг учун ҳам хусусан XX асрда техника муаммоси ва унинг маданиятдаги ўрнига олимлар ўз эътиборларини алоҳида қаратдилар.

Замонавий маданиятда техниканинг ўрни:

Техника сўзининг ўзи маҳорат, санъатни англатиб, ишлаб чиқаришга боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалга ошириш учун **кишилар яратган воситалар йнғиндисини билдиради**. Инсонлар жамияти пайдо бўлиши билан амалда техника пайдо бўлди, дастлаб кишининг меҳнат фаолиятида ёрдам берувчи меҳнат қуроли сифатида, кейин, ҳар хил мақсадларда ишлатиладиган техниканинг бошқа турлари вужудга келди. **Техниканинг хусусиятлари қуйдагилар:**

1. Техника сунъий равишда, кишилар томонидан табиатни ўзгартириши натижасида яратилади, олдин онгда идеал яратиладиган лойиҳа, андозалар моддийликда мужассамланади;

2. Техниканинг оммавий хусусияти у аввало, кишиларнинг амалий эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, шу эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади;

3. Техниканинг муҳим параметрларидан бири рационаллик ҳисобланади, маълум жамият доирасида у ёки бу техника қурилмасини маълум қадар тезроқ ишлаб чиқаришга мўлжалланади.

Техника маданиятнинг муҳим ходисаси сифатида жамият ва табиат ўртасидаги муносабатни таъминлайди, у ижтимоий маданият жараёнининг ажралмас таркибий қисмидир. Техника тараққиёти инсоннинг табиат устидан ҳукмронлик қилишида унинг имкониятларини кенгайтирди, маданий ва ижтимоий ўзгаришларни муқаррар амалга оширади.

Маданиятда техниканинг ўрни хусусида турлича қарашлар мавжуд. **Технодетерминистик концепция** техникани ҳар доим инсонга ижобий таъсир кўрсатишини ишончли асослайди. Илмий тараққиёт ва техника ютуқлари инсонга кўплаб сирларни очиб, уни улкан миқдорда моддий бойлик билан таъминлайди. Илмий техника тараққиёти билан боғлиқ барча муаммо ва қарама-қаршиликлар, яъни техник воситаларнинг биосферани ҳалокатга яқинлаштирувчи таъсири ахборот алоқа даври деб аталувчи инсоният тараққиётининг кейинги босқичида ижобий бартараф қилинишини таъкидлайди. Техникани оптимистик баҳолашда **технократик назария** катта аҳамиятга эга. Технократия жамиятдаги шундай кучки, у жамиятнинг техник-технология тараққиёти истиқболи хусусидаги илмий башоратида нуфузли илмий ҳулосаларга таянади.

Европада XVIII аср охирлариданоқ техниканинг ҳалокатли таъсири ҳақида хабарлар тарқала бошлади. Турли фалсафа мактабининг вакиллари техника цивилизацияси, унинг қаттиқ, «темир суръати», бешафқат ва ахлоқсизлигини таъкидлаб, ҳаёт, табиат, инсонга ҳурматсизлигини қаттиқ танқид қила бошладилар. Улар жамиятда техникага сиғиниш, уни илоҳийлаштириш ҳолати содир бўлаётганига, техника замонавий цивилизациянинг офати бўлажигига ўз эътиборларини қаратдилар. Техниканинг назоратсиз тараққий этиши экологик муаммоларни туғдиради, ҳарбий саноат комплексларининг кенг ривожланишига сабаб бўлади, оқибатда инсонни техниканинг қулига айлантириб қўяди.

Назариётчиларнинг бир қисми техникага пессимистик назар билан қараб, анъанавий жамиятга қайтишни ягона йўл деб, ҳисоблайди. Бошқалари эса техниканинг агрессивлиги ва мурасизлигини таъкидлаб, инсон бундай шароитда факат битта усул билан қарши туриши мумкин, яъни кучи етганича техномаданиятнинг парчаланишига ёрдам бериши керак, деб ҳисобладилар.

Бироқ, барча муаммо техникага эмас, балки инсоннинг ўзига боғлиқ. Техника

ахлоқий жихатдан мустақил олам эмас, унинг ўрни, аҳамияти ва кучи жамиятнинг қадрият тизимига боғлиқ бўлади. «Техника-инсон» зиддиятларининг бартараф қилиниши янги типдаги инсоннинг шаклланишига боғлиқ бўлиб, бу маданиятдаги биосферик тамойилларини ҳисобга олувчи, табиат ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилувчи маданиятнинг бош муаммоларни оқилона ҳал қилишни таъминловчи сифатга эга бўлган янги инсондир.

Биосферик тамойил Ернинг эволюциясини умумий геологик, биогеник, ижтимоий ва маданий жараён сифатида қарайди, планетанинг коэволюция асосида табиий ва сунъий ҳамкорликда ривожланиши зарурлигини кўрсатади. Бунинг учун омма онгига «биоэтика»ни инсоннинг артоф-мухит билан ўзаро муносабатини бутунлик, барқарорлик ва гўзаллик каби қадриятлар асосида белгилаш лозим.

Маданиятдаги биосферик концепция тарафдорлари инсоният маданият таснифини тузганлар. Унда таъкидланишича, инсониятнинг илк босқичларида маданиятнинг турли хил биогеник кўринишлари мавжуд бўлган, кейинчалик «табиат устидан ҳукумронлик қилиш» шиорига таянган ҳолда техногеник маданият яратилди. Замонавий одамлар ердаги экология қонунларга асосланиб, турмушлари тақозо қилувчи ноогеник маданиятга ўтадилар. Экологик маданият ҳозирги замон нивилизациясининг аҳамиятга молик белгиларидан бирига айланиб бормоқда. 1980 йиллардан эътиборан замонамиз илм-фани тобора экологиялашмоқда. Дастлабки пайтларда экология ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг атроф муҳит билан боғлиқлик алоқаларини тадқиқ этган бўлса, сўнгирок бир бутун тарзда Ернинг экотизми, биогенезни, биосферани ўргана бошлади. 1970 йиллардан экология жамият ҳаётидаги жараёнларни ўрганишга киришди. Инсоният жамияти билан уни ўраб турган табиий-иқлимий, социал-маданий муҳитнинг алоқадорлиги муаммоларини ўрганувчи социал экология шаклланди. Экологиянинг табиий ва социал муҳити инсон, унинг генофонди, одамни бугунги оламга мослашиш жараёни хусусиятларини тадқиқ этувчи мустақил тармоғи «инсон экологияси» вужудга келди.

Табиий ва социал, табиий ва сунъий жараёнларнинг ўзаро алоқадорлигини оптималлашувини “экологик маданиятни бошланиши” деб ҳисоблаш мумкин. Бу инсоният томонидан табиий ва сунъий икки тизимнинг тенг ҳуқуқлигини тан олиши демакдир. Айниқса бу қишлоқ хўжалик соҳаси учун ўта аҳамият касб этади. Ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги учун маҳсулдорлик ва товар ишлаб чиқариш ҳажми асосий стратегик мақсад эмас, гап экология қонуниятларига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф муҳитини асрашдан иборат. Саноат ишлаб чиқариш учун экологик қонунлар табиат ресурсларига тежамкорлик асосида ёндошиш имкониятини берувчи техника ва технологияни яратишдангина иборат бўлмай айти пайтда, инсоннинг мавжудлиги ва яшаш муҳити-биосферани асраш, қайта тиклашдан иборатдир.

XX аср ўрталаридан фан ва техника тараққиётининг натижаси сифатида катта ахборотлар сифими, захираси вужудга келди. Оммавий ахборот воситалари (ОАВ)-матбуот, кино, радио, телевидение, компьютер алоқаси замонавий соқмаданият жараёнида салмоқли ўринни эгаллай бошлади. ОАВ ёки бунинг бошқача mass media деб ном олган тури ахборот узатишдаги каналларнинг кўплиги, тезлиги ва узок ишлаши билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда. 1940-50 йилларда Г.М. Макмозн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги типи ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги мутлақо янги тип сифатида таърифланди. Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишдаги рақобат курашида қудратли кучга айланади.

ОАВ электрон техника ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданий бойликларни бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э. Макмозн таъкидлаганидек «ҳаммабоп ва омма ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданияти» шаклланмоқда. Ҳақиқатдан ҳам замонавий маданиятнинг ҳолисона таҳлил қилинса, маънавий маданият кўпроқ оммавийлик касб этиб бораётгани маълум бўлади.

Оммавий маданиятнинг қиёфаси қуйидагича:

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий хусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий

истеъмолчиларга эга бўлади;

2. Бу маданият намуналарини яратиш жараёнининг ўзи оммавий хусусият касб этиб, индустриянинг махсус кўринишини ўзида намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг «матбуот қироли», - шоу томошабинлари, кино, ТВ, эстрада юлдузлари бўлади.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётни бефарқ кузатувчи томошабинга айлантиради, ўзлари ҳам мавжуд ҳаётни гўё сароб каби тасаввур қиладилар.

Ортега Гассет оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳлил этиб, омма ўзига, шахсга ўхшамай қолиши, кимки бошқаларга ўхшамаса, шулардек фикрламаса таҳликада қолишини айтиб, «Омма бу йўриқ-йўналишсиз оқим билан сузаётган одамлар. Шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига қарамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан махрум, чунки унинг мохияти, онги бурчига итоат қилади», деган эди.

Оммавий маданият умумий истеъмолчилик эҳтиёжи билан боғлиқ. Бунинг асосида истеъмол талаб, товар сифатида харидоргир бўлиш эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятидаги маънавий кадриятлар тор доирадаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади. Маданиятнинг чуқур маъно-мохияти, хотира чексизлиги “кундалик”, “ҳаммабоп” ҳимматлар билан ижод аввалдан маълум, мавжуд намуна асосидаги «асарлар» яратиш ва ишлаб чиқариш (киносериаллар, саёз ТВ ва адабий асарлар) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилияти, миллиятидан айрилиб, тайёр «маданий маҳсулотлар» истеъмолчисига айланиб қолади.

Бугунги глобллашув жараёни иқтисодий-техник тараққиёт, бошқариш тизими, сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар, турмуш тарзигагина дахлдор ходиса эмас. Бу замонавий технология ускуналарга асосланган куч, гуруҳлар манфаати назаридан хилма-хил воситалар ёрдамида бошқа халқ ва мамлакатларга маънавий-ахлоқий таъсир кўрсатиш, мафкуравий устиворликка эришиш имконияти ҳамдир. Иқтисодий, молиявий “ёрдам”, “демократия” ниқоби остида маънавий-рухий экспансия уюштириш, миллатларни мустақиллиги ва ўзлигига таҳдид кўрсатиш одатий ҳолга айланиб бормоқда. Бу ҳол АҚШ лик олим Френсис Фукияманинг “Ғарб тарихининг заволи топиши” китобида америкалик сиёсатчи Патрик Дж. Бьюкененнинг «Ғарб ҳалокати» (Москва, 2004 й.) асарида ҳам таъкидланган.

Ёшлар, уларнинг маънавияти ва ахлоқи учун глобллашув жараёни ва оммавий маданиятнинг салбий таъсири ва ҳатарли оқибатлари ҳақида Ислом Каримов: «Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан холи бўлиб туюлган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кўпда етарлича эътибор беравермаймиз», телевидения орҳали кўплаб намоёиш этилаётган жангарли филмлар, бепарда асарлар ёшлар руҳиятига салбий таъсир кўрсатиб, уларни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан, иймонидан жудо этишга қаратилган. Ҳар қандай касалликни олдини олиш учун аввало киши организмида унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. “Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она-Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топдиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг **мафкуравий иммунитетини** кучайтиришимиз зарур³», деб кўрсатади.

Демак, ҳар бир инсон, ёш йигит-қиз икки йўлдан бирини танлаши, ё истеъмолчи тарзда оқим билан сузмоғи, ёхуд ўзига, ўзлигига нисбатан талабчан бўлиб бу гирдобдан чиқмоғи лозим.

Инсоният тобора техника тараққиёти ва оммавий коммуникациянинг социал ва экологик жихатдан назоратга олиш, бугунги одам маънавий қиёфасини бир хиллаштириш (стандартлаш)га қарши жиддий тўсиқ қўйиш заруриятини англамоқда. Ушбу масалани ўта кескинлигига эътиборни қаратиш, мавжуд муаммоларнинг ечимларини белгилашда 1990 йилларда БМТ Бош Ассамблеяси эълон қилган Маданиятнинг умумжаҳон ўн йиллиги

³ И. Каримов. Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир, Т, 2000 йил., 24 бет.

муҳим босқич бўлди. “Ўн йиллик”нинг асосий мақсади-иктисод ва техника тезкор ривожланаётган ҳозирги даврда умуминсоний маданий кадриятларнинг биринчи даражали аҳамиятини тиклашдан иборат бўлиб, бунда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилди: а) тараққиёт маданиятнинг юксалишига хизмат қилиши, моддий ишлаб чиқариш билан ижодкорликнинг алоқадорлиги йўллари белгилаш; б) маданий ўзига хослик ва маданиятлар мулоқотини тан олиш; в) индивидуал ва жамоа тимсолида ижодий потенциал ва ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш, г) халқаро маданий ҳамкорликни ривожлантириш ва бошқалар.

Демак, биринчидан, Техноген маданият – инсониятни ўн асрлар мобайнида яшаш тарзи, оламни тафсир мезони бўлиб келган – **қадимий маданият** (Миср, Юнонистон, Румо-византия) такомилида шаклланган, вужудга келган **янги давр** – буржуа муносабатлари даври-ижтимоий ишлаб чиқариш одамлар ҳаёти техника асосига қурилган давр маданиятидир.

Иккинчидан, Техноген маданият-фан амалиёти, техниканинг янгидан-янги шакллари, уларни ишлата билиш уқуви ва маҳорати - умуман маданият такомиллининг натижаси бўлишига қарамай, у маданиятнинг таркиби, тақдирига фаол таъсир кўрсатиш воситасидир. (нашр техникаси, радио, телефон, телеграф, телевидение, компютерлаштириш, электрон ахборот, кимёвий элементларни сунъий яратиш, инсон руҳиятига таъсир в.б.). техник кашфиётларга асосланган ХХI аср маданияти одамларнинг турмуш ва фикр тарзи, кадриятларга, муносабатига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Ирқий, миллий, касбий тафовутни, давлат сарҳадларини билмайди. У маданият ривожига макон ва замон тушунчаларини нисбат қилиб қўйди.

Учинчидан, замонавий техник қурилмаларга асосланган бугунги жаҳон маданиятининг муҳим белгиси оммавийликдир. Миллий мазмун ва қиёфадан йироқ, шакли ранг-баранг ҳажми енгил мусиқа тарздаги санъат асарлари, беандиша клип ва рекламалар - савияси саёз мижозларга мўлжалланган – **оммавий маданият** намуналаридир. Оммавий маданиятни чеклашга интилишни ўзи чекли ҳолат. Бундай муҳитда маънавияти “бутун” одамгина ўзлиги, миллий руҳиятини асраб қолади.

Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг асосий йўлларида бири-барча миллат ва элатлар маданиятларини янада ривожлантириш, уларнинг бир-бирини бойитишига имкон яратишдан иборат. БМТ бошчилигида ўтказилган қатор халқаро дастурларда жумладан «Умумжаҳон маданий мероси», «Буюк ипак йўли» дастурларида Ўзбекистоннинг бевосита ва фаол иштироки бу йўлдаги амалий қадамлардан биридир.

Ўрта Осиё хонликларининг сиёсий-иктисодий, ҳарбий жиҳатдан қолоқлиги, тарқоқлиги, ўзаро адоватидан унумли фойдаланган подшо Россияси Туркистонни босиб олишга киришган. 1868 й. Бухоро хонлиги, 1873 й. Хива хонлиги Россия вассалига айланиб, сиёсий мустақилликдан маҳрум бўлган. 1876 й. Қўқон хонлиги тугатилиб, 1867 йил ташкил этилган Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Фарғона областига айлантирилган. Шу тариқа ўлкада чоризмнинг мустамлакачилик режими ўрнатилган.

Туркистон ўлкаси халқлари оғир мустамлака шароитида яшашларига қарамай, уларнинг ижодкорлик фаолияти тўхтаб қолмаган. Буни Хива хонлиги мисолида ҳам кўришимиз мумкин, хусусан Мухаммад Раҳимхон II (Феруз) (хонлик даври 1864-1910) даврида Хивада машҳур **кутубхона** ташкил этилади. Кутубхона дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган нодир қўлёзмалар билан муттасил бойитиб борилган. Ўрта Осиёда биринчи марта Хивада литография ташкил қилиниб, ноширлик ишлари йўлга қўйилади. Бу ҳол маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда, ўлка миллий-маданий меросини бойитишда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу ўринда, Мухаммад Раҳимхоннинг ўзи ҳам шоир ва бастакор бўлиб, шеърларини “Феруз” тахаллуси билан нашр эттиргани, шулар қаторида замондош адибу олимлар асарларини ҳам чоп қилдирганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Унинг Хоразм шоирлари ҳақидаги “Мажмуат уш шуаро” тазкираси жуда машҳур эди.

Хивага келган шарқшунос олим А.Н.Самойлович хон кутубхонасини кўришга муяссар бўлган. Рус олимида кутубхонанинг бойлиги ва ундаги китобларнинг муайян тартиб ва табақалар билан сақланиши жуда катта таассурот қолдиради. У ўзининг “Хива сарой кутубхонаси ва китоб чоп этиш” номли мақоласида бу кутубхонага катта баҳо беради¹.

Бу кутубхоналарда нафақат Ўрта Осиёда ёзилган, балки хорижий мамлакатларда нашр этилган кўплаб китоблар ҳам сақланар эди. Бу ерда араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилинган асарлар ҳам мўл бўлган, хоннинг ўзи саройга шоир ва олимларни тўплаган. Кутубхона қошида хаттотлар ва мусаввирлардан иборат катта гуруҳ фаолият кўрсатган.

Китоб, қўлёзмаларни йиғиб бориш, уларни маънавий-миллий бойлик сифатида эъзозлаш ва сақлаш, келажак авлодга бериш халқимиз орасида узоқ йиллар давомида анъана ва одатга айланган эди.

Қўқон қадимдан **хунармандчилик** маркази бўлган. Қўқонда мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, қуролсозлик, кулолчилик, қоғозгарлик, бадий тўқимачилик, дўппичилик, каштачилик, темирчилик, кўприксозлик кабилар ривож топган. Қўқон газмоллари Шарқда ва Россияда машҳур бўлган. Айниқса, Қўқон қоғози хунармандчилиكنинг алоҳида тармоғи сифатида ном қозонган ва Ўрта Осиёда энг сифатли қоғоз ҳисобланган.

XX аср бошига келиб Қўқонда 52 мадраса 120 та эски мактаб, ўндан ортик жадид мактаби, 3 та рус-тузем мактаби, савдо-тижорат мактаблари бор эди. “Садои Фарғона”, “Янги Фарғона”, “Қўқон садоси” газеталари чоп этила бошлаган.

Чоризмнинг Туркистонда маориф, фан ва маданият соҳасидаги сиёсати. Туркистон подшо Россияси томонидан босиб олингач, рус олимлари томонидан маҳаллий халқлар тарихи, этнографияси, археологиясини ўрганишга оид дастлабки илмий ишлар яратилди. Туркистонда музей очилди, кутубхона иш бошлади. Бу даврда Ўрта Осиё тарихи, этнографияси, иқтисоди, ботаникаси, археологияси ва маданиятига оид ноёб библиографик асар – “Туркистон тўплами” (594 ждан иборат) ҳамда «Туркистон альбоми» яратилди. Рус ва ўзбек тилларида газеталар (“Туркестанские ведомости”, “Туркистон вилоятининг газети” ва бошқалар) ҳамда журналлар чоп этилди. Маориф соҳаси ҳам ривожланди. Аммо бу соҳадаги ҳар қандай ўзгаришлар Россия империяси мустамлакачилик манфаатларига бўйсундирилган эди.

Мустамлакачилар маданият соҳасида руслаштириш сиёсатини юргиздилар. Бу аввало маориф тизими-мактаб ва мадрасалардан бошланди. Ўлкада «рус-тузем» мактаблари очила бошланди. Дастлабки «рус-тузем» мактаби 1884 йил 19 декабрда Тошкентда очилди. XIX аср охирида уларни сони юздан ошиб кетди. 1917 йилнинг бошларида эса 170 тага етган эди. Бундай мактабларда ўқув жараёни икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда 2 соатлик машғулоти рус ўқитувчиси (ўқув, ёзув, ҳисоб бўйича), иккинчи қисмда эса сабоқни ўзбек муаллими олиб борган. Уни очишдан асосий мақсад – мустамлака маъмурияти учун таржимон (тилмоч)лар тайёрлаш эди. Рус-тузем мактаблари учун С.М.Граменицкийнинг 3 қисмдан иборат русча китоблари, Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал» (1902), Али Асқар Калининнинг «Муаллими соний» (1903) дарсликлари нашр этилди.

Маҳаллий аҳоли турмушига маънавий – рухий тазйик ўтказиш дастурида ўлка хотин-қизларини ва оилаларни русча ҳаёт тарзига ўргатиш алоҳида ўрин эгаллаган. Бунинг учун ўлкада хотин-қизлар амбулаториялари кўпайтирилади.

XIX аср охирига келиб жаҳоннинг бир қанча мамлакатларида ҳаёт тарзининг юксаклиги, ижтимоий тартиботларнинг инсон табиатида мувофиқлиги, илм-фан тараққиётининг юқорилиги туркистонлик зиёлиларни ҳам сергаклантирди. Таълим

¹ Самойлович А.Н. О Хивинской придворной библиотеке и книгопечатании // Туркестанские ведомости, 1880, №24.

тизимини яхшилаш, унинг самарадорлигини кўтариш эҳтиёжи пайдо бўлди. Дастлаб, 1884 йилда Қримнинг Бокчасарой шаҳрида Исмоилбек Гаспирали томонидан биринчи жаид мактаби ташкил этилди. Мусулмонча таълим тизимининг моҳиятига даҳл қилмаган ҳолда таълимнинг мазмунини бойитиш, чуқурлаштириш ва уни дунёвий руҳ билан суғориш, ёшларни тезкор суръатлар билан ҳаётга тайёрлаш, уларни замонавий илм-фанни қийналмай ўзлаштира олиш даражасига етказиш жаид мактабларининг олдидаги асосий вазифа эди.

Туркистон ўлкасида ҳам жаид мактаблари очилди. Ушбу мактаблар учун Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Хамза, Исоқжон Иброт, Саидрасул Саидазизов, Саидахмад Сиддикий ва бошқа жаидчилик намояндаларининг тузган дарслик ва ўқув қўлланмалари савияси жиҳатидан энг замонавий педагогик асарлар даражасида эди. Подшо маъмурияти бундай мактаблар миллий маданиятнинг ўсишига ёрдам беришидан чўчиб, улар фаолиятини бўғиш учун турли тадбирлар кўрди.

Театр. Россия мустамлакачилиги даврида Туркистон ўлкасига ўз ғоявий-эстетик хусусиятлари билан маҳаллий анъанавий театрдан кескин фарқ қилувчи рус, кейинроқ татар ва озарбайжон театр тўдалари кириб кела бошлади. Ўзбек маданиятининг илғор намояндалари (Фурқат, Аҳмад Дониш, Бехбудий, Абдулла Авлоний ва б.) маҳаллий аҳолини улардан ўрганишга чақирдилар. Шу тарзда миллий театр яратиш ҳаракати юзага келди, унга жаидлар бош бўлди. 1914 йил Самарқандда Бехбудий бошчилигида ташкил этилган биринчи ўзбек ҳаваскорлик театр гуруҳи, унинг «Падаркуш» драмасини сахналаштирди. Ўша йил Тошкентда Абдулла Авлоний тузган театр гуруҳи ҳам «Падаркуш» билан очилди. Тадқиқотчиларнинг маълумотига қараганда «Падаркуш» пьесасидан кейин 1917 йилгача ўзбек драмаларининг сони 40 га етган.

Китоб санъати. Туркистонда босмаҳоналар ташкил топиши ва уларда газеталар, журналлар ва китобларнинг чиқиши тасвирий санъат ривожига таъсир қилди, маҳаллий тилларда китоб, газета, илмий тўплам ва тақвимлар нашр этила бошлади. Бу нашрларда тасвирий санъатнинг илк намуналари юзага кела бошлади. Нашр қилинаётган китобларни безашга маҳаллий рассомлар ҳам жалб этила бошланди. 1908 йили Тошкентда нашр қилинган «Шоҳнома», «Фарҳод ва Ширин» каби китоблар суратлар билан безатилди. XIX аср охири – XX аср бошларида бадиий ҳаёт бирмунча ривож топиб санъат услублари Европа санъати услублари билан уйғунлаша бошлади. Китоб санъатида XX аср Европа санъатида кенг тарқала бошлаган «модерн» услуби ўз аксини топа борган. «Ўрта Осиё альманахи» шундай нашрлардан бўлиб, унда геометрик шакл ва чизиқлар, уларнинг мураккаб бирлашма ва ҳосилалари яратилган. XIX аср охирида хаттотлик, қўлёзмалар тайёрлаш босмаҳоналар ёрдамида китоб яратиш жараёни жуда кенгайиб кетди. Бу сўзсиз хаттотлик санъатига бўлган талабни ҳам камайтириб юборди. Плакатнинг турли кўринишлари, афиша, реклама, амалий график асарлар бу даврдаги Туркистон бадиий муҳитида етакчи ўринни эгаллаб, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этди.

Тасвирий санъат. XIX аср охири – XX аср бошларидаги Туркистон ўлкаси бадиий ҳаётида қаламтасвир ва айниқса рангтасвир санъати етакчи мавқени эгаллаб, бу санъат турларида рус ижодкорлари пешқадам бўлдилар. Булардан В.Верещагин, Н.Каразин, В.Вележе, О.Федченко ва бошқаларни кўриш мумкин. В.Верещагин «Туркистон» асарлари туркумини яратди, унда рус қуроли, рус шуҳрати кўкларга кўтарилди, жанг манзаралари, маҳаллий халқ вакиллари жазолаш мавзуи етакчилик қилди. С.Юдин манзара жанрида санъат муҳлислари орасида шуҳрат қозонган эди. У 1889-1923 йилларда Туркистон ўлкаси бадиий мактабида устозлик қилди.

Анъанавий тасвирий санъат Самарқанд, Бухоро, Қўқон наққош –мусаввирлари (Абдулҳак Махдум, А.Дониш, С.Сиддикий ва б.) ижодида кўринади. Уй-жойлардаги (масковчи бойларнинг) деворий расмлари орасига дарёларда сузиб юрган пароход, темир йўл, ҳайвонлар тасвири каби янги тасвирий кўринишлар киритила бошланди. Бу эса азалий анъаналарни ўзгаришига олиб келади.

Фан. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёни Россия босиб олганидан сўнг ўлкани илмий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганишга киришилди. 1867 йил Туркистон ҳарбий топография бўлими ташкил қилинди. Бу бўлим ўлканинг топографик харитасини тузиш билан шуғулланди. 1867 йили Тошкентда метеорология станцияси очилди. Биринкетин табиат, антропология ва этнография ҳаваскорлари жамиятининг Туркистон бўлими (1870), Ўрта Осиё илмий жамияти (1870) ва бошқалар ташкил қилинди.

Ўлкада ишлаётган археологлар 1895 йилда Туркистон археология ҳаваскорлари тўғарагига бирлашдилар. XIX аср охири - XX аср бошларида География жамиятининг Туркистон бўлими (1895) аъзолари томонидан Орол денгизи, музликлар, ўлканинг ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, сейсмик жараёнлари тадқиқ этилди, фойдали қазилма конлари очилди. Рус олимларининг махсус экспедициялари тупроқшунослик ва гидрология тадқиқотлари ўтказди. 1870 йилда Туркистон оммавий кутубхонаси, 1876 йилда Тошкент оммавий музейи рус шарқшуносларининг саъй-ҳаракати билан ташкил топди. Бу муассасалар аслида Туркистон маънавий бойликларини чоризм манфаатлари йўлида ўзлаштириш йўлида хизмат қилиши керак эди. Музейлардаги энг ноёб бойликлар марказга - Санкт Петербург ва Москвага олиб кетилган.

Самарқанд вилоятининг Хўжанд туманида Хожи Юсуф Мирфаёзовнинг илмий-маданий фаолияти ҳам диққатга сазовор. Унинг уйи Хўжанд маданий марказига айланган. Фалакӣтшунос, математика, география, табобат, тарих бўйича билимдон Хожи Юсуф раҳбарлигида яратилган Ер шари глобуси XIX аср иккинчи ярмидаги илмий кашфиётлардан бири эди. Глобусда 1000 дан ортиқ географик номлар жойлаштирилган. Умуман олганда, XIX аср охири - XX аср бошларида Сатторхон Абдуғафоров, Саидрасул Саидазизов, Жўрабек Қаландар қориўғли, Шохимардон Мирғиёс ўғли ва бошқа маърифатпарварлар гуруҳи шакллانган.

Мусиқа санъати. Анъанавий кўшиқчилик санъати. Маълумки ўтмишда маҳаллий ҳукмдорлар мусиқа санъати аҳлига ҳомийлик қилиб келган.

Туркистон Россия империяси томонидан босиб олингандан сўнг, бу анъаналар йўққа чиқарилди. Маҳаллий халқ орасидаги миллий мусиқа санъатига бўлган азалий қизиқиш европача мусиқа жанрлари, ижрочилиги ва таълим тизимини астойдил сингдириш йўли билан паймол қилинди. Тошкент, Қўқон, Фарғона, Бухоро, Самарқанд каби йирик шаҳарларда рус императори мусиқа жамияти бўлимлари, унинг таркибида эса «Лира» хор жамияти (1898), Мусиқа ва драма (1907), Симфоник ва камер мусиқа (1908), Вокал мусиқа (1914) сингари европача мусиқа шахобчалари кенг фаолият бошлади.

Бундай шароитда маҳаллий атоқли хонанда, бастакор, созандалар атрофида муайян «устоз-шогирд»тарзидаги мактабларгина маҳаллий анъаналарни давом эттириб келди. Хусусан, Бухорода – «Шашмақом» ижрочилик мактаби Ота Жалол (1845-1928), Ота Ғиёс (1859-1927) ва Леви Бобохон (1873-1926)лар, Самарқандда – мақомчилик ва бастакорлик Хожи Абдулазиз (1852-1936), Хоразмда – мақомчилик Паҳлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий, 1825-1897), Фарғонада - созандалик Рустам Меҳтор (1860-1933), катта ашулачилик Эркакори (1877-1954), Тошкентда – мақомчилик ва ашулалачилик Тўйчи Ҳофиз (1868-1943) сингари устозлар атрофида тараккий топди.

Мустамлака шароитида бўлишига қарамасдан, Туркистон ўлкасида анъанавий кўшиқчилик санъати тараккий эта борди. Айниқса, Фарғона водийсида яратилган куйлар ва кўшиқлар ўша даврнинг оғир кунларини, эзилган меҳнаткаш халқ оммасининг орзу умидларини ифодалаганлиги билан характерланади.

XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларидаги мураккаб иқтисодий, сиёсий вазиятга қарамасдан ўзбек санъаткорларининг номи бошқа давлатларга ҳам тарқалган. Масалан, Самарқандлик машҳур ҳофиз Хожи Абдулазиз Расулов Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ироқ ва Юнонистон мамлакатларида ўз санъатини намоиш қилган. Тошкентлик Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедовнинг овозини Ёркент, Ғулжа, Чугучак аҳли севиб тинглаган. Тўйчи ҳофизнинг 25 га яқин кўшиғи Рига «Граммафон» жамияти томонидан 1905 йилда ёзиб олиниб, тарқатилган.

Анъанавий ўзбек кўшиқчилик маданиятининг ривожланишида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг алоҳида ўрни бор. У ўз шеърларини халқ куйларига солиб, таниш ашула ёки кўшиқлар оҳангига мўлжаллаб ёзилишини таъминлади ва бу билан ушбу асарлар тезроқ халқ орасида ёйилди.

Меъморчилик. Халқ меъморчилиги. XIX асрга келиб Ўрта Осиё хонликларида ўзига хос меъморлик мактаблари шаклланди. Хивада бино безагига олган уч хил ранг (кўк, оқ ва қора) қўлланилган. Масалан, Муҳаммад Аминхон мадрасаси (1851-52), калтаминор (1885) ва бошқалар. Бухоро меъморлик мактабига хос услублар Халифа Ниёзкул мадрасаси, Ситораи Моҳи хоса (XIX аср охири)да кўзга яққол ташланади. Бухоро Аркидаги уй-жой бинолари, атрофдаги гузарлар таркиби, синчқори уй-жой ва ҳовлилар меъморий услуби, безаклари юксак санъати ва маҳорати билан ҳозиргача алоҳида эътиборни тортади. Хива шаҳрининг Ичан қалъасидаги Шерғозихон мадрасаси, Боғбонли масжиди, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси мажмуоти, Тошҳовли саройи, Оллоқулихон карвонсаройи ва тими, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Калтаминор ва атрофидаги уй-жойлар Хоразм меъморий мактаби, маҳаллий анъаналари янгидан қад кўтариб, ривожланганидан дарак беради. Ичан қалъадаги энг баланд Ислохўжа минораси (1908) Хоразм меъморчилигининг энг сўнгги ёрқин нидоси десак бўлади. Қўқон мактабидаги меъморий услуб хусусиятларини Хўжа Амир мақбараси XVIII-XIX аср биринчи ярмида қурилган Норбўтабий мадрасаси, Даҳмаи Шоҳон ва Модарихон даҳмалари (1825), Норбўтабий ва унинг авлодлари мақбаралари ҳамда кейинги даврда бунёд этилган Худоёрхон ўрдаси, Андижон, Марғилон ва Қўқондаги жоме масжид ва мадрасалар мисолида кузатиш мумкин.

Марғилондаги Саид Аҳмадхўжа мадрасаси, Шаҳрихондаги Понсод масжиди, Андижондаги Жоме мадраса масжидининг ички кўриниши Фарғона меъморчилигининг юксак бадиий маҳорати ҳақида тасаввур берадиган нодир манзарали безакларга бой.

Халқ меъморчилигининг ўзига хос томонлари XX-аср бошларида қурилган Аюббой, Олимхон ҳожи, Абдурахмон қози, Саъдихон қози, Аҳмадбек ҳожи ва бошқа уйларда ўз ифодасини топган.

Аюббой уйи икки ҳовлили (ичкари ва ташқари), пойдевори баланд қилиб қурилган. Ташқари ҳовлида меҳмонхона, Г симон айвон бўлиб, айвонда қатор ўймакор устунлар ишланган. Меҳмонхона ички деворларидаги тоқчалар атрофи ганчкор турли шакллар ҳамда арабий ёзувлар уйғунлашган нақшлар билан безатилган. Шифт безагида қизил заминда босма хандасий нақшлар, ислимий безаклар, марказига эса муқарнасли хавзак ишланган.

Олимхон ҳожи уйи бир қаватли ўзаро мутаносиб тарихга эга бўлиб, хом ғиштдан қурилган квадрат даҳлиз, иккита тўғри бурчак тарҳли хона ва П симон айвон, меҳмонхонадан иборат. Даҳлиз ва шарқий хона европача услубда пардозланган, шифтлари ганчкор турунжлар билан безатилган ва оч яшил заминга нақшлар, дераза ва эшикларга шаклдор ҳошиялар ишланган. Харбий хона ва айвон маҳаллий айвонларга мувофиқ ҳолда пардозланган: қизил заминда хандасий ва ислимий нақшлар билан безатилган.

Саъдихон қози уйи икки ҳовлили, ўзаро қўшилиб кетган ташқари ва ичкаридан иборат, бу икки қисмнинг қириладиган алоҳида-алоҳида эшиги бўлган. Кўча томон (ташқари) даҳлиздаги молхона ва унга тақаб қурилган айвондан иборат. Тўғри бурчакли ичкари ҳовлида эса иккита айвонли хона ва бир неча хўжалик бинолари қад кўтарган. Унинг пойдевори 2 м, унинг биринчи қавати (тағхона)да молхона ва омборхона жойлашган. Айвонга тошдан ишланган зина орқали чиқилган. Зина бўйлаб темир панжара, айвоннинг тўсинлари орасида тоқ ўрнатилган. Тўсинларни салобатли ёғоч устунлар кўтариб турган. Айвонлар тошўчоқлар билан иситилган. Хона деворлари тоқчали ганчкор нақшлар билан ишланган. Шифтига тўлдириб гул солинган.

Андижонлик савдогар Аҳмадбекхонининг уйи П симон тарҳли, жанубга қаратиб қурилган. Уйнинг икки қаватли ғарбий қисми уй эгасининг идораси вазифасини ўтаган,

қолган қисми турар жойи бўлган. Ҳовлининг теваарак атрофи бўйлаб айвон қурилган. Иккинчи қават йўлаги қатор хоналарни бирлаштирган. Ҳамма дарвоза ва эшиклар анъанавий ҳолда ҳовли томонга қараган. Уйнинг идора вазифасини ўтайдиган қисми европача усулда пардозланган-шифти нақшинкор ганч билан безатилган, катта хоналарга нақшинкор сирланган печлар қурилган, деворлар тоқчасиз бўлиб, мойбўёқ билан пардозланган, айвон эшикларининг орасига Фарғона турар жойлари учун анъанавий бўлган кўк рангда ислимий ва ҳандасий нақшлар ишланган. Ёғоч карниз жимжимадор қилиб ўйилган.

XIX - аср охири XX - аср бошларида Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қўқонда рус ҳарбий муҳандис ва меъморлари томонидан энг замонавий лойиҳалари асосида маъмурий ва турар жой бинолари қурилган.

Бу лойиҳалар модерн услубида Европа меъморларига тақлидан яратилган эди. Булар Тошкентдаги Романов саройи (1880), Ўқитувчилар семинарияси (1881), Эркаклар гимназияси (1883), Марғилонда Фарғона губернатори қароргоҳи (1885) ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

“Немис ренессанс” меъморий услубида эса асосан меҳмонхоналар, савдо марказлари, қурилган: XX - аср бошларида шахсий уйларни қуришда рус меъморлари маҳаллий меъморлик анъаналаридан ҳам кенг фойдаландилар – Тошкентдаги А.Л.Половцев уйи (1900, ҳозирги Халқ амалий санъат музейи) қурилишига маҳаллий халқ меъморлари жалб этилгани учун архитектура жиҳатидан кенг омма эътиборини қозонди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек амалий безак санъатида ҳаётни чуқур ҳис этиш, санъат турларининг қадимги, фойдаланиладиган материалларнинг хилма-хиллиги, юксак маҳорат кўзга ташланади. XIX аср охири XX аср бошларида санъатда соддалаштиришга интилиш кузатилди иқтисодий ва техника тараққиётининг янги шароитларида янги хусусиятлар юзга келди. Бу даврда амалий безак санъати секин ва нотекис ривожланди, унга услубий бирлиكنинг йўқлиги хос бўлиб, қарама-қарши анъаналар ва хусусиятларни кузатиш мумкин. Мавжуд ижтимоий-иқтисодий шароитлар амалий безак санъати бадиий йўқотишларга олиб келди.

Қизиқчилик - ўзбек анъанавий театр тури. Қизиқчилик театри, асосан Қўқон хонлиги ҳудудида (айниқса, Фарғона водийси ва Тошкентда) расм бўлган, ижроچиси қизиқчи (қизиқ), тўда бошлиғи ва иш юритувчиси корфармон деб аталган.

XIX асрда қизиқчиларнинг труппалари (мас. Бидиёршум, Зокир Эшон бошчилигидаги тўдалар) фаолият кўрсатган. Бидиёршум труппаси XVIII аср охири - XIX аср биринчи ярмида Қўқонда ижод қилган. Унинг репертуари, асосан, ҳажвия, аския, мусика, ашула ва рақслардан иборат бўлган. XIX аср иккинчи ярмида Зокиржон қизиқ тўдасига 20 дан зиёд қизиқчи уюшган бўлиб, юзга яқин танқид, муқаллид, кулки-ҳикоялар ва латифалар намоиш этишган*.

Даврий матбуот. Ўзбекистон ҳудудида матбуотнинг пайдо бўлиш жараёни XIX - асрнинг 70 - йилларига тўғри келди. Мустамлакачилар минтақада яшовчи ерли халқларга ўзларининг сиёсатларини тарғиб ва ташвиқ этиш мақсадида 1870 йилда Тошкентда “Туркестанские ведомости” ва “Туркистон вилоятининг газети”ни ташкил этган. Марказий Осиёда даврий матбуот шу тариқа пайдо бўлди. Мазкур газеталарнинг ҳар иккиси ҳам 1917 йилгача чоп этирилгани боис Туркистон матбуоти тарихида узок муддат давомида узлуксиз фаолият кўрсатган даврий нашрлар саналади.

“Туркистон вилоятининг газети” ўзбек публицистикасининг шаклланишига йўл очди. Зокиржон Фурқат, Сатторхон Абдуғаффоров, Исҳоқхон Иброт, Маҳмудхўжа Бехбудий ва бошқа кўплаб зиёлиларнинг бу газета билан ижодий ҳамкорлиги натижасида Туркистон ўлкасида жаҳолатга қарши кураш, оммани, айнқса, ёш авлодни ҳар

* Зокиржон Эшон (лақаби Зокиров) қарийб ярим аср даврида Қўқон актёрлар гуруҳига раҳбарлик қилган. Тақлидчилик, маъноли имо-ишора ва ҳаракатлари, маъноли сўз ва оҳангдор товуш унинг асосий бадиий ифода қуроли бўлган.

томонлама илм-маърифатли қилиб тарбиялашга интилиш ҳаракатининг кучайишини таъминлади. Бошқача айтганда, мазкур нашр маърифатпарварларнинг фикр ва сўз айтиши учун илк минбар вазифасини ўтади.

XIX асрнинг 90-йилларига келиб Туркистонда матбуот соҳасида ўзига хос янгилиниш жараёнлари кузатилди. Рус тилидаги дастлабки хусусий газеталар нашр қилина бошланди. Дастлаб Самарқандда, кейинроқ Тошкентда нашр этилган “Окраина” (1890-1907), Тошкентда чиққан “Русский Туркестан” (1898-1907) газеталари шулар жумласидандир.

Айнан шу даврда “Среднеазиатский вестник” (1896), “Туркестанский скорпион” (1907, ҳажвий), “Средняя Азия” (1910-11), “Туркестанский каракурт” (1911, ҳажвий) журналлари Туркистон журналчилигининг илк намуналари эди. Ўзбек тилида эса “Ойна” (1913-15), “Ал-ислох” (1915) каби журналлар ҳамда “Ал-изоҳ” (1917) ва бошқа альманахлар ҳам ўлканинг тарихини, ўша кездеги аҳволини ўрганишга, ўқувчиларнинг маданий-маърифий эҳтиёжларини қондиришга кўмаклашди.

Чоризм маҳаллий халқлар онги ва билим савиясининг юксалишидан манфаатдор бўлмаган. Шу боис ҳукмрон сиёсат миллий онгнинг юксалишига хизмат қиладиган воситаларнинг, жумладан, миллий тилдаги даврий нашрларнинг юзага келишига имкон қадар йўл қўймади. 1906 йилга қадар бутун ўлкада ягона “Туркистон вилоятининг газети”дан бўлак маҳаллий тилда биронта газета нашр қилинмагани ҳам бунинг исботидир.

Туркистон жадиidlарининг етакчи намояндалари: Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлонийлар демократик йўналишдаги ўзбек матбуотини шакллантиришга катта ҳисса қўшдилар. Жадиidlар миллий даврий нашрлар фаолиятини ташкил этиш ва йўлга қўйишда маҳаллий рус матбуоти ҳамда Россиянинг турли ҳудудларида татар тилида нашр қилинган газеталарнинг, хусусан, маърифатчи Исмоилбек Гаспирали муҳаррирлигида чиққан “Таржумон” гезетасининг иш тажрибасига таяндилар.

Ўзбекистонда чинакам миллий матбуотнинг юзага келиши 1906 йил 27 июндан Тошкентда чиқа бошлаган жадиidlарнинг “Тараққий” газетаси билан боғлиқ. Унинг саҳифаларида подшо Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини фош қилувчи мақола, хабарлар босилган. Газета материалларидаги танқидий руҳ мустамлакачи маъмурларга ёқмаган. 19 сони чиққач, газета ёпиб қўйилган. Газетанинг илк сони чиққан 27 июнь 1993 йилдан буён мамлакатимизда «Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни» сифатида нишонланади.

“Садои Туркистон” (Тошкент, 1914-15), “Самарқанд” (1913), “Садои Фарғона” (1914) газеталари ҳамда “Ойна” (Самарқанд, 1913-15) журналларини савияси, омма онгига таъсири жиҳатидан ўзбек матбуоти тарихидаги энг ибратли нашрлардан деб ҳисоблаш мумкин.

1917 йил Россиядаги февраль инқилоби Туркистондаги ижтимоий муносабатлар, шу жумладан, матбуот ривожига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Миллий бирлик ҳаракатини авж олдиришга, ўзбек халқининг истиқлолга эришиш йўлидаги ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга 1917 йилда ташкил этилган “Нажот”, “Турк эли”, “Турон”, “Улуғ Туркистон”, “Хуррият” (Самарқанд), “Эл байроғи” (Қўқон) газеталари ва “Юрт” (Қўқон), “Чаён” журналлари ўзига хос ҳисса қўшди.

Маданиятимизнинг дунёга сочилган дурдоналари. Тарихдан маълумки, Туркистон ҳудуди қадимдан турли мамлакатлар учун ўлжа манбаи бўлиб келган. Ўрта Осиёга турли мақсадларни кўзлаб келиб-кетган илмий, ҳарбий экспедициялар, сайёҳлар, тижорат вакиллари энг аввало Ўрта Осиёнинг қимматбаҳо, бетакрор бойликлари кизиқтирган.

Россия империясининг Ўрта Осиёга босқини нафақат унинг ҳудудини эгаллаш, аҳолисини талаш билан чекланган, балки ўзбек халқининг маданий меросини талон-тарож қилиб, ташиб кетиш ва маданият ёдгорликларини ҳароб қилиш билан бирга содир

этилган.

Россия империяси мустамлакачилиги даврида Самарқанд, Бухоро, Хива ва Қўқон каби кўҳна шаҳарлар хазинасида тўпланган бойликлар махфий режалар асосида баъзан очикчасига талон-тарож этилди.

Хива юриши вақтида ҳарбий маслаҳатчи бўлган шарқшунос А.Л.Кун турли йўллар билан тўпланган 300 китобдан иборат шарқ қўлёзмаларини 1873 йил Император халқ кутубхонасига топширган. А.Л.Кун ва унинг гуруҳи Хивадан танга зарб қилишга мўлжалланган 200 нусха қолип, муҳрлар боғлами, хон тахти, 172 нусха Жўжихон тангалари, Қўнғирот сулоласидан бўлган Хива хонларининг 3 нусха танга ва бир қатор этнографик ашёларини, хусусан, аёллар ва болалар кийим-бошлари, кўплаб тилла ва кумуш безакларини² олиб кетган.

Қўқон босқини вақтида ҳам тарих, тиббиёт, ҳуқуқ ва илоҳиётга доир 130 қўлёзма китоб Россияга олиб кетилган ва Император халқ кутубхонасига топширилган. Демак, Қўқон архиви ҳам, худди Хива хонлари архиви каби босқинчилар томонидан зўравонлик билан олиб кетилган.

Туркистон генерал - губернаторларининг ўзлари Туркистондаги бойликларнинг энг биринчи қароқчилари ва шахсий коллекцияларнинг тузувчилари эди.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон халқларининг фан ва маданияти мустамлака тузумининг биқик таркибида ҳам, руслаштириш сиёсатининг барча зуғум ситамларига қарамай, ривожланишдан тўхтамади. Мустамлакачилар халқимизнинг илм-маърифатга интилиши, илғор ғоялар ва истиқлол истагини бўғиб ташлай олмадилар.

Чоризмнинг маданият соҳасидаги сиёсатининг асосий йўналишларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- Чор ҳукумати Туркистонда турғунлик ҳолатини сақлаш, ўзаро низо-адоватлар уруғини сепиб турган ҳолда улардаги миллатпарварлик, юртсеварлик ва жанговарлик туйғуларини ўлдириш.

- Ўлка халқларини ўз тарихи ва маданиятидан узоқлаштириш. Бу соҳада чоризм жуда изчил иш юритди. Олимлар, илмий жамиятлар томонидан Туркистон тарихига доир моддий ва маънавий ёдгорликлар йиғиб олинди ва Москва ҳамда Санкт-Петербургга жўнатилди. Шундай қилиндики, эндиликда ўлка тарихини ўрганиш учун туркистонликлар ана шу марказларга боришга мажбур бўлишди.

Мустамлака маъмурияти ўлкадаги тарихий адабиётларнинг қаровсиз қолиб вайрон бўлишига атайлаб йўл қўйди.

Чоризм халқ маорифи соҳасидаги руслаштириш сиёсатини рус-тузем мактаблари тизимини вужудга келтириш ва рус тилига давлат мақоми бериш воситасида амалга оширди.

Мустабид совет давлати даврида Ўзбекистон маданияти.

1925 йил СССР таркибидаги Ўзбекистон ССР тузилган. Албатта, бу «ўзбек халқининг миллий давлатчилиги ташкил қилинди» деган фикрни англатмайди. Чунки ЎзССР амалда ҳеч қандай суверенитет ва мустақилликка эга эмас эди. Россия империяси даврида бўлгани сингари совет даврида ҳам Ўзбекистон марказнинг чекка мустамлака ўлкаси бўлиб қолаверди.

Совет давлати ўзининг дастлабки йилларидаёқ маданиятга нисбатан синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндошиб, бутун мамлакат бўйича “марксча-ленинча методология”га асосланган социалистик маданий-маърифий қурилишни амалга оширишни ўз олдига мақсад қилиб олган эди.

Мамлакатда кўплаб клублар, маданият уйлари, саройлари, кинотеатрлар, музайлар барпо этила бошланди.

² Садқкова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. Т., Фан, 1975, С.31.

Бу соҳада коммунистик партия ролини кучайтириш, сиёсий мафкурани омма онгига турли йўллар билан сингдиришга катта эътибор берилди.

Шўролар даврида маданият ҳукмрон мафкура, мустабид тузум тазйиқида Ғарб маданиятига тақлидан ривожланди. Иккинчидан, миллий маданиятнинг бой ўтмиши бир ёклама ўрганилиб, унинг кўпгина бебаҳо дурдоналаридан халқимиз бебаҳра бўлиб келди. Аммо ҳар қандай тўсиқларга қарамай маданият соҳасида Ўзбекистонда бир мунча ютуқлар қўлга киритилди.

Ўзбекистон маънавий-сиёсий ҳаётида маданий-маърифий муассасаларнинг энг синалган шакли сифатида **клуб** муассасалари очилиб, уларнинг фаолияти сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маърифий, мафкуравий масалаларни ҳал қилишга йўналтирилди.

Ўзбекистонда биринчи клублар 1918 йил Тошкент (Туркистон халқ университети ҳузурида) ва Самарқанд (Қушҳовуз маҳалласидаги мусулмон клуби)да очилди. 1920 йилларда маҳсус маданий - маърифий муассасалар (клуб, халқ уйи, қизил чойхона, қироатхона ва бошқалар) тизими «меҳнаткашларнинг коммунистик тарбияси» ва Халқ маърифатининг асосий воситаларидан бири сифатида халқ маориф комиссарлиги таркибида ташкил топган. 1924 йили клуб муассасалари сони 134 тага етган бўлса, 1978 йили Ўзбекистонда 3880 та маданият уйи ва саройлари фаолият кўрсатди.

Маданий-маърифий, сиёсий-мафкуравий ишлар тизимида **кутубхона** алоҳида эътибор берилди. Уларга партия ва совет давлатининг сиёсатини кенг омма орасида тарғиб этишнинг муҳим воситаси сифатида қаралди.

Ушбу кутубхоналар асосан омманинг ғоявий-сиёсий онгини ошириш учун иш олиб борар эдилар. Шу мақсадда кутубхоналардаги совет мафкурасига зид кўплаб нашрлар йўқ қилинди. Натижада, ўзбек миллий маданияти, тарихи, маънавий меросига оид кўплаб ноёб асарлар илмий-бадний муомаладан олиб ташланди.

Маданий - маърифий ишларда **музейлар**нинг ролини оширишга катта аҳамият берилди. Музейлар асосан ғоявий-мафкуравий вазифаларни бажарар эдилар*.

Республикадаги мавжуд музейлар иш фаолиятини такомиллаштириш, уларга ягона марказлашган раҳбарликни ташкил этиш мақсадида 1921 йил 20 майда Туркистон Республикаси музей, қадимий ёдгорликлар, санъат, табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси (Турккомстарис, 1927 йилда Узкомстарис) ташкил этилди. Қўмитага республикадаги барча тарихий ёдгорликларни ҳимоя қилиш, ҳисобга олиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи берилди. Натижада, шу йилнинг ўзида 52 та йирик ёдгорликлар ҳисобга олинди, 114045 та моддий ва маданий бойликлар музейларга тўпланди. 1975 йилда 34 та давлат музейи мавжуд бўлиб, шулардан 4 таси тарихий 4 та мемориал, 2 санъат ва 15та ўлкашунослик музейлари эди. Хива (1964), Самарқанд (1982), Бухоро (1985)да музей-қўриқхоналар ташкил этилди.

Шўролар даврида Ўзбекистон **адабиёти** ўзига хос тарзда, кескин мафкуравий тазйиқлар таъсири остида ривожланди.

Совет давлатининг изчил мафкуравий тарғибот ишлари натижасида кечаги жадид ёзувчиларининг бир қисми шўролар томонига ўтган, ўтмаганлар эса таъқиб қилина бошланди. Совет давлати назоратидаги «Қизил қалам» адабий ташкилоти (1926-30), Туркистон йўқсил ёзувчилари уюшмаси ҳамда бу уюшма вилоят ва шаҳар бўлимлари (1928-32)нинг ташкил этилиши, ёзувчиларнинг «ўнг», «сўл», «йўловчи» каби турли гуруҳларга ажратилиши ўзбек адабиётининг тараққиётига катта зарба берди. Мустабид тузумнинг инсоният тарихида мисли кўрилмаган қатағон сиёсати натижасида 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Тавалло, Элбек, Ғулом Зафарий, Ғози Юнус, Усмон Носир сингари ўнлаб шоир ва ёзувчилар йўқ қилиб юборилди. 50-йилларнинг бошларида эса М.Шайхзода, Шухрат, Шукрулло, Саид Аҳмад, М.Исмоилий, Ҳамид Сулаймон сингари ёзувчи ва адабиётшунослар қатағон этилди.

* 1918 йилда князь Романов тўплаган коллекциясидан Ўрта Осиёда биринчи бадий музей (ҳозирги Ўзбекистон давлат санъат музейи), 1920-30-йилларда Наманган, Хива, Бухоро, Қўқон, Андижон, Термиз, Нукус ва бошқа йирик шаҳарларда ўлкашунослик музейлари очилди.

20 – йилларда йўқсил (пролетар) адабиётининг барпо этишга қаратилган санъат ҳаракат натижасида шундай насрий асарлар майдонга келдики, улар бойлар фақат золимлар, камбағаллар эса янги жамиятни барпо этувчи илғор кучлар сифатида талқин этила бошлади ва халқнинг бу ҳар иккала қатлами ўртасидаги зиддият шу давр адабиётининг асосий конфликти сифатида тасвирланди.

Совет ёзувчиларининг 1-қурултойи (Москва, 1934)да социалистик реализм совет ёзувчилари учун ягона ижодий метод деб эълон қилинган. Бу методга кўра совет воқелигини «инқилобий тараққиёт»да, яъни пардозлаб кўрсатиш ва аксинча, «феодал ўтмиш»да рўй берган воқеа-ҳодисаларни қора бўёқлар билан тасвирлаш зарур эди. Аммо шундай даврда ҳам А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» сингари даврнинг мафкуравий панжараларини ёриб-парчалаб ташлаган романлари ҳам яратилди.

Жадид ёзувчилари бошлаб берган замонавий ўзбек адабий тили ва услубини яратиш жараёни шу даврда, биринчи навбатда, А.Қодирий ва Чўлпон, шунингдек Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон ва бошқа ёзувчиларнинг ижодий меҳнатлари билан маълум даражада ўз якунини топди. Ойбекнинг «Қутлуг қон» романи 20-30 йилларда ўзбек насрида олиб борилган ижодий изланишларнинг синтези сифатида юзага келди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида адабиёт уруш мавзусини ёритишга сафарбар этилди. Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Миртемир ва бошқа ёзувчи, шоирлар ўз асарлари билан фронт ва фронт орқасида курашаётган армия ва ҳамда душманга нисбатан нафрат ва ғазаб туйғуларини уйғотувчи, уларни ғалабага ундовчи урушида қаҳрамонона курашга рағбатлаштирувчи асарлар ёздилар. Айниқса, Ойбекнинг Навоий романи бу даврнинг ўлмас асари бўлиб, адиб бу асари билан ўзбек адабиётида тарихий-биографик роман жанрини бошлаб берди.

Давлат ва партия урушдан кейинги дастлабки йилларда (1946-48) адабиёт ва санъатни тамомила издан чиқарувчи, яна 1937-38 йиллар қатағонини ёдга солувчи мафкуравий қарорларни чиқарди. Бу қарорлар асосида ўзбек халқ оғзаки ижодининг дурдонаси - «Алпомиш» эпоси «феодал давр мафкураси билан суғорилган», «совет халқига ёт асар», деб эълон қилинди. Аруз вазни шеърятда совет даврида рўй бераётган «оламшумул ўзгаришларни ифодалашга қодир бўлмаган вазн» сифатида қувғинга учради.

Уруш ва урушдан кейинги машаққатли йиллар тасвири Ш.Рашидовнинг «Бўрондан кучли», И.Раҳимнинг «Ихлос» (1958) романларининг ғоявий йўналишини белгилаб берди.

Шу даврда тарихий ўтмиш мавзуида ёзилган асарлар орасида атоқли адиб М.Осимнинг «Тўмарис», «Широк», «Темур Малик», «Махмуд Торобий», «Ўтрор» қиссалари, шунингдек, 20-асрнинг 20-30 йилларида ўзбек диёрида бўлиб ўтган мураккаб воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи М.Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» (1959, 1967) дилогияси яратилди.

50 - йилларнинг охири - 60 - йилларнинг бошларида адабий ҳаётга Э. Воҳидов, Ю.Шомансур, Б.Бойқобулов, Х.Салоҳ, А.Орипов, М.Жалилов, О.Матчон ва бошқа ўнлаб ёш шоирлар авлоди кириб келди.

Шу давр ўзбек шеърятининг муҳим хусусиятларидан бири ижтимоий адолатсизликлар билан муроса қила олмаган кенжа авлод вакиллари (А.Орипов, Р.Парфи, У.Азим, Ш.Раҳмон ва б.) ўз асарларида турли йўллар билан миллатпарварлик ва эрқпарварлик ғояларини қуйладилар.

80 - йилларда воқеликда рўй берган воқеа ва ҳодисалар мустабид совет тузумининг инқирозга юз тутгани, унинг ёлғон идеал ва ғояларга асосланганидан дарак бера бошлади. Драматурглар жамиятдаги кўнгилсиз ҳолларга қарши курашда комедия жанри имкониятларидан самарали фойдаландилар. Истиқлол арафасида Ш.Бошбеков «Темир хотин» асари билан комедиянинг кишиларга шунчалик ҳордиқ берадиган, уларни дунё ташвишларидан фориғ этадиган жанр эмас, балки уларни ўйлатадиган, улар орқали жамиятни ҳақ йўлга етаклайдиган восита эканини тўла асослаб берди.

Ўзбек халқининг маънавий - мафкуравий ҳаётида **санъат** ҳар доим ҳам муҳим роль ўйнаган. Санъат ва унинг барча турлари билан шуғулланиш, бу борада янгиликлар

яратиш, уларнинг жаҳон андозалари даражасида яратилишини таъминлаш ўзбек халқи учун янгилик эмас эди.

Совет мустабид тузумининг дастлабки даврида театр, мусиқа, тасвирий санъат ва кино санъатида маълум ижобий силжишлар кўзга ташланди. Аммо бу санъат турлари коммунистик мафкуранинг сиёсий ақидалари тазйиқи асосида «ривож» топди. Совет ҳукуматининг Ўзбекистонда санъат турларини ривожлантиришга бўлган интилишини эса ушбу восита орқали ўз мафкуравий мақсадларига эришиш маъносида тушуниш керак. Шунинг учун ҳам ўзбек санъаткорларининг у ёки бу санъат турини ривожлантиришга бўлган барча саъй-ҳаракатлари совет ҳукумати томонидан қўллаб-қувватлаб турилди. Яратилаётган асарларнинг мезони эса сиёсий - мафкуравий қарашларнинг даражаси билан белгиланар эди.

Ўзбекистон **театр санъатининг** шаклланиш жараёни жуда мураккаб шароитда юз берди. Бир томондан, миллий санъат арбоблари халқ маданий мероси, ўзига хос маданий қадриятлар асосида сахна асарларини яратишга ҳаракат қилган бўлсалар, бошқа томондан, ҳукмрон сиёсий куч «пролетар маданиятини барпо этиш» байроғи остида театр санъатида «советлаштириш» ишини кучайтириб юборди.

1918 й. Ҳамза Фарғонада ўлка сайёр сиёсий труппасини ташкил этди. М.Қориёқубов, Й.Эгамбердиев, Ҳ.Исломов, М.Кузнецовалар шу театр қалдирғочлари бўлди. Ўша йили Маннон Уйғур Тошкентда «Турон» жамияти қошида театрни тиклади. Бу тўда кейинчалик Ўлка давлат намуна театрига айланди. Абдор Ҳидоятлов, Обид Жалилов, Сайфи Олимов, Зиё Саид ва бошқалар театрнинг биринчи актёрлари бўлишган.

Театрлар сони аста - секин орта борган. Андижон (1919), Хивада (1922) театр ташкил топди.

20 – йилларда Москва ва Боку шаҳарларида ташкил бўлган театр студияларида М.Уйғур бошчилигидаги артистлар таҳсил кўриб (1924-27) қайтдилар. 1924 й. Самарқандда Ўзбек давлат драма театри барпо этилди. 20 – йиллар охири Рус ёш томошабинлар театри (1928), Ўзбек ёш телетомошабинлар театри (1929) ташкил топди. 30-йилларда Фарғона (1930), Наманган (1931), Қашқадарё (1932), Сурхондарё (1955) вилоят театрлари, ўнлаб шаҳар ва туман театрлари ташкил қилинди. Тошкентда М.Горький номида Рус драма театри (1934), Республика кўғирчоқ театри (1939) очилди. 1939 йил дастлаб кинотеатрлар ташкил этилиб, бир йилдан сўнг Муқимий номидаги Республика мусикали драма ва комедия театрига айлантирилди. Гарчи театрлар сони кўпайиб борсада, коммунистик мафкура, синфийлик талаби кўпгина драматурглар ва театр арбобларининг қатағон қилинишига сабаб бўлди, сахна санъатининг эркин ривожланишига тўсқинлик қилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек театри намоёндалари «Муқанна» (Ҳ.Олимжон), «Жалолитдин Мангуберди» (М.Шайхзода), «Ўлим босқинчиларга» (К.Яшин) ва б., мусикали драмалардан «Нурхон» ва «Офтобхон» (К.Яшин, Т.Жалилов) спектакллари шухрат қозонди.

1968 йили «Ёш гвардия» (1990 - йиллардан Абдор Ҳидоятлов номидаги ўзбек драма театри ташкил қилинди). 70 - йилларнинг биринчи ярми ўзбек театрида зиддият даври бўлди: бир томондан, турли театр анжуманлари ўтказилиб, баъзи режиссёрларда (Б.Ўлдошев ва б.) миллий мерос ва анъаналарга эътибор кучайиб, бу ижобий натижалар, ҳатто кашфиётларга олиб келган бўлса, иккинчи томондан дабдабабозлик, ҳўжакўрсинга ишлаш, ҳақиқатдан кўрқиб, ҳаётни ҳаспўшлаб кўрсатиш театр санъатининг имкониятларини чеклаб қўйди. Бу даврда ўзбек театрлари тарихий мавзуда ва мумтоз асарлар талқинида бир мунча ютуқларга эришди. Ҳамза театрининг «Тирик мурда» (Л.Толстой), «Отелло» (Шекспир) спектакллари шулар жумласидандир. Баъзи комедиялар («Олтин девор», «Келинлар кўзғолони») халқ қадриятлари руҳида ишланди. 1986 й. Республика сатира театри ташкил топди.

80 - йиллар иккинчи ярмидаги ошкоралик даврида театр санъатида ҳам аҳвол бир қадар ўзгарди: ҳаётни ҳаққоний акс эттириш, нуқсонларни рўй-рост очиш, услуб ва жанр

ранг-баранглиги кучайиб борди. Бу даврда Аббор Ҳидоятлов театри етакчи ўринга чиқди. Театр «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» (Ҳамза), «Қора камар», «Зиёфат» (Ш.Ҳолмирозев), «Искандар» (Навоий достони асосида Ш.Ризоев пьесаси) спектакллари билан тарихий ва замонавий мавзуларни акс эттиришда миллий воситаларни кенг ишлатиш, ижрода катта ютуқларга эришди.

Меъморлик. 1917 йилги Октябрь тўнтариши ва фуқаролар уруши оқибатида ўлка меъморчилиги тамоман таназзулга учради. Шўро тузуми даврида ер, сув қаторида, меъморлик ҳам давлат тасарруфига ўтди. Йирик бинолар мусодара қилинди, масжид ва мадрасалар беркитилди. 1930-йиллардан бошлаб эса янги типдаги бинолар қурила бошлади: коммуна уйи, ишчилар шаҳарчаси, мактаб, болалар боғчаси, ишчи-ёшлар клуби, кинотеатр, музейлар, истироҳат боғлари пайдо бўлди, сув омборлари қурилди. Янги тартибдаги лойиҳали шаҳарларга асос солинди. Айниқса, 1940-йиллардан бошлаб Янгийўл, Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, Бекобод каби шаҳарлар тез тараққий этди, янги типдаги завод-фабрикалар қад кўтара бошлади. Тошкентда урушнинг энг оғир йилларида (1943) Муқимий театри қурилди. Алишер Навоий театри (1947) биноси умуман ўзбек меъморчилиги ижобий имкониятларининг ёрқин намойиши бўлди.

20-асрнинг иккинчи ярмида бинокорлик тез суръатлар билан ривожланди. Давлатнинг меъморчиликда ортиқча безакдорлик аломатларига чек қўйиш, бинокорлик индустриясини ривожлантириш ҳақидаги қарори 1950-60 йилларда темир - бетон заводлари тайёрлаган конструкциялар билан, бир қилимдаги (типовой) лойиҳалар асосида ката - кичик микрорайонлар қуриш одатга айланди. Қурилишда темир - бетон билан бир қаторда яхлит йирик ойналардан фойдаланилди: Санъатшунослик институти, маъмурий бинолар, санъат музейи ва бошқалар. 1960 - йилларнинг иккинчи ярми -70 йилларда синчли, йирик панелли ва йирик блокли, зилзилабардош бинолар қуриш авж олди. Қурилишлар кўча бўйлаб қурилмасдан янги услуб - микрорайон қурилиши жорий этилди. Тошкентдаги Чилонзор, Шимолий-Шарқий, Юнусобод, Қорақамиш, Қорасув массивлар қад кўтарди.

Қишлоқ билан шаҳар орасидаги тафовутни йўқотиш шиори остида янги ўзлаштирилаётган ҳудудларда, айниқса, Мирзачўлда ўнлаб совхоз шаҳарчалари қурилди, намуна тарзида икки қаватли коттежлар дехқонларга тавсия этилди, лекин қишлоқ шароитида бундай бинолар ғайри табиий, бегона тарзида аҳолига маъқул бўлмади. Қишлоқларда 3-4 қаватли уйлар қурилиши бутунлай салбий натижа берди.

Лекин шундай бўлсада, яқка тартибдаги йирик иморатлар меъморчилиги баъзан ижобий ютуқларга эришилди. Тошкентдаги Санъат саройи кинотеатри (1964), Марказий универсал магазини (1964), Ўзбекистон тарихи музейи (1970), Бош универсал магазин (1972), «Ўзбекистон» меҳмонхонаси (1974), Тошкент телеминораси (1981), Халқлар дўстлиги саройи (1981) каби иморатлар янги давр руҳида яратилган. Тошкентда метрополитен очилиши (1977) миллий меъморчиликнинг янги имкониятларини намойиш этди. Метро бекатларининг меъморий тузилиши, ҳусну жамоли эса қоладиган шоҳона кўриниш касб этди.

Амалий безак санъати. 20 - асрнинг 20-йилларидан кейин ўзбек безак санъати кўшни халқлар санъати билан бир оқимда ривожланди. Ғоявий-бадий жиҳатдан бу давр тушқунлик анъаналарини енгиб ўтиш, ўтмишнинг яхши анъаналарига таянган ҳолда янги тараққиёт йўллариини излаш даври бўлди.

1920-30 йилларда Ўзбекистонда маҳаллий бадий санъат вужудга келди. Бадий ҳунармандчиликнинг кўплаб соҳалари (ипакчилик, каштачилик, зардўзлик ва бошқалар) тикланди. 30 - йилларнинг ўрталарида амалий безак санъатининг саноат тараққиёти бошланди. Бадий санъатнинг дастлабки корхонаси – Тошкент тўқимачилик комбинати ишга тушди (1934), читга гул босишнинг янги тармоғи юзага келди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида тўқимачилик ва кулоллик тараққий этди. Марғилон шойи тўқиш комбинати ишга тушди (1943-47). Халқ усталари Уста Ширин Муродов, Маҳмуд Усмонов, Абдулла Болтаев ва б. биноларни безашда фаол қатнашиб,

миллий ганчкорлик, наққошлик ва ёғоч ўймакорлигининг ноёб намуналарини яратди.

Буюмларида анъанавий ва замонавийлик уйғунлашган заргарлик саноати вужудга келди (Тошкент заргарлик заводи, 1963). Чинни саноати яратилди. Республикада биринчи чинни заводи 1953 йилда очилди.

1960-70 йиллардан бошлаб Ўзбекистонда амалий безак санъатининг ноанъанавий шакллари юзага келди. Бадиий мато, анъанавий бўлмаган чинни, шиша, кулоллик, заргарлик буюмлари кўرғазмаларда намоёниш этилди.

1970-йилларда бадиий шишасозлик ноанъанавий амалий безак санъатининг гобелен, батик каби турлари ҳам 70 - 80 йилларда пайдо бўлди. Каштачилик, гиламчилик, кигизчилик, наққошлик бўйича усталар касабачилик гуруҳига бирлашган. 1978 йилда Рассомлар уюшмаси қошида тузилган «Усто» бирлашмаси моҳир халқ усталарини бирлаштирган. Бу уюшма тизимида устахона очилиб, Ч.Аҳмаров бошчилигида қадимги санъат турларидан бўяма нақшли буюмлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

Бу даврда маъмурий - буйруқбозлик тизимининг каттиқ таъйиқларига қарамадан қўшиқчилик - **муסיқий санъат** ҳам ривож топди. 1928 йили Самарқандда Ўзбекистон халқлари муסיқий маданиятини ўрганиш бўйича махсус илмий - тадқиқот институти барпо этилди. Бу йилларда ижодкорларимиз томонидан «Ўзбеклар мусиқаси» ва «Фарғона, Бухоро ва Хива қўшиқлари» номли туркум тадқиқотлар яратилди.

20-30-йилларда мусиқа таълими, ижрочилиги ва илмида маълум ўзгаришлар содир бўлди. Тошкентда Туркистон халқ консерваторияси (1918), мусиқа техникуми (1924, 1936 йилдан мусиқа билим юрти), давлат консерваторияси (1936), илк ўрта махсус (1927, кейинчалик Р.Глиэр номидаги) ва бошланғич мусиқа мактаблари каби Европа тизимидаги муассасалар очилган. Самарқанддаги Ўзбекистон мусиқа ва хореография институти (1928) ҳам ўқув, ҳам илмий даргоҳ бўлган.

Бу даврда ўзбек ижрочилари чет эл гастролларида бўлишган: Тамарахоним ва М.Қориёқубовлар Париж ва Берлин (1925), Тамарахоним, Уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов ва Абдуқодир Исмоиловлар Лондон (1935)да катта муваффақият қозонишган. Ўзбек давлат филармониясининг ташкил этилиши (1936) ижрочилик санъатининг маълум даражада тизимланишига асос бўлди.

1958 й. Ўздавэстрада таркибида, 1963 йилда эса Ўзтелерадио қошида эстрада оркестрлари ташкил этилганидан сўнг эстрада қўшиқчилиги жадаллашди.

1960-80-йилларда анъанавий мумтоз мусиқа ижодининг бадиий маданиятдаги мавзу қайта тикланиб, кўтарилди. И. Ражабовнинг миллий мусиқа меросига бағишланган «Мақомлар масаласига доир» (1963) илк йирик тадқиқоти чоп этилди. Бухоро Шашмақоми (Ю.Ражабий, 1966-75), Хоразм мақомлари (М.Юсупов, 1980-87)нинг янги турли нашрлари эълон қилинди. Мақом ижрочилиги бўйича хонанда ва созандаларнинг республика танловлари (1983 йилда) ўтказилди.

1970 - йилларда шаҳар, район ва қишлоқ маданият уйларида фольклор – этнографик ансамбллар фаолият кўрсата бошлади. 1980 йиллардан фольклор – этнографик ансамбллари, бахши- шоирлар ва кўрик-танловларининг ўтказилиши ўзбек халқ мусиқа ижодининг тарғиботи, тикланиши, янги шароитда ривожини учун катта аҳамият касб этди.

Ўзбек миллий санъати ривожига **кино санъатининг** ўрни ва аҳамияти ҳам жуда катта. Совет мустабид тузуми кинонинг мафкуравий курашдаги ўрнини яхши тасаввур этади. Шунинг учун ҳам совет ҳукумати кино ривожини учун маблағни аямади.

Коммунистик партия ва давлат томонидан кино санъати омма орасида ғоявий - сиёсий тарбия ва мафкура тарғиботи учун зарур муҳим восита деб қаралди.

Бу даврда оммавий ахборот воситаларининг кучли тармоғи сифатида **радио**, радиоэшиттиришга ҳам муҳим эътибор қаратилди. Совет ҳукумати коммунистик дунёқарашни шакллантириш, коммунизм ғояларини тарғиб этиш, илмий, сиёсий-мафкуравий билимларни тарқатишда радиодан унумли фойдаланди. Ўзбекистонда биринчи кенг тармоқли радиостанция 1927 йил 11 февралда Тошкентда фаолият кўрсата

бошлаган эди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки мустабид тузум даврда миллий маданиятимиз заифлашиб, қадриятлар, анъаналар ва миллий байрамларимиз унутила борди.

Ҳар бир халқнинг асрлар давомида вужудга келган ўзига хос маданияти, нодир қадриятлари, анъанаси, урф-одатлари мавжуд.

Лекин бу даврда тарихан илдиз отган миллий қадриятларимиз оёқ ости қилиниб, ёт фирқа мафкураси ва унинг “доҳий”лари эса улуғланди. Мустабид шўро ҳукуматининг миллий маданиятимизга, қадриятларимизга қарши кураши «Қизил империя»нинг парчаланиши давригача давом этди.

Мустабид шўро тузуми даврида (20-30-йиллар) “дин-афюн” деган шиор байроқ қилиб олиниб барча динлар, жумладан Ислом дини, у яратган бебаҳо маданий обидалар, диний қадриятлар инкор этилди. Ислом маданиятининг замонавий илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаси тан олинмади. Одамларни гўё диний сарқитлардан халос қилиш ва даҳрийлик руҳида тарбиялаш мақсадида ташкил қилинган “худосизлар жамияти”нинг минглаб фаоллари миллий урф-одатларимиз, удум ва маросимларимизга қарши ташвиқотни авж олдирдилар.

Янги «маданий ҳаёт»га «совет турмуш тарзи»га тезроқ кўникириш учун кўп асрлик тарих - маънавий меросимиз битилган алифбо ҳам шоша-пиша ўзгартирилди ва ўзгартирилиб турилди. Араб алифбосида асарлар “диний” деб турли йўллар билан йўқ қилишга ҳаракат қилинди. Ҳатто “ҳужумкор атеизм” шиори остида муқаддас маданий меросимиз-бетакрор тарихий ёдгорликлар, обидалар қаровсиз қолди, кўплаб масжид ва мадрасалар вайрон қилинди.

Совет мустабид тузуми шароитида маданиятда сиёсий бадиийлик ўрнига устуворлик ўрнатилди. Бадиий жамоалар, маданият масканлари, ижодий уюшмаларнинг меҳнат фаолияти фақат бир нарсаси, совет воқелигини мадҳ этиш, унинг дунёда энг нуфузли ва адолатли тузум эканлигини исботлашга қаратилди.

Бу даврда ҳам турли мафкуравий тазйиқларга қарамасдан ўзбек миллий маданиятида умумий ривожланиш бўлди. Аммо, жуда катта интеллектуал салоҳиятга, буюк маданий меросга эга бўлган ўзбек халқи бундан ҳам кўра кўпроқ ютуқларга эришиши мумкин эди. Узоқ йиллар давомида маданиятга синфийлик, ғоявийлик, партиявийлик асосида муносабатда бўлиш миллий маданиятимизга жуда катта салбий таъсир кўрсатди.

Мустамлакачилик ва мустабид тузум даврида маданиятимиз катта зарар кўрди. Айниқса коммунистик мафкура маддоҳлари халқимиз маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар. Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Маънавий маданияти юксак, унинг илдизлари бақувват халқнинг ижтимоий онгидан шу халқ маданиятини ҳеч қачон тамомила йўқ қилиш мумкин эмас. Демак маданий меросни тиклаш, уни янада юксак даражага кўтариш учун имконият сақлаб қолинган эди.

Мустақиллик даврида миллий адабиёт, санъат, театр ривож топди, маданий алоқалар кенгайди, маданий-маърифий муассасалар фаолияти такомиллашди, музейларнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ошди. Зеро, юксак маънавиятли жамият куриш ва жаҳон ҳамжамятига кириб бориш кўп жиҳатдан маънавий маданиятнинг тараққиёти ва мустаҳкамланишига боғлиқдир.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида маънавий маданиятнинг муҳим жабғаси бўлган **муסיқа санъати** ҳам жадвал ривож топа бошлади, зеро табиатан нозик таъб, санъатсевар ва санъат аҳлига талабчан ўзбек халқининг муסיқаси кенг қўламли маънавият кўзгусидир. Шўролар даврида асосан мафкуравий курулға айланган мазкур санъат тури эркинлик йўлига кирди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 декабрдаги «Республикада муסיқий таълим, маданият ва санъат ўқув юртларининг фаолиятини яхшилаш

тўғрисида»ги Фармонида кўра уларга 6,5 мингта мусиқа асбоблари ва турли хил техник жиҳозлар ажратилган. Республикамиз Президентининг 1997 йил 8 февралдаги «Миллий ракс ва хореография санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 21 февралдаги Қарори «Ўзбекнаво» ва «Ўзбекракс» бирлашмаларининг моддий техник негизини мустаҳкамлашга ёрдам берди.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг **миллий қўшиқчили**кка бўлган ижтимоий эҳтиёжини эътиборга олиб миллий руҳдаги, халқнинг кўнглига яқин мусиқа асарларини яратишга бўлган қизиқишни доимо рағбатлантирди.

Истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ мусиқа санъати бўйича қатор кўрик-танловлар ўтказила бошланди. Хусусан, 1992 йили Тошкент шаҳрида танбур, сато, қўшнай, сурнай ва бошқа миллий соз ижрочиларининг «Асрларга тенгдош наволар» деб номланган республика кўрик танлови, апрель ойида Тошкент вилоятида ҳаваскор кўғирчоқ театрлари жамоаларининг кўрик-танлови, шунингдек, машҳур санъаткорлар Жўраҳон Султонов, Саиджон Калонов, Комилжон Жабборов, Набижон Ҳасанов, Комилжон Отаниёзов, Фахриддин Содиқов, Жанак Шомуратовларнинг асарлари ижрочиларининг «Боқий овозлар» деб номланган кўрик-танловлари ўтказилди. Шу йили Хоразм вилоятида фольклор жамоаларининг, аския, қизиқчи ва масхарабозларнинг Кўконда ўтказилган IX анъанавий кўрик танлови, лапар, ялла ижрочиларининг Тошкент шаҳрида ўтказилган XI анъанавий кўрик танлови миллий санъатимиз ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Мамлакатимиз ҳукумати қўшиқчилик санъатидан мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда ҳам унумли фойдаланишга эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда 1995 йил декабрда «Ўзбекистон - Ватаним маним» мавзuida қўшиқлар кўрик-танлови эълон қилинди. Танлов натижасида юзлаб янги қўшиқлар яратилди, у халқ орасидан чиққан кўплаб истеъдодли санъаткорларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

«Ўзбекистон - Ватаним маним» қўшиқ кўрик-танловининг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган биринчи босқичида 54 мингдан ортиқ санъаткорлар иштирок этди, 10 мингдан ортиқ янги мусиқий асарлар яратилди.

Буларнинг барчасини эътиборга олиб, 1996 йил августда «Ўзбекистон - Ватаним маним» қўшиқ байрами ҳақида махсус фармон қабул қилинди. Фармонда фуқаролар қалбида муқаддас Ватан туйғусини тарбияловчи юксак бадиий савиядаги мусиқа асарлари ва қўшиқларнинг яратилишига кенг имконият яратиш мақсадида ҳар йили август ойининг учинчи якшанбаси «Ўзбекистон - Ватаним маним» қўшиқ байрами куни, деб белгилаб қўйилди. Айни пайтда, халқимизнинг қўшиқчилик санъатига бўлган катта қизиқишини эътиборга олиб, Маданият ишлари вазирлиги ҳузурида «Ўзбекнаво» гастрол-концерт бирлашмаси ташкил этилди.

Натижада, мазкур кўрик-танлов ҳозирда оммавий тус олди, унда нафақат ўзбек миллий, балки мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа барча халқлар вакиллариининг эркин ижод қилиши, ўз санъатларини намойиш этиш имконияти яратилди. Профессional ва халқ бадиий ижодиёти асосида санъатнинг қўшиқчилик турига тенг эътибор берилиши, уларнинг уйғун ривожланишига шароит яратилиши туфайли мазкур санъат тури янада ривож топмоқда.

1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан, Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш, республика Маданият ишлари вазирлиги театр ташкилотлари негизида ва театр арбоблари уюшмасида бадиий замонавий сахнабоп асарлар яратиш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижодий ходимлари уюшмаси қошида «Ўзбектеатр» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

Театр санъатини ривожлантириш йўлида 1998 йил ноябрь ойида ўтказилган «Хумо» халқаро ёшлар театрларининг фестивали алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу фестивалда Ўзбекистон ва Исроил давлатларининг энг яхши театр жамоалари иштирок этдилар. Мазкур фестивал доирасида 32 та спектакл намоиш этилди, уларни 20 мингдан ортиқ томошабин томоша қилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги **маданий алоқалари** кенгайиб борди. Миллий театр санъатимиз соҳасидаги илғор ютуқлар чет элларда намоиш қилиб келинмоқда.

Масалан, фақат 2005 йилда Ўзбек Миллий академик драма театри санъаткорлари Туркия, Россия мамлакатларида, Ўзбекистон Ёшлари театри эса Санкт-Петербург шаҳрида ўтказилган Халқаро фестивалларда иштирок этишди.

Ўзбекистонда етакчи театрлардан бири бўлган Муқимий номидаги ўзбек давлат мусикий театри жамоаси Қоҳира шаҳрида (2005) ўтказилган Халқаро театр санъати фестивалида “Тўда” спектакли билан иштирок этди. Спектакл мавзуси ҳозирги даврнинг энг долзарб муаммоси - ёшлар орасида гиёҳвандликка ружу қўйиш каби мудҳиш халокатли ҳолатларни сахнада санъаткорлар маҳорат билан намоиш қила олишди. Жаҳоннинг 50 дан ортиқ мамлакат театр жамоалари орасидан ўзбек театр санъатининг умидли ёш ижрочилари маҳорати юксак баҳоланди. “Энг долзарб муаммони кўтариб чиққанлиги учун” номидаги мукофот билан тақдирланди.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 37 та драматик, мусиқали драма ва комедия, опера ва балет, кўғирчоқ театрлари ана шундай вазифаларни бажардилар.

Ўзбекистондаги муҳим тарихий маданий ва бадиий аҳамиятга эга бўлган **музейларнинг** тўлақонли ишлаши учун қатор чора тадбирлар кўрилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 декабрдаги «Республика музейларининг фаолиятини яхшилаш чоралари тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги «Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони 1999 йил 5 декабрда эса «Музейлар фаолиятини кўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши бу масалаларга давлат томонидан алоҳида эътибор қаратилаётганлигини кўрсатади.

Президентнинг 1998 йил 12 январдаги Фармони эса музейлар ишида тубдан бурилиш ясади. Унга биноан барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, кўллаб-қувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги қошида «Ўзбекмузей» жамғармаси ташкил этилди, ўзбек, инглиз, рус тилларида чоп этиладиган илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли «Мозийдан садо» журнали таъсис этилди¹.

Республикамиз мустақиллигининг 15 йиллигига Бойсуннинг сўлим жойларининг бирида қад кўтарган ҳунармандчилик маркази ва халқ амалий санъат музейи халқ анъанавий меъморчилиги андозасида очилди. Бундай музейларнинг очилиши бир томондан давлатимизни анъанавий кадриятларимизга, бой маданий меросимизга катта эътиборидан далолат беради, халқнинг ўз тарихи, маданияти, санъатига бўлган ҳурматини оширади. Энг асосийси ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Мўъжизаларга бой юртимизнинг чекка туманида барпо этилган бу музей ҳам ўзига хос тарбия ўчоғи, ўтмиш билан бугунни, бугун билан келажакни боғлаб турувчи муҳим маданий воситадир.

Абдулҳолиқ Гиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 685 йиллиги муносабати билан Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуасида жойлашган «Баҳоуддин Нақшбанд тарихий музейи» қайта ташкил этилди. Бу мозийгоҳ тасаввуф тарихига бағишланган Республикамиздаги ягона музейдир. Экспозиция илмий хронологияси милоднинг VII асридан ҳозирга қадар бўлган даврни ўз ичига олади.

¹ «Ўлистон», 1998, №2, 5-бет.

Республикаимиздаги энг ёш **Ўзбекистон кино санъати музейи** 2005 йил 22 февралда очилди. Кейинги йилларда йиғила бошлаган кино тарихига оид ашёлар музей экспонатларидан жой олди. Ўзбекистон кино санъатида экспонатлар, фотосуратлар, сценарийлар, монтаж варақалари ва бошқа ҳужжатлар тўпланиб, 30 мингдан ортиқ сақлаш бирлигидан иборат катта хазинага айланди. Ҳозирги кунда музей жамғармасида Ўзбекистон кино санъати тарихини муҳрлаган 5000 дан ортиқ сурат ва негатив, ўтган асрнинг 20-50 йилларида суратга олинган 48 бадиий фильм сақланмоқда. Шулардан 5 таси ЮНЕСКО «Олтин жамғармаси» рўйхатига киритилган. Улар орасида «Тоҳир ва Зухра», «Алишер Навоий» каби машҳур тасмалар мавжуд. Ўзбекистон кино санъати музейининг ташкил этилиши халқимиз маданий тараққиёти йўлида қилинган муҳим ишлардан бири бўлиб қолади.

Мустақиллик йилларида Тошкент, Самарқанд ва Шаҳрисабзда буюк Соҳибқирон Амир Темур бобомизга, Фарғона ва Қувада ал-Фарғоний, Андижонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Хоразмда Жалолиддин Мангуберди, Самарқанд ҳамда Нукусда Мирзо Улуғбек, Термизда Алпомиш, Навоий шаҳрида ҳазрат Алишер Навоий каби буюк аждодларимизга бағишлаб ёдгорлик ва мажмуалар барпо этилди. Улуғ алломаларимиз яшаб ўтган жойларнинг ҳаммаси муқаддас қадамжоларга айлантирилмоқда. 2006 йили Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, Хоразм Маъмун академияси ташкил этилганлигининг 1000 йиллиги тантаналари бўлиб ўтди. 2007 йилда эса қадим Самарқанднинг 2750 йиллиги ҳамда Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги ЮНЕСКО билан ҳамкорликда кенг нишонланади.

Халқимизнинг бой тарихи, маданий мероси ва юксак қадриятларини мустақил Ўзбекистоннинг маданий қиёфасини кўрсатувчи омил даражасига кўтариш ва бу билан халқимизни, аждодларимиз мероси ва уларнинг мислсиз бунёдкорлик хизматларини музей воситалари билан намойиш этиш орқали фуқароларимизда истиқлолимизнинг қадрини янада чуқур англаш туйғуларини шакллантириш музейлар фаолиятининг бугунги кундаги асосий вазифаси ҳисобланади.

Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг **хунармандчилик** ривожда янги давр бошланди, халқ хунармандчилиги бозор қоидаларида қайтадан тикланди. Ўзбекистонда маҳаллий саноат корхоналарининг биринчилар қатори хусусийлаштирилиши натижасида улар майда давлат корхоналарига айлантирилди, янги хунармандчилик корхоналари очилди. Хунармандчилик нафақат ички бозорга балки экспортга ҳам ишлай бошлади. Хунармандчиликнинг ташкилий шакли ҳам ўзгарди: кичик оилавий корхона, яқка тартибдаги меҳнат фаолияти шаклида ривожлана борди. 1995йил 24-25 октябрда Тошкентда БМТнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси билан амалий ҳамкорликда халқ усталари ва хунармандлари 1-Республика ярмаркаси ўтказилди. 1997 йилда Республика халқ амалий санъати ва хунармандлари усталарининг “Усто” ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил топди. Республика Президентининг 1997 йил 31 мартдаги “Халқ бадиий хунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ва бошқа тадбирлар Ўзбекистонда хунармандчиликнинг тикланиши ва янада ривожланишида, унинг унутилган баъзи турларини қайта тиклашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хунармандлар махсус ташкилот – “Хунарманд” Республика уюшмасига бирлаштирилди; хунармандчилик субъектлари Ўзбекистонда тадбиркорлар ва фермер хўжаликларининг ҳар йили ўтказиладиган “Ташаббус” республика кўрик-танловида иштирок эта бошладилар. 1996-2005 йиллар мобайнида 10 нафар хунарманд халқ хунармандчилигида эришган ютуқлари учун “Ташаббус” танловининг ғолиби деб топилди.

Мустақиллик йилларида **тарихий обидаларни тиклаш ва таъмирлаш ишларига** катта эътибор берилмоқда. Хусусан, Бухородаги тарихий обидаларда тикланиш ишлари амалга оширилди (Тоқи Заргарон, Тоқи Телпакфурушон, Тоқи Саррофон савдо расталари, Саррофон ҳаммоми, Бозори Корд ва бошқалар). Бундан ташқари, Сомонийлар макбараси, Абдуллахон, Нодир Девонбеги мадрасалари, Арк мажмуаси Ўзбекистон усталари, тажрибали мутахассислар меъморлар, пардоз усталари жалб этилган ҳолда тикланди.

Хиванинг 2500 йиллигига бағишлаб шаҳардаги бир қатор мажмуаларнинг тўлиқ ёки қисман қайта тикланиши амалга оширилди (Муҳаммад Аминхон, Матниёз Девонбеги мадрасалари, Калта Минор минораси, Тошҳовли саройи, Паҳлавон Маҳмуд мемориал мажмуаси, Муса тўра мадрасаси, Нуруллабой саройи, Жума масжид, Исломхўжа минораси, Арк масжиди, Оллоқулихон савдо растаси ва бошқалар). Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллигига бағишлаб Фарғона ва Қува шаҳарларида ёдгорликлар ўрнатилди.

Дин. Барча собиқ шўро республикаларида 1990 йилгача РСФСР ҳукуматининг 1929 йил қабул қилинган “Диний уюшмалар тўғрисида”ги қарори амалда эди. Мустақиллик қўлга киритилгач, Ўзбекистонда объектив равишда диний омил кучайди.

Масжид ва мадрасалар, Макка ва Мадинага ҳаж ва умра қилувчилар, эркин тарқалаётган диний адабиётлар сони кескин ортди. 1991 йилда Ўзбекистон ҳукуқий тажрибасида биринчи бор “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” қонун қабул қилинди. Қонунда диний ташкилотлар фаолиятининг янги шароитдаги ҳукуқий асослари, давлат органлари билан ўзаро муносабатлари аниқ белгилаб берилган.

Ушбу қонун ҳар бир фуқарога мустақил, ихтиёрий равишда ўзининг динга муносабатини ифода этиш имконини беради. Давлат унинг органлари диний ташкилотлар ички фаолиятига аралашмайди, диний маросимларни чеклаб қўймайди. Барча диний ташкилотлар ва тенг ҳуқуққа эгадирлар. Диний ташкилотлар, ўз навбатида, давлатнинг секуляр (дунёвий) характери эътироф этади. Диний ташкилотлар давлат ва мактабдан ажратилган бўлса-да, жамиятдан, унинг ижтимоий-маданий ва бошқа соҳаларидан ажратилган эмас.

Мустақил Ўзбекистонда давлат органлари ва диний ташкилотлар раҳбарлари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ва хайрихоҳлик муносабатлари қарор топди. 1992 йилдан Рўза ҳайити (Ийд ал-Фитр) ва Қурбон ҳайити (Ийд ал-Адҳо) байрамининг биринчи кунлари дам олиш куни деб эълон қилинди. Ислом таълимоти ва фалсафасини кенг ўрганиш, ўзбек халқининг диний, тарихий ва маданий меросини чуқур илмий тадқиқ этиш, юқори малакали диншунос, ҳуқуқшунос ва иқтисодчиларни тайёрлаш мақсадида Тошкент ислом университети очилди (1999). Университет ҳузуридаги гимназия, лицей, бакалаврият, магистратура, аспирантура босқичларида 1,5 мингга яқин ёшлар таҳсил олади (2005). Университет қошида тадқиқот маркази ташкил этилган. Марказ республикада ислом тарихи ва исломшунослик бўйича олиб борилаётган тадқиқотларни мувофиқлаштиради ва зарур илмий услубий тавсиялар ишлаб чиқади.

2006 йил 1 январь ҳолатига кўра, республикада 2186 та диний ташкилот, жумладан, 1987 та масжид расмий рўйхатдан ўтган. Имомларнинг 484 нафари (24,4%) олий, 1194 нафари (60,1%) ўрта махсус диний маълумотга эга. Республикада Тошкент ислом институти (Ислом маъҳади), ўрта махсус ислом билим юртлари ҳамда православ ва протестант семинариялар мавжуд. Барча диндорлар Ўзбекистонда ва хорижда нашр қилинган диний адабиётлардан эркин фойдаланмоқдалар. Алоуддин Мансур томонидан Қуръоннинг ўзбек тилидаги дастлабки изоҳли таржимаси “Шарқ юлдузи” журналининг 1990-92 йилги сонларида эълон қилинди, сўнг “Чўлпон” нашриётида жамланиб китоб ҳолида нашр этилди. 2001 ва 2004 йилларда Тошкент ислом университети нашриёти Абдулазиз Мансурнинг «Қуръони Карим маъноларининг таржимаси ва тафсири»ни чоп этди.

Тошкент ислом маданияти пойтахти.

Мамлакатимизда мустақиллик шароитида ислом динига берилаётган катта эътибор, хусусан машҳур дин арбоблари Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдулҳолик Ғиждувоний, Бурҳониддин Марғиновий, Хожа Аҳрор ва бошқаларнинг хотираларини нишонланиши, уларга атаб меъморий мажмуалар бунёд этилиши жаҳондаги ислом мамлакатлари назаридан четда қолмади. Айниқса, пойтахтимиз Тошкентда кўплаб масжидлар қурилиши, ўқув юртлари ташкил этилиши, ислом меъморий обидаларини таъмирлашга бўлган ҳукуматимизнинг саъй-ҳаракатлари халқаро ислом ташкилотлари

томонидан эътироф этилмоқда.

2007 йил январда Ислом конференцияси ташкилоти (ИКТ) таркибидаги муассасалардан бири-Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Халқаро ислом ташкилоти (АЙСЕКО) томонидан Тошкент шахрига “Ислом маданияти пойтахти”, деган ном берилди. Тошкент билан бир қаторда Фес (Марокаш), Триполи (Ливия), Дакар (Сенегал) шаҳарлари ҳам Ислом маданиятининг пойтахти, деб эълон қилинди.

Тошкент шаҳри “Ислом маданияти пойтахти” деб эълон қилиниши юртимиз маънавий-маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди. Қолаверса бу ўзбек халқининг ислом маданий тараққиётига қўшган бекиёс ҳиссасининг беназир эътирофи бўлди. Тошкентда бунга жавобан улкан Ҳазрати Имом мажмуаси бунёд этилди.

Миллий маданий марказлар Ўзбекистонда яшовчи муайян бир миллат вакиллариининг миллий маданий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамият ташкилотлари бўлиб, дастлаб 1989 йилда корейслар, қозоқлар, яҳудийлар, арманлар томонидан Республика вилоятларида тузилган. Ҳозирда уларнинг сони 140 дан ошади.

Ўзбекистонда яшовчи турли миллат вакиллариини Республика ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш миллий-маданий марказлар фаолиятини муҳим йўналишларидан биридир. Жумладан, хорижий мамлакатлардаги турдош ташкилотлар ҳамда тарихий ватанлари билан дўстлик, ҳамкорлик, маданий - маърифий алоқалар ўрнатиш ва ҳамдўстлик алоқаларини ривожлантириш ва Республика байналмилал маданият маркази, манфаатдор вазирликлар, идоралар, давлат ва жамоа ташкилотлари ҳамда ижодий уюшмалар билан ҳамкорликда мамлакатимизда фуқаролар ҳамжихатлиги ва миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашга қўмаклашиш марказининг асосий вазифалари бўлиб ҳисобланади. Миллий-маданий марказлар фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги қарори билан ташкил этилган Республика байналмилал маданият маркази мувофиқлаштиради.

Мустақилликка эришилгач, **ўзбек адабиёти** тарихининг янги даври бошланди. Унинг ўзига хос хусусиятларидан бири аввало социалистик реализм методи ўз кучини йўқотганлигида бўлди. Иккинчидан, ўзбек тилининг софлиги ва адабий тил сифатидаги мавқеини тиклаш учун ҳаракат бошланди. Учинчидан, совет даврида қораланиб келинган тарихий сиймолар (Амир Темур ва б.) ҳақида тарихий мавзуда асар ёзиш имконияти яратилди. Тўртинчидан, ислом дини ғоялари ва арбобларининг образлари бадиий ижодда ўз ифодасини топа бошлади. Бешинчидан, ёзувчилар умуман эркин ижод этиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Олтинчидан, бадиий ижод бирор ижтимоий гуруҳ, партия ёки давлатнинг мафкуравий қуроли эмас, балки халқнинг адабиёти, шу халқ ҳаёти, орзу ва умидларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқди. Еттинчидан, ўзбек адабиёти миллий адабиёт сифатида камол топа бошлади. Бу давр шеърлятида шеърлар секин-аста янги воқеликни юзаки тасвирлашдан унинг ички моҳиятини очишга, янги тарихий - ижтимоий даврнинг маънавий масалаларини ёритишга ўта бошладилар (Эркин Воҳидов, Абдулло Орипов, Рауф Парфи, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Халима Худойбердиева, М.Юсуф ва б.).

Халқ ҳаёти ва тарихий ўтмишида рўй берган воқеа-ҳодисаларни гарчад ҳикоя ва очерк жанрларида тасвирлаш осон ва қулай бўлишига қарамай, шу даврда йирик насрий асарлар яратилди. Бу жанрларда О.Ёкубов ва П.Қодиров каби тажрибали романнавислар каторида Х.Шайхов, Муҳаммад Али, Ш.Бўтаев, Х.Давронлар ҳам ижод қилдилар.

Мустақиллик даври **драматургияси**да Амир Темур, Бобур, Улуғбек ва Жалолиддин Мангуберди сингари давлат арбоблари образини яратишга алоҳида эътибор берилди. А.Ориповнинг «Соҳибқирон» драмасининг яратилиши адабий ҳаётда воқеа бўлди ва бу асар қўшни мамлакатлар театрларида ҳам сахналаштирилди. Драматург И.Султон 90 - йиллар бошларида «Қақнус», «Ойдин кеча асирлигида» ва «Янги одамлар» каби пьесаларини ёзиб, уларда янги давр қаҳрамони ва шу даврнинг ижтимоий-маънавий муаммоларини сахнага олиб чиқишга уринди.

Ўзбек халқига хос ҳазил мутойиба ва кулгига бўлган майл кўплаб **комедия**ларни пайдо бўлишига асос бўлди. Х.Муҳаммаднинг «Хотинлар гапидан чиққан хангома»

комедияси билан бошланган ижодий жараён Э.Хушвақтовнинг «Чимилдик», «Қаллик ўйин», «Андишали келин» сингари ўнлаб комедиялари билан давом эттирилди.

Меъморлик. Ўзбекистон мустақиллиги шарофати билан меъморлик илгариги чекловлар исканжасидан қутилди. Меъморлик устидан ўрнатилган давлат монополияси ўз кучини қисман йўқотди, хусусий уй-жой қурилишида янги сифат ва суръат даражаси тез кўтарилди. Ўзбекистон шаҳарлари, айниқса Тошкент қисқа муддат ичида меъморий жихатдан жуда ўзгариб кетди (Олий Мажлис, Оқсарой қароргоҳи, Тошкент ҳокимияти, Туркистон саройи, Миллий банк, Интерконтиненталь, Марказий меҳмонхона, Аквапарк ва б.). Касб-хунар коллежлари бинолари, сарой иншоотлари қурилишга катта эътибор қаратилди (Тошкентдаги Юнусобод теннис корти, «Жар спорт мажмуаси ва б.).

Ўзбек халқи тарихий хотирасини тиклаш йўлида муҳим меъморий тадбирлар амалга оширилди (Имом Бухорий мажмуаси, Аҳмад ал-Фарғонийга атаб Кува ва Фарғонада ҳайкал ва сайилгоҳ боғлар барпо этилди, Самарқандда Имом Матуридий меъморий ёдгорлиги тикланди, Марғилонда Бурхониддин Марғиновий мажмуаси, Тошкентда Қафқол Шоший номи билан боғлиқ Ҳазрати Имом меъморий мажмуаси ва б.).

Қадимги ёдгорликларни таъмирлашга халқ усталари жалб этилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Хива каби ёдгорликларга бой шаҳарларимиз меъморий кўрик тарзида ЮНЕСКОнинг жаҳон маданий мероси рўйхатига киритилгани соҳа мутахассислари олдида ниҳоятда маъсулиятли вазифаларни кўндаланг қўйган.

Мустақиллик йилларида анъанавий маданиятга эътибор кучайди. 1997 йил «Халқ бадиий хунармандчиликларини ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб - қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори миллий маданиятни ривожлантиришда **амалий безак санъатининг** аҳамиятини ошириш, қўлда ишланадиган бадиий буюмларни тайёрлаш, асрий анъаналарини ва ўзига хос турларини қайта тиклаш, шунингдек, халқ хунармандларига давлат томонидан мадад кўрсатишда муҳим аҳамият касб этди. Анъанавий амалий безак санъати мустақиллик даврида тикланиши ва ривожланиши ҳар йили Наврўзда ўтказиладиган Амалий безак санъати асарлари кўргазмасида намоён бўлмоқда. 1997 йил «Мусаввир» илмий ишлаб чиқариш маркази қошида «Хунарманд» ассоциацияси ташкил қилиниб, республикада ижод қилиб келаётган усталар бирлаштирилди. Бугунги кунда анъанавий хунармандчиликни йўқ бўлиб кетган турларини, маҳаллий марказларини тиклаш жараёни кетаяпти.

Тасвирий санъатнинг турли соҳаларини ривожланишида 1997 йилда Ўзбекистон Бадиий Академияси (БА)нинг ташкил этилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Миллий Рассомлик ва дизайн институти, Республика бадиий коллежи ва лицей-интернати, барча вилоятлар ва Қорақалпоғистонда тасвирий ва амалий санъат ўқув юртларидан иборат тармоқ қужудга келди. БА ташкил бўлгандан сўнг кўргазмалар фаолияти жадаллашди, ўзбек рассомлари турли республика ва халқаро кўргазма, танлов, фестивалларда иштирок этишди.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги натижасида бадиий ижод, тасвирий санъатга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шарқнинг буюк мусаввири Камолиддин Бехзод таваллудининг 540 ва 550 йиллиги кенг нишонланди. Бехзод номидаги музейга асос солинди Юбилейлари халқаро миқёсда нишонланган Алпомиш, Аҳмад ал-Фарғоний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобурларга ҳайкаллар ўрнатилди, уларга бағишланган расмлар ижод қилинди. Ушбу даврнинг маҳобатли рангтасвир соҳасида Б.Жалолов, Ж.Умарбеков, А.Аликулов ва бошқа рассомлар ёрқин асарлар яратишди. Ҳайкалтарошлик соҳасида И.Жабборов, Р.Миртожиев, А.Раҳматуллаев ва бошқалар улуғ аждодларимиз қиёфаларини акс эттирдилар. Манзара жанрида Р.Аҳмедов, Н.Қўзибоев, Р.Чориев, М.Саидов ва бошқалар ижод қилдилар. Графика соҳасида М.Кагаров, В.Апухтин, П.Анненков, Ғ.Бойматов, А.Мамажонов ва бошқаларнинг ижодий изланишлари аҳамиятга сазовор бўлди.

Сўнгги йилларда қурилган бинолар – Ўзбекистон консерваторияси, Сенат, Ўзбек

кийимлари музейини безашда рассомлар фаол иштирок этишди. Ўзбекистон тасвирий санъат галереяси (2004), Қорақалпоғистон давлат санъат музейининг замонавий янги биноси қуриб битказилиши (2002), Самарқанддаги Регистон мажмуасида «Чорсу» картиналар галереясининг ташкил этилиши санъатнинг барча соҳаларига самарали таъсир этди, ижодий изланишлар доирасининг кенгайишига туртки бўлди.

Мустақиллик йилларида ўзбек **анъанавий мусиқа** санъати ривожига эътибор янада кучайди. Хусусан, шу даврда оилавий ансамбллар, фольклор-этнографик ансамбллар, тўй маросим кўшиқлари, катта ашула, бахши-шоирлар, мақом ижрочилиги бўйича кўрик-танловлар билан бирга «Алла» (1991 йилдан), «Шарқ тароналари» (1997 й. Самарқанд) Маъмуржон Узоқов ва Жўраҳон Султонов номидаги (1997 йилдан, Марғилон), Хожабдулазиз Абдурасулов номидаги (1997 йилдан, Самарқанд), Комилжон Отаниёзов номидаги (2001 йилдан, Урганч), «Бойсун баҳори» (2003 йилдан, Бойсун) ва бошқа янги ташкил этилган республика ва халқаро мусиқа фестивалъ ва танловлари ўтказилди. Айни пайтда анъанавий мусиқа ижрочилигини ўрганиш барча мусиқа коллежлари ҳамда кўпгина болалар мусиқа мактабларида жорий этилди.

Ўзбек мумтоз мусиқа ижодиёти ва ижрочилиги соҳасида кекса, етук ҳамда ёш авлодга мансуб ўнлаб санъаткорлар-ҳофиз, созанда ва бастакорлар (Т.Алиматов, Ғ.Ҳожиқулов, Қ.Искандаров, Х.Ражабий, О.Худойшукуров, А.Исмоилов, Ф.Умаров, Ў.Расулов, Қ.Раҳимов, Ш.Жўраев, О.Хотамов, Ф.Мамадалиев) сермахсул ижод қилишди.

Махсус мусиқа таълими тизими ЎзР Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфида бўлиб, 300 дан зиёд 7 йиллик болалар мусиқа мактаблари, 5 ўрта махсус мусиқа мактаб (интернат) ва лицейлари, 14 мусиқа (санъат) коллежлари ва Ўзбекистон давлат консерваториясида амалга оширилади.

Ўзбекистон мустақиллиги даврида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлганидек **театр** соҳасида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Театр санъатининг аҳамияти ошди: у энди мустақиллик ғоясига хизмат қилиши, буюк аجدодларимиз меросининг, неча минг йиллик ўзига хос ноёб маданиятининг вориси эканлигини англашга ёрдам бериши, ушбу бойликни асраш ва умуминсоний қадриятлар, жаҳон тараққиёти ютуқлари асосида кўпайтиришга кўмаклашиши, ўсиб келаётган ёш авлодни ундан баҳраманд қилиб, ҳар томонлама камол топган, қатъий ирода ва эътиқодга эга кишилар қилиб тарбиялаши лозим эди.

Театрлар нафақат ижодий, балки ташкилий ва иқтисодий ишларни ҳам мустақил хал қила бошладилар.

Театрлар репертуарида барча мавзу йўналишларини, ижодда шу кунда мавжуд бўлган барча услуб ва воситаларни кузатиш мумкин. Тарихий мавзуларни ижодий ўзлаштиришда мамлакат театрлари катта ютуқларни қўлга киритди.

Ўзбек театрлари ва санъаткорларининг дунё сахнасига чиқиши учун кенг йўл очилди. Миллий театримиз 1997 йил илк маротаба Қоҳира шаҳрида ўтадиган халқаро фестивалда ўзининг «Чимилдиқ» спектакли билан қатнашди.

Давлат театрлари асосан Ўзбекистон маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфидаги «Ўзбектеатр» ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси томонидан бошқарилади. Театрлар учун мутахассис кадрлар М.Уйғур номидаги Тошкент давлат санъат институти, маданият ва санъат коллежларида тайёрланади. «Театр» журнали таъсис этилган (1998).

Мустақиллик йилларида **кино ва телевидение** соҳада ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Кино санъатида бадиий фильмлар мавзулар ва қаҳрамонлар билан бойиди, кинода маъмурий ташкилий ишлар қайта ташкил этилиши содир бўлди. 90-йиллар охири - ХХІ аср бошлари фильмларида кинонинг адабиёт, театр билан ҳамкорлигининг кучайиши, ҳақиқий ҳаёт борлигича тасвирланиши, мавзу, жанрлар хилма-хиллиги, ўзига хос ижод, юқорий тасвирий маданият, муаллифлик фильмларининг пайдо бўлиши кўзга ташланади. («Отамдан қолган далалар», реж.Ш.Аббосов, «Воиз», «Ўртоқ Бойкенжаев», реж. Ю.Розиқов, «Буюк Амир Темур», И.Эргашев, «Алпомиш», Ҳ. Файзиев ва б.)

Ўзбекистон Республикаси президентининг 2004 й. 16 мартдаги фармонида кўра «Ўзбеккино» давлат акционерлик компанияси «Ўзбеккино» Миллий агентлигига айлантирилди. Телевиденияда кўрсатувларнинг асосий қисми шўролар даврида Марказ теледастурларидан иборат бўлиб, тўғридан-тўғри эфирга узатиларди. Истиқлол даврида маҳаллий кўрсатувлар ҳажми ошди, ўзбек тилидаги кўрсатувлар кўпайтирилди.

1992 йил 11 мартда Ўзбекистон Республикаси Телевидение ва радиоэшиттириш давлат комитети Ўзбекистон Давлат телерадиоэшиттириш компаниясига айлантирилиши муносабати билан 4 та телеканал ташкил этилди. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йили 4 ноябрдаги «Оммавий спорт тарғиботини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори асосида «Спорт» телеканали ташкил этилди.

Телевидение қошида «Ўзбектелефильм» 2005 йилдан телерадиокомпания таркибида бадиий, муסיкий ва ҳужжатли фильмлар яратувчи давлат корхонасига айлантирилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон миллий телекомпаниясининг халқаро алоқалари мустаҳкамланиб, бошқа мамлакатлар билан ўзаро теледастур ва видеофильмлар айрибошлаш соҳасига ҳамкорликка кенг йўл очилмоқда.

Мустақиллик йилларида мамлакатда **жисмоний тарбия ва спортни** ривожлантириш давлат аҳамиятига молик вазифа этиб белгиланди. Вазирлар Маҳкамасининг спортнинг алоҳида турлари (футбол, теннис, кураш)ни ривожлантиришга оид қарорлари бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистонда футболни ривожлантиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори (2006 й. 1 май) мамлакатда профессионал футбол клублари ташкил этишга йўл очди.

Истиқлол даврида Ўзбекистон спортчиларининг халқаро мусобақаларда мунтазам иштирок этиши таъминланди. 1996 йил 6 февралда соғлом авлодни тарбиялаш, жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, олимпия ғояларини ривожлантиришдаги бекиёс хизматлари учун Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Лозанна (Швейцария)да Халқаро Олимпиада кўмитасининг олтин ордени топирилди. Бу орден намунаси 1996 йилда Тошкентда очилган Олимпия шон-шухрати музейидан жой олди.

1996 йилдан Ўзбекистонда профессионал спорт ҳам расм бўла бошлади. Айниқса, боксчилар ютуғи халқимизни хурсанд этиб келмоқда. Артур Григорян, Муҳаммадқодир Абдуллаев, Руслан Чагаев ва бошқалар бу соҳада улкан ютуқларни қўлга киритди. Рустам Қосимжонов шахмат бўйича жаҳон чемпиони бўлди (2004)

1998 йил 6 сентябрда Тошкентда 28 давлат вакиллари Кураш халқаро ассоциация (КХА)га асос солишди. 2005 йил унга 88 та мамлакат аъзо бўлган.

Ўзбекистонда ўқувчи ва талаба ёшлар ўртасида 3 бўғинли оммавий спорт мусобақалари ўтказилади. Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари ўртасида «Умид ниҳоллари», академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари ўртасида «Баркамол авлод» ҳамда Олий ўқув юртлари талабалари ўртасида «Универсиада» спорт мусобақаларини ўтказиш таълим-тарбия тизимида киритилган.

Хуллас, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, маданий ҳаёт улкан суръатлар билан ривожланишда давом этмоқда. Мамлакатимизда буюк бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. XVIII-XX асрлар орасида маданият ва санъат оламида вужудга келган янгича оқимлар ҳақида маълумот беринг?
2. Техноген маданият, модернизм ва постмодернизм оқимлари ҳақида маълумот беринг?
3. Туркистонда мустамлака ва мустабид тузум даврида маданиятнинг аҳволи ҳақида гапиринг?
4. Мустақиллик ва маданий тараққиёт ҳақида гапиринг?

Мавзу бўйича таянч сўз ва иборалар:

Модернизм, постмодернизм, Европа маърифатпарварлик намоёндалари: Жан Жак Руссо ва унинг издошлари, илк демократик бошқарув. Туркистондаги мустамлакалик даври. Россия империяси сиёсати. Туркистон озодлик ҳаракати намоёндалари. Жаҳидчилар.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19- жилдлар. – Тошкент:Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2009 й.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
- 5.Каримов. И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010 й.
6. Каримов. И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.Тошкент.: Ўзбекистон, 2011й.
7. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари.- Фарғона, 1998 й.
8. Ахмедова Э.,Габибулин Р.Культуралогия. Т., Изд-во.Ах., 2001.
9. Абдуллаев М., Умаров Э., Очилдиев А., Маданиятшунослик асослари. - Тошкент.: Турон-икбол, 2006 й.
10. Абдурахмонов М., Рахмонов Н. Маданиятшунослик. Университет, Тошкент.: - 2011й.
11. Бобоев.Х., Алимасов В. Маданиятшунослик “Маърузалар матни” Т., 2001.
- Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 12.Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан.- Тошкент.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Бекмуродов М, Юсупова Н. Маданият социологияси. Тошкент.: Янги аср авлоди. - 2010 й.
14. Маданият ва маънавият муаммолари.-Тошкент.: Мерос, 1994 й.
15. Маврулов А. Маданият ва тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й.
16. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. -Тошкент.: Мухаррир, 2010й.

ХУЛОСА

Мамлакат мустақиллигининг ҳозирги шароитида олдимизда энг буюк мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, барча соҳаларда чуқур сифат ўзгаришларини амалга ошириш, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётни модернизация ҳамда ислоҳ этишдан иборат. Мазкур мақсадни рўёбга чиқариш фуқароларда айниқса ўсиб келаётган ёш авлод тафаккур ўзгаришларини амалга ошириш, уларнинг ижтимоий фаоллигини кўтариш, маънавий - маданиятини юксалтириш, пировард натижада кишиларда жамиятда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга масъуллик хиссини шакллантириш асосида юз бермокда.

Маданият масалалари ҳар доим миллат муаммолари, унинг тарихи, бугуни ва келажаги билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Зеро, маданият - инсон ижодий фаолиятининг усуллари, шакллари ва йўллари мажмуи бўлиб, у авлоддан авлодга ворислик асосида узатиладиган моддий ва маънавий бойликларда жамланади, гавдаланади. Маданият - инсон томонидан яратилган «иккинчи табиат, борлиқдир».

Маданият моҳиятан моддий ва маънавий маданиятларга бўлинади. Маънавий маданият – моддий маданият намуналари, кўринишларида ифодаланганидек, моддий маданият маънавий жараён, ижодий изланиш, тафаккур маҳсули сифатида яшайди ва амал қилади.

Маданият инсон томонидан яратилибгина қолмай, яратилиш жараёнида инсонни ўзини ҳам “шакилланиши”, ўзгаришига таъсир кўрсатади. Мутассил маданият бойликларидан баҳраманд бўлиш инсонни комилликка етаклайди.

Маданият кўпқиррали ҳодиса бўлганлиги туфайли уни нафақат қатор ижтимоий фанлар, балки маданиятшуносликнинг махсус бўлимлари: маданият фалсафаси, маданият тарихи, маданият экологияси сингари фанлар ҳам ўзига хос тарзда ўрганади.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА

I БОБ. МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

- 1 – мавзу. Маданиятшунослик фанининг мақсади ва вазифалари
- 2 - мавзу. Маданий тараққиётнинг асосий қонуниятлари
- 3 – мавзу. Маданий тараққиёт ва маънавий мерос
- 4 – мавзу. Миллий маданиятлар ривожланишининг назарий масалалари

II БОБ. ЖАҲОН МАДАНИЯТИ

- 5 – мавзу. Жаҳон маданияти босқичлари
- 6 – мавзу. Ибтидоий маданият
- 7 – мавзу. Қадимги давр маданияти. Миср маданияти
- 8 – мавзу. Дунёвий ва диний маданият
- 9 – мавзу. Техноген ва замонавий маданият (XVI-XX асрлар)

III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТИ

- 10 – мавзу. Марказий Осиё халқларининг қадимги маданияти
- 11 – мавзу. Марказий Осиё халқларининг V – VIII асрлардаги ижтимоий, маданий ҳаёти. Шарқ Уйғониш даври маданияти
- 12 – мавзу. Амир Темур ва темурийлар даври маданияти
- 13 – Мавзу. XVI-XIX аср биринчи ярмида ўзбек маданиятининг ҳолати
- 14 – мавзу. Мустамлака ва мустабид тузум шароитида маданият
- 15 – мавзу. Мустақиллик ва маданий тараққиёт

ХУЛОСА